



Irodalomtörténeti Közlemények

2025. CXXIX. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Draskóczy Eszter

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bene Sándor

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Csörsz Rumen István

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Szénási Zoltán

a Szemle rovat szerkesztője

*

Szatmári Áron

Szemes Botond

technikai szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@abtk.hu

Tartalom

<i>Seláf Levente – Pardi Boglárka – Petr Plecháč: A históriás énekek stilometriai vizsgálatának első eredményei, avagy a Pataki Névtelen neve</i>	403
<i>Lukács István: Filológiai kiegészítések és pontosítások a magyar Fortunához és a horvát Sibilához</i>	431
Műelemzés	
<i>Benedek Roland Áron: Klasszicizmus és intertextualitás Batsányi János verseiben</i>	459
Műhely	
<i>Farkas Flóra: A Puerilium colloquiorum formulae egy lehetséges előzménye. Vernakuláris nyelvű elemek Johannes Cochlaeus grammatikájában</i>	473
<i>Kovács Viktor: Mimetikus eljárások az intrikusoknál – Katona József és Karl von Eckartshausen darabjaiban</i>	503
Szemle	
<i>Tasi Réka: Vana ludor imagine. Az imagináció korai újkori katolikus kontextusai (Báthory Orsolya)</i>	517
<i>Boka László (szerk.): Transzilvanizmus. Eszmék, korok, változatok (Széchenyi Ágnes)</i>	522
Krónika	
<i>Kiss Gy. Csaba (1945–2025) (Berkes Tamás)</i>	532



A históriás énekek stilometriai vizsgálatának első eredményei, avagy a Pataki Névtelen neve

SELÁF Levente

Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet,
Régi Magyar Irodalom Tanszék, habilitált egyetemi docens
ORCID: 0000-0002-6052-9841

PARDI Boglárka

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola, doktorandusz
ORCID: 0009-0000-9240-0279

Petr PLECHÁČ

Czech Academy of Sciences, Institute for Czech Literature, research fellow
ORCID: 0000-0002-1003-4541

The first results of the stylometric analysis of Old Hungarian epic songs, or the name of the Anonymous of Patak

Abstract | This paper offers the first comprehensive stylometric analysis of Old Hungarian epic songs. After presenting the methodology and the main challenges, the first part introduces the initial results. The first section concludes with the hypothesis that the song Paris and Helen the Greek, attributed to the Anonymous of Léva, and the translation of PICCOLOMINI's *De duobus amantibus*, attributed to the Anonymous of Patak, were written by the same author. The second part discusses a newly discovered manuscript fragment of Paris and Helen the Greek, which bears a signature. The paper proposes that the fragment is an authorial draft of the poem and that its scribe is in fact the author. The student Mihály, who signed the copy, is identified as VARSÁNYI GORSA Mihály, and the article concludes by attributing both translations to him.

Keywords | stylometry, authorship attribution, Old Hungarian poetry, epic songs, Enea Silvio PICCOLOMINI: *De duobus amantibus*

Bevezetés

Kutatócsoportunk¹ 2021-ben kezdett el foglalkozni a 16. századi magyar históriás énekek számítógépes elemzésével. Az egyik legfontosabb célunk a műfaj fennmaradt darabjainak stilometriai vizsgálata volt, hogy az attribúciós kérdésekkel kapcsolatban támpontokat kapjunk. Tudomásunk szerint ilyen jellegű elemzés magyar versanyagon még sohasem készült, ezért is tűnt különösen izgalmasnak a vállalkozás. A históriás énekek sok szempontból (komplex szöveghagyomány, számos névtelen szerző, aránylag nagy terjedelem) kifejezetten alkalmasnak tűntek egy ilyen, statisztikai jellegű lexikográfiai vizsgálatra. Ebben a tanulmányban a stilometriai elemzés legérdekesebb eredményét mutatjuk be, mely egy szerencsés véletlennek, a kutatásunkkal egy időben alapos vizsgálatnak alávetett új forrásnak köszönhetően talán megoldja a régi magyar irodalom legtöbbet elemzett anonim műve, az *Eurialus és Lucretia históriája* szerzőségének kérdését is.

1. Metodológiai bevezetés

Nehézségek

A kutatási projekt keretében elkészítettük az összes 16. század históriás ének részben modernizált, egységesített átírását a Régi Magyar Költők Tára (RMKT) 16. és 17. századi szövegkiadásai alapján, és ezt a korpuszt használtuk a stilometriai elemzéshez is. Természetesen nagyon sok buktatója volt ennek a modernizálási és egységesítési folyamatnak. Ezek elsősorban a 16–17. századi források nagyon változatos, egyenetlen írásbeli konvencióihoz, az eltérő nyelvjárásokhoz, a szövegek szerzői, nyomdászai vagy másolói nyelvi jellegzetességeit eltérő módon tükröző formáihoz köthetők. Ehhez járult még az is, hogy az RMKT szövegkiadásai sem egységes elvek alapján készültek az elmúlt több mint száz évben, tehát az ott közölt szövegek változtatás nélküli átvétele csak tovább növelte volna az elemzés bizonytalanságát. Mindezek miatt egységesíteni és modernizálni voltunk kénytelenek a versek helyesírását, hogy összevethetők legyenek. Az egységesítés azért sem tűnik indokolatlannak, mert azt, hogy ki a felelős a fennmaradt szöveg nyelvállapotáért (a szerző, a másoló stb.), csak ritkán tudjuk megállapítani. Ha változtattunk, valószínűleg nem a szerzői akaratot írtuk felül. Lehetetlen lenne olyan következetes elveket meghatározni és alkalmazni, amelyek minden, a változatokhoz kötődő eltérést kiküszöbölnének, és egy „ideális szerzői változatot” tükröző szövegállapotot érnének el, de nem is ez volt a cél, csak a versek összehasonlí-

1 A publikáció az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a K135631 számú, *A régi magyar költészet számítógépes metrikai és stilometriai vizsgálata* című pályázati program keretében készült.

tásának könnyebbítése a szöveg normalizálásával. Az egységesítés során egyes nyelvjárási jegyeket megtartottunk, míg másokat nem, néhol az írásmód következetlenségei is megmaradtak. A munka nem hibátlan, de mivel nem tudjuk, milyenek voltak az „eredeti” szövegek, a beavatkozások nem „rontottak” a szövegeken. Alapvetően azt a célt sikerült elérnünk, hogy olyan egységes formát nyerjenek a korpusz szövegei, mely alkalmassá teszi őket az együttes, például stilometriai vizsgálatra, a nagyobb hibákat, tévedéseket viszont valószínűtlenné teszi. Talán egy újabb kutatásban lehetséges lesz a versszövegek további pontosítása, de már így is nagyon izgalmas eredményekhez jutottunk.

Minthogy ez az első ilyen jellegű vizsgálat ezen a korpuszon, és általában magyar verses anyagon, egyfajta terepasztalként is fogtuk fel ezt a korpuszt, ami aztán segíthet ahhoz, hogy a következőkben a hasonló vizsgálatok még megbízhatóbb eredményekkel záruljanak.

1.2 Várakozások

A stilometriai vizsgálatok egyik elsődleges felhasználása a kétes attribúciójú szövegek szerzőségének megállapítása. Korpuszunk bő 170 régi magyar epikus versből áll, s ezek többségének szerzőjét ismerjük, a versek akrosztichonjaiból vagy kolofonjaiból, más esetekben pedig a filológiai hagyomány köti egy névhez a szövegeket. Ennek köszönhetően a módszer érvényességének ellenőrzésére is mód nyílik, hiszen az azonos szerzőtől származó versek vizsgálatának optimális esetben ki kell mutatnia a közös szerzőhöz tartozást. Ez akkor ütközhet nehézségbe, ha a nagyon eltérő tematika, esetleg a szöveghagyományozás teljesen zilált és sokféle módja eltávolította egymástól az ugyanattól a szerzőtől származó versek fennmaradt másolatait. A másik érdekes kérdés, amely a módszer határait igyekszik kitapogatni, hogy az azonos tematikájú versek, ha más szerzők művei, vajon a szókinsük vizsgálata alapján közelebb állnak-e egymáshoz, mint a más tematikájú, de azonos szerzőjű versek. Nem jelentéktelen kérdés az sem, hogy vajon igazolja-e a stilometriai elemzés a *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*² által felállított műfajtipológia érvényességét, például amikor az különbséget tesz a históriás énekek különböző alkategóriái között (vallásos és világi, prédikációs, fiktív, tudósító stb.). S végezetül, ha hiszünk a módszer érvényességében, akkor kísérletet tehetünk a stilometriai adatok alapján néhány anonim mű szerzőségének meghatározására.

2 HORVÁTH Iván, H. HUBERT Gabriella, HORVÁTH Andor, SELÁF Levente és mások, szerk., *Répertoire de la poésie hongroise ancienne – A régi magyar vers leltára a kezdetektől 1600-ig*, 7.4. kiadás (Gépeskönyv, 1979–2025), <https://f-book.com/rpha/v7/index.php> (utolsó frissítés: 2025. március 24.), a továbbiakban RPHA.

1.3 A vizsgálat szintjei

Az automatikus morfológiai elemzéshez az emMorph³ elemző ó- és középmagyar nyelvre optimalizált verzióját⁴ használtuk. Az Ómagyar Korpusz⁵ építése során fejlesztett változatot vettük alapul, és annak a szótárát és szabályfájljait bővítettük, valamint manuálisan is sok esetben javítottuk az elemzéseket.

A nyelvi elemzésen átesett szövegek hasonlóságát három szinten vizsgáltuk meg:

- azonos szavak,
- azonos lemmák,
- azonos morfológiai szerkezetek (például: „halljátok” [V][Subj.P2.Def], vagy „nagy” [Adv], vagy „vétéléről” [N][APos][Del]).

A program versenként kigyűjti az összes elemet, és ezek előfordulási gyakorisága alapján határozza meg a művek kapcsolatát. A morfológiai elemző sajnos nem hibátlan. A lemmák meghatározásában aránylag pontos, de a szavak valódi morfológiai szerkezetének megállapításában gyengébben teljesít. Épp ezért előzetesen úgy véltük, hogy a stilometriai elemzésünk eredményei a szavak esetében lesznek a legpontosabbak, a morfológiai szerkezetek esetében pedig a legkevésbé megbízhatók. Érdekes módon, a morfológiai elemzésen alapuló statisztikák is elég megbízható adatokat adtak, tehát a nyelvi elemzés hibái nem torzították a stilometriai elemzést.

A szövegekben megegyező 100, 300 és 500 leggyakoribb szót, lemmát és morfológiai szerkezetet tükröző dendrogramot készítettünk, és ezek között iparkodtunk megtalálni a legoptimálisabb statisztikai eszközt a szerzőség validálására. Tehát igyekeztünk eldönteni, hogy hány száz és milyen elem összevetése mutatja meg a legbizhatóbban az azonos szerzőtől származó versek rokonságát. Erre azért is szükség lett volna, mert a stilometriai módszer csak valószínűségekkel operál, teljes bizonyossággal nem igazolhatja két szöveg azonos szerzőségét. És ha a filológiai hagyomány teljes egyértelműséggel igazolja, hogy két vagy több szöveg azonos szerzőtől származik, de az elemzés eredménye ennek ellentmond, akkor vagy a szöveghagyományozás vezette tévútra az elemzőt, vagy a módszer korlátaival kapcsolatban kapunk erős jelzést.

3 NOVÁK Attila, SIKLÓSI Borbála és ORAVECZ Csaba, „A New Integrated Open-source Morphological Analyzer for Hungarian”, in *Proceedings of the Tenth International Conference on Language Resources and Evaluation*, szerk. Nicoletta CALZOLARI és mások, 1315–1322 (Portorož: European Language Resources Association, 2016), <https://aclanthology.org/L16-1209/>.

4 NOVÁK Attila, OROSZ György és WENSZKY Nóra, „Morphological Annotation of Old and Middle Hungarian Corpora”, in *Proceedings of the 7th Workshop on Language Technology for Cultural Heritage, Social Sciences, and Humanities*, szerk. Piroska LENDVAI és Kalliopi ZERVANOU, 43–48 (Szófia: Association for Computational Linguistics, 2013), <https://aclanthology.org/W13-2706/>.

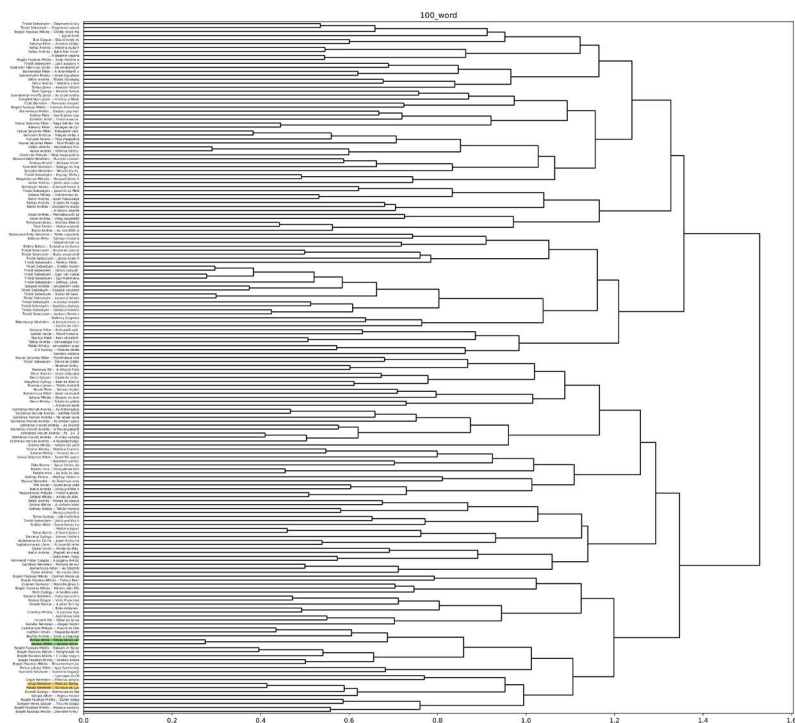
5 SIMON Eszter, „Appendix: Corpus Building from Old Hungarian Codices”, in *The Evolution of Functional Left Peripheries in Hungarian Syntax*, szerk. É. KRISZ Katalin, Oxford Studies in Diachronic and Historical Linguistics, 224–236 (Oxford: Oxford University Press, 2014), doi: [10.1093/acprof:oso/9780198709855.001.0001](https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198709855.001.0001). Csoportunkból Simon Eszter vett részt korábban az Ómagyar Korpusz építésében, hálásan köszönjük neki, hogy a versek elemzésébe is belevágott velünk!

2. Eredmények

Ahogy várható volt, a szavak, lemmák és morfológiai szerkezetek hasonlóságának szintje függött attól, hogy a leggyakoribb szavak közül hányat vettünk figyelembe. Ez minden bizonnyal a szövegek eltérő terjedelmével is összefügg. Nem akarjuk túlterhelni ezt a tanulmányunkat az összes táblázat közlésével, ezt egy másik tanulmány tárgyának szánjuk. De íme, néhány adat az azonos szerzőtől származó versek csoportjairól.

Többféle, kisebb és nagyobb korpuszon teszteltük a szövegek kapcsolatát. A legnagyobb vizsgálatban összesen 174 szövegfájlt hasonlítottunk össze, ezek között 170 históriás ének van, Bogáti Fazakas Miklós hosszú *Énekek éneke*-parafrázisa, és három önálló fájlba szerkesztettük össze Balassi Bálint, Rimay János és Wathay Ferenc összes versét, hogy összehasonlításul szolgáljanak az elemzéshez.

Az ismert attribúciójú, azonos szerzőtől származó versek közelségét és távolságát dendrogramok segítségével vizualizáltuk. Például azt, hogy a 100 leggyakoribb közös szó azonosságán alapuló kapcsolat mennyire erős ebben a nagy korpuszban, a mellékelt ábrán az x tengelyen szereplő mérőszám jelzi. Csak illusztrációként itt zölddel Balassi és Rimay, sárgával a Lévai és Pataki Névtelen verseit jelöltük meg, hogy a közelségük jól látható legyen.



1. ábra. Dendrogram a 100 leggyakoribb közös szó azonosságán alapuló kapcsolatokról

Általánosságban azt voltunk kénytelenek megállapítani, hogy a sokműves szerzőknek nem feltétlenül kapcsolódik össze a szókincs alapján az összes verse, egyik stilometriai elemzés szerint sem. Azt is tapasztaltuk, hogy nem egyértelmű, hogy a 100, 300 és 500 közös szó vagy lemma elemzését ábrázoló dendrogramokból tükrözik-e jobban az ismert szerzőségi kapcsolatokat. Például Szkhárosi 9 korpuszban szereplő versének rokonságát a 100 közös szó vizsgálata mutatja ki (több másik kritérium alapján csak 8 verse kapcsolódott össze), míg Tinódi 23 korpuszban szereplő verséből a legtöbbet, 17-et az 500 közös szót vizsgáló statisztika tud összekötni. Ez a relatív pontatlanság részben a szövegek eltérő hosszával és szókinccsgazdagságával, részben pedig az eltérő szöveg hagyománnyal, esetleg a modernizálás apróbb következetlenségeivel függ össze.

Érdekes volt megfigyelni, hogy a más szerzőtől származó, de azonos tematikájú szövegek vajon közelebb állnak-e egymáshoz, mint egyazon szerző más tematikájú művei. Ezeket az eredményeket sem akarjuk itt részletesen bemutatni, csak néhány példát hozunk. A Jónás történetét feldolgozó két vers általában nem maradt együtt, a Tóbiásról szóló három szintén nem, viszont az *Utolsó ítéletről* szóló három vers, Dobai Péter, Bornemisza Péter és a Sarlókői Névtelen versei sokszor kapcsolódnak össze. Ugyanígy a kenyérmezei csatáról írt két vers szintén több szógyakorisági statisztika alapján összekapcsolódik. Ez jelzi, hogy az egyedi szóhasználat mellett igenis a téma is alakíthatja úgy két vers szókincsét, hogy a stilometriai elemzés kimutatja szoros kapcsolatukat. De fontos kiemelni, hogy alig volt olyan, hogy azonos szerző műveit nem egymással, hanem tematikailag rokon művekkel kapcsolta volna össze az elemzés.

2.2 Az *Eurialus* és *Lucretia* helye a históriás énekek halmazában

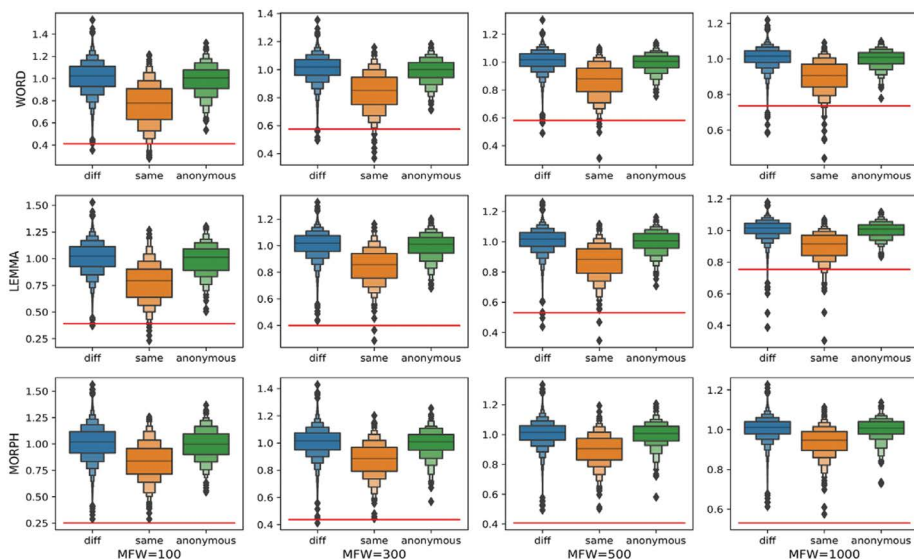
A stilometriai elemzés többi tanulságát, apróbb eredményét most félretéve a korpusz anonim szövegei lehetséges attribúciójának legizgalmasabb kérdésére térünk át. Az *Eurialus*-enigma miatt nagyon kíváncsiak voltunk, hogy mely más versekkel áll szoros kapcsolatban ez a história, s van-e ilyen egyáltalán. Egy lefuttatott elemzésben a 100, 300 és 500 egység (szó, lemma, morfológiai szerkezet) mellett 1000 egységre is készítettünk dendrogramokat, ennek az eredményeit mutatjuk be itt.

A legnagyobb meglepetést az okozta, hogy az *Eurialus* és *Lucretia* mennyire szoros kapcsolatban áll néhány kategóriában a Lévai Névtelen *Páris és görög Ilona* című széphistóriájával. Például 100 lemmánál egyértelműen ezek alkotnak egy párt, és elég nagy távolságra vannak a többi szövegtől. 100 szót vizsgálva szintén ez a helyzet. A hozzájuk legközelebb álló szöveg Enyedi György *Gismunda és Gisquardusa*, majd az Árgirus-széphistória.⁶ És alapvetően ez a többi összevetésben is áll.

A szerelmi tematikájú históriák közül az *Eurialus* különböző dendrogramok szerint hárommal áll szoros kapcsolatban, ezek a *Páris és görög Ilona*, a *Leucippe és Clitophon históriája*, illetve a *Volter és Grizeldis*, de a *Páris* messze kiemelkedik közülük. Igyekeztünk

6 Vizsgáltuk az ismétlődő morfológiai szerkezetek gyakoriságát is, itt a 100-as értéknél szintén a Lévai és a Pataki Névtelen munkái állnak egymáshoz legközelebb, viszont ezt az adatot a morfológiai elemzés pontatlanságai miatt nem használjuk argumentációnkban.

ábrázolni azt, hogy mennyire erős a két szöveg szókinszrokonsága, ha az összes vers egymáshoz fűződő páros kapcsolatainak hálózatában vizsgáljuk kettejük viszonyát.



2. ábra. A szókinszrokonság szintje eltérő (diff), azonos (same) és anonim szerzők esetében. Pirossal a Lévai és a Pataki Névtelen verseinek kapcsolata

Ezen az ábrán a piros vonal jelzi a Pataki és a Lévai Névtelen versei közötti hasonlóság szintjét. (Minél alacsonyabb az x tengelyen ábrázolt érték, annál közelebb áll egymáshoz két vers szóhasználat.) Kiválóan látszik, hogy ha három kategóriát állítunk fel (azonos szerző, eltérő szerző, anonim versek), és azok közös szókinszrokonságát vizsgáljuk párokat felállítva, akkor az eltérő szerzőtől származó művek közül csak nagyon kevés kategóriában és nagyon kevés mű áll közelebb egymáshoz, mint a Lévai Névtelen és a Pataki Névtelen műve. Sőt, még az azonos szerzőnek tulajdonított művek is sokkal ritkábban mutatnak olyan szókinszegyekezést, mint ez a kettő! A harmadik kategóriát nézve megállapítható, hogy messze nincs két másik olyan névtelenül fennmaradt verspár, amelyek annyira hasonlítanak egymásra, mint ez a kettő.

A következő táblázatból látszik, hogy az elemzés szerint *mely nem ugyanazon szerzőtől származó szövegpárok* vannak *szorosabb* stilometriai kapcsolatban a korpuszon belül, mint a Pataki és Lévai Névtelen históriái, és melyik elemzési szinten (100–500 lemma, szó, morfológiai szerkezet):

Kategória	Mérő- szám	História 1	História 2	KAPCSOLAT
lemma	100	(,RPHA-101', ,Görcsöni Ambrus', ,Mátyás')	(,RPHA-930', ,Bogáti Fazakas Miklós', ,Ötödik része Mátyás...')	folytatás
szó	300	(,RPHA-101', ,Görcsöni Ambrus', ,Mátyás')	(,RPHA-930', ,Bogáti Fazakas Miklós', ,Ötödik része Mátyás...')	folytatás
szó	500	(,RPHA-101', ,Görcsöni Ambrus', ,Mátyás')	(,RPHA-930', ,Bogáti Fazakas Miklós', ,Ötödik része Mátyás...')	folytatás
lemma	500	(,RPHA-101', ,Görcsöni Ambrus', ,Mátyás')	(,RPHA-930', ,Bogáti Fazakas Miklós', ,Ötödik része Mátyás...')	folytatás
szó	300	(,RPHA-1181', ,Bogáti Fazakas Miklós', ,Paraphrasis libri Iob')	(,RPHA-189', ,Illyefalvi István', ,Tragoedia Iephtae')	
szó	300	(,RPHA-1249', ,Pataki Névtelen', ,Eurialus és Lucretia')	(,RPHA-189', ,Illyefalvi István', ,Tragoedia Iephtae')	Illyefavi verse „A Lucretia nótájára”
szó	300	(,RPHA-1249', ,Pataki Névtelen', ,Eurialus és Lucretia')	(,RPHA-430', ,Pesti György', ,A halálra való')	?
morf. szerk.	300	(,RPHA-1249', ,Pataki Névtelen', ,Eurialus és Lucretia')	(,RPHA-189', ,Illyefalvi István', ,Tragoedia Iepht')	Illyefavi verse „A Lucretia nótájára”
lemma	500	(,RPHA-1254', ,Nikolsburgi Névtelen', ,A kenyérmezei viadal')	(,RPHA-683', ,Temesvári István', ,A kenyérmezei diadal')	azonos téma
szó	100	(,RPHA-1334', ,Tinódi Sebestyén', ,Szegedi veszedelem')	(,RPHA-574', ,Szegedi András', ,Jeruzsálem veszedelme')	1552 és 1553 a két dátum
szó	300	(,RPHA-1482', ,Tolnai Bálint', ,A Szent János látomása')	(,RPHA-607', ,Historia bipartita')	mindkettő 1581-es debreceni nyomtatvány
szó	500	(,RPHA-1482', ,Tolnai Bálint', ,A Szent János látomása')	(,RPHA-607', ,Historia bipartita')	mindkettő debreceni 1581-es nyomtatvány

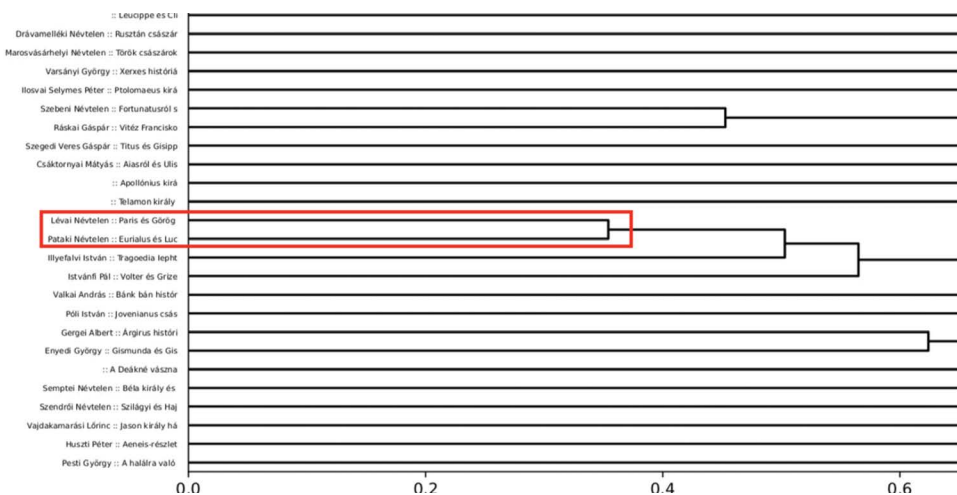
Kategória	Mérőszám	História 1	História 2	KAPCSOLAT
lemma	100	(,RPHA-1500', ,Anon.', ,Béla királynak')	(,RPHA-819', ,Temesvári János', ,Krónika Béla')	azonos téma
szó	300	(,RPHA-1500', ,Anon.', ,Béla királynak')	(,RPHA-819', ,Temesvári János', ,Krónika Béla')	azonos téma
lemma	500	(,RPHA-1500', ,Anon.', ,Béla királynak')	(,RPHA-819', ,Temesvári János', ,Krónika Béla')	azonos téma
szó	300	(,RPHA-189', ,Illyefalvi István', ,Tragoedia Iepht')	(,RPHA-566', ,Csáktornyai Mátyás', ,Aiasról és Ulissesről')	azonos nyomda, 1590, 1592 Kolozsvár
szó	300	(,RPHA-574', ,Szegedi András', ,Jeruzsálem veszedelme')	(,RPHA-822', ,Szeremlyéni Mihály', ,Izrael Egyiptomban')	hasonló téma
szó	500	(,RPHA-866', ,Munkácsi János', ,Tóbiás életéről')	(,RPHA-958', ,Dézsi András', ,Tóbiás házassága')	azonos téma
lemma	500	(,RPHA-866', ,Munkácsi János', ,Tóbiás életéről')	(,RPHA-958', ,Dézsi András', ,Tóbiás házassága')	azonos téma

A táblázat utolsó oszlopában megkíséreltünk magyarázatot adni az itt szereplő históriás énekpárok szókinszének ilyen nagy hasonlóságára. Mint látható, ezek a szövegek elsősorban az azonos tematika révén kapcsolódnak szorosan össze. A legegyszerűbb Göröcsöni Ambrus Mátyás-históriájának (RPHA-101) és Bogáti Fazakas ehhez írt folytatásának (RPHA-930) szoros rokonságát indokolni (100 és 500 lemma, 300 és 500 szó vizsgálatánál). Bogáti nemcsak folytatta Göröcsöni szövegét, de ő volt a Göröcsöni-história kiadója is, és tudjuk, hogy sok helyen változtatott rajta.⁷ Nagyon szorosnak látszik a kapcsolat két, Béla királyról szóló história között is (RPHA-1500; Temesvári János, RPHA-819), három szinten: 300 szó, 100, illetve 500 lemma vizsgálatánál. Úgyszintén tematikai kapcsolat magyarázhatja, hogy Dézsi András *Tóbiás házasságáról* szóló éneke (RPHA-958) és Munkácsi János *Tóbiás életéről* szóló munkája (RPHA-866) 500 szót illetve 500 lemmát vizsgálva nagyon szoros kapcsolatban áll, és minden bizonnyal a Nikolsburgi Névtelen (RPHA-1254) és Temesvári István (RPHA-683) kenyermezei csatáról szóló versei is ezért mutatnak ilyen szoros rokonságot, bár csak egyetlen szinten, az 500 leggyakoribb szót vizsgálva. A fennmaradó néhány szorosabb rokonságot mutató

7 GÖRÖCSÖNI AMBRUS ÉS BOGÁTI FAZAKAS MIKLÓS, „Mátyás király históriája”, in Valkai András, *Göröcsöni Ambrus, Majssai Benedek, Gergei Albert, Huszti Péter énekei, Eurialus és Lucretia históriája, Telamon históriája, Bogáti Fazakas Miklós folytatása Göröcsöni Ambrus históriájához 1567–1577*, szerk. HORVÁTH Iván és mások, 219–359, Régi magyar költők tára: XVI. századbeli magyar költők művei, új folyam, 9 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), a továbbiakban RMKT 9.

adatoknál megfigyelhető, hogy főleg 300 szó vizsgálatánál bukkannak fel. Ennél a mérőszámnál erősen látszik az Illyefalvi István írta *Jephtes tragédiája* (RPHA-189) és Bogáti Fazakas *Jób könyve* parafrázisának (RPHA-1181) kapcsolata, a *Jephtes* és Csáktornyai Mátyás *Aiasról és Uliessesről* szóló históriájáé (RPHA-566), sőt, az *Eurialus* és Illyefalvi szövegéé is. Ugyanezen a szinten még két szövegpárt találunk: Szegedi András *Jeruzsálem veszedelméről* írt éneke közelebb áll Szeremlyéni Mihály históriájához, illetve Tolnai Bálint *Apokalipszis*-parafrázisa (RPHA-1482) a *Historia bipartitá*hoz (RPHA-607), mint az *Eurialus* és a *Páris és görög Ilona* egymáshoz. Tolnai verse és a *Historia bipartita* egyébként az 500 szó vizsgálatánál is közelebb állnak. S végül az utolsó olyan verspár, ahol egy kategóriában szorosabb a kapcsolat, mint az *Eurialus* és a *Páris* esetében, az Tinódi *Szegedi veszedelme* (RPHA-1334) és Szegedi Andrástól a *Jeruzsálem veszedelme* (RPHA-574).

Három olyan eset is van, amikor a statisztika szerint a Pataki Névtelen históriája közelebb áll egy másik szöveghez, mint a Lévai Névtelen históriájához. 300 szó vizsgálatánál Illyefalvi István és Pesti György históriáihoz, míg 300 morfológiai szerkezetet nézve csak Illyefalvi verséhez áll közelebb az *Eurialus*. Az Illyefalvi-vers szókincsének hasonlóságát az *Eurialuséval* talán a nótajelzése segít megérteni. A szerző bevallotta az *Eurialus* hatására, a „Lucretia nótájára” írta művét, tehát bizonyosan hatott rá a szóhasználat is, nem csak a versformát és a dallamot vette át. Pesti György históriája esetében ilyen magyarázatot nem találunk, de mivel csak egyetlen mérőszámról van szó a kilenc itt vizsgáltból, igazán nem relativizálja ez sem a vizsgálat pontosságát, és nem gyengíti



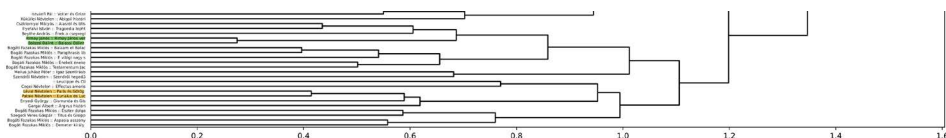
az *Eurialus* és a *Páris* hasonlóságát, amit minden más adat nagyon erősen sugall.

3. ábra. A Pataki és Lévai Névtelen kapcsolata a világi históriákra szűkített korpuszon (plusz Illyefalvi és Pesti György 1-1 verse) 300 morfológiai szerkezetnél (részlet)

Azért, hogy ellenőrizzük Pesti György (RPHA-430) és Illyefalvi István (RPHA-189) verseinek furcsán erős kapcsolatát az *Eurialusszal*, egy olyan elemzést is végeztünk, ahol csak a világi tárgyú széphistóriák és ez a két, a nagy összevetésben fura módon 300 szó, illetve morfológiai szerkezet vizsgálatakor az *Eurialushoz* nagyon közel kerülő két szöveg, Illyefalvi *Jephtese* és Pesti György éneke kerültek bele (3. ábra). Ez a szűkebb korpuszon végzett vizsgálat nagy megkönnyebbülésünkre egyértelműen azt mutatta mindkét kategóriában, hogy a két kakukktojás nem áll közel az *Eurialushoz*, viszont újra összeállt az *Eurialus és Lucretia*, illetve a *Páris és görög Ilona* párosa, ráadásul az összes kategóriában.

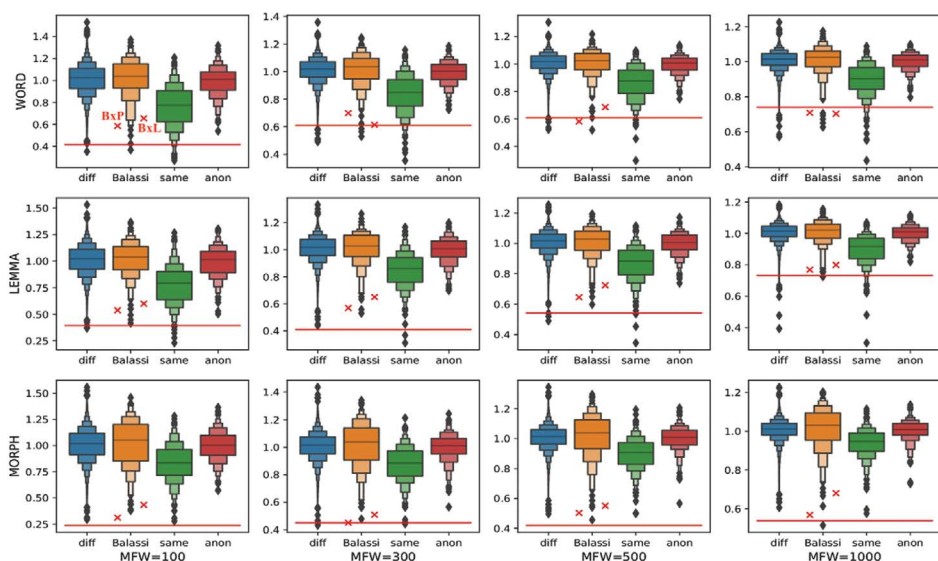
2.3 Az *Eurialus* széphistória és Balassi

Az *Eurialus és Lucretia* Balassi Bálint műveivel való összevetése volt a következő feladatunk, felmérendő, hogy a filológiai hagyományban Vadai István és elődei által kimutatott lexikális kapcsolatokat vajon igazolja-e a stilometriai vizsgálat. Ahogy jeleztük, Balassi, Rimay és Wathay verseiből egy-egy fájlt készítettünk, és egyben vontuk be a stilometriai vizsgálatba. Szembeszökő, de nem meglepő Balassi és Rimay közelsége a dendrogramon, minthogy Balassi és Rimay szóhasználata és verseik tematikája köztudomásúlag nagyon erősen hasonlít. Wathay viszont az összes dendrogramon határozottan messze jelenik meg ettől a párostól.



4. ábra. A két névtelen (sárga háttérrel), illetve Balassi és Rimay versei (zöld háttérrel).
A 174 verset tartalmazó, 100 szón alapuló dendrogram részlete.

Ha kifejezetten a Balassi-versek és az *Eurialus* kapcsolatára összpontosítunk, akkor is nagyon tanulságos a vizsgálat eredménye. Ezt a következő ábra mutatja meg:



5. ábra. Szókincsazonosság a históriás énekek és Balassi versei között

Ezen az ábrán, ahogy az előzőn is, mind a 12 kategóriában piros vonal jelzi az *Eurialus* és a *Páris* história hasonlóságának szintjét. Nemcsak az eltérő szerzőségű (kék), az azonos attribúciójú (zöld) és a névtelen (piros) szövegek szókincsazonosságát tüntettük fel, hanem ráadásul azt is, hogy Balassi versei külön-külön mennyire hasonlítanak egymáshoz a szókincsük szempontjából (ez a második, a narancssárga tárcsasor). Az ábrákon szereplő két piros x közül a bal oldali mindig a Pataki Névtelen és Balassi (BxP), a jobb oldali a Lévai Névtelen és Balassi (BxL) szövegeinek hasonlóságát jelöli. Ahol a függőleges tengelyen valamelyik pont magasabban áll, mint a vonal, ott azt mondhatjuk, hogy a két históriás ének szókincsében több a közös, mint Balassi és egyik vagy másik históriás ének szókincsében.

Mint látható, a legtöbb kategóriában (8/12) a két széphistória szókincse egyértelműen jobban hasonlít egymásra, mint Balassi teljes verskorpuszának szókincse bármelyikére. Igaz, vannak olyan kategóriák (500 és 1000 szó), ahol az *Eurialus* közelebb áll Balassi lírai verseihez, mint a *Páris és görög Ilonához*. De van olyan is, ahol Balassi versei és a *Páris* állnak közelebb: az 1000 leggyakoribb szót vizsgálva ezek még közelebb állnak egymáshoz, mint az *Eurialushoz* bármelyikük. Két olyan kategória van, ahol azonos szintű a hasonlóság: 300 morfológiai szerkezetnél Balassi és a Pataki Névtelen, illetve a Lévai Névtelen és a Pataki Névtelen munkái ugyanolyan mértékben hasonlítanak egymásra, míg Balassi és a Lévai Névtelen szókincse közötti különbség nagyobb. Ha 300 szót vizsgálunk, akkor pedig pont fordítva, a Lévai Névtelen és Balassi áll éppen olyan közel egymáshoz, mint a Lévai és a Pataki Névtelen műve, míg Balassi szókincse

cse és a Pataki Névtelené ennél jobban eltér egymástól. Azt mondhatjuk, hogy az összehasonlítással a két névtelen szövegének hasonlósága nagyon erős megerősítést nyer, és a stilometriai elemzés hitelességét csak erősíti, hogy Balassi verseinek szókincse és az *Eurialusé* e vizsgálat szerint is erősen hasonlít egymásra, ahogyan azt a filológusok más módszerekkel vagy pusztán megérzésük alapján már megállapították. Ráadásul nincs még két ilyen szöveg, mint az *Eurialus* és a *Páris*, melyek ennyire közel állnának Balasséhoz, leszámítva persze Rimay verseit.

A stilometriai vizsgálat nem tudja teljes bizonyossággal eldönteni egy mű szerzőségének kérdését, de az ezen alapuló attribúciók statisztikai szempontból nagy valószínűséggel megbízhatók. Az elemzés alapján kijelenthető, hogy ha a Pataki Névtelen azonosítható egy másik ismert 16. századi mű szerzőjével, az sem Balassi Bálint, sem Enyedi György, sem Illyefalvi István, sem más név szerint ismert költő, hanem a *Páris és görög Ilona* szerzője, a szintén ismeretlen kilétű Lévai Névtelen. Azt állíthatjuk, hogy nagyon valószínű, hogy ugyanaz a személy írta a két szerelmes históriát.

2.4 További stilisztikai és poétikai párhuzamok az *Eurialus* és *Lucretia* és a *Páris és görög Ilona* között

A stilometriai vizsgálat számunkra nagyon meggyőző eredménye a két szöveg közös szerzősége. Ennek ellenére tudtunkkal még sohasem merült fel a szakirodalomban, hogy a két szöveg ugyanazon szerző műve lehet. Pedig, ha a két szöveg felépítését, poétikáját nézzük, szembeötlő a hasonlóság. Mindkettő nagyon erősen tapadó fordítás, egy nagy tekintéllyel bíró (humanista, illetve klasszikus latin) szöveg pontos átültetése, kevés beavatkozással a fordított szövegbe. A *Páris és görög Ilona* ugyan többet kihagy Ovidiusból, de nincs igazán nagy eltérés a két fordítási módszer között. A pontos fordítást mindkét szövegben keretbe foglalja egy kiegészítés, kommentár. Az *Eurialus* esetében a pontos forrás azonosítása segített abban, hogy a fordító beavatkozását ne értékeljük túl.⁸ Az sem kizárható, hogy a Lévai Névtelen közvetlen forrása esetleg nem Ovidius két levele volt, hanem egy abból készült átdolgozás, mely esetleg a trójai háború rövid összefoglalását is tartalmazta, így elképzelhető, hogy itt is csekélyebb lehetett az átdolgozó-fordító beavatkozása a forrásszövegbe, mint azt ma tudni véljük. De talán ebben a legnehezebb állást foglalni. Király György például még úgy vélte, hogy sok forrást használhatott a Lévai Névtelen: „Trója pusztulásának leírásában rövidség tekintetében szintén Dictys-szel egyezik meg (L. V : II.), bár kétségtelen, hogy az *Aeneis* II. énekét is olvasta. Csak onnan meríthette Priamus meggyilkolásának azt a részletét, mikor Neptolomeus [így!] az agg királyt üstökön ragadja s úgy öli meg”.⁹ Csakhogy ez a részlet nagyon hasonlóan szerepel Hunyadi Ferenc 1569-re datált Trója-históriájában.

8 MÁTÉ Ágnes, „Johannes Oporinus vegyes variánsa és a Pataki Névtelen magyar fordítása”, in MÁTÉ Ágnes, *Egy kora újkori sikerkönyv története: 15-16. századi szövegvariánsok és fordítások Aeneas Silvius Piccolomini „Historia de duobus amantibus” című szerelmes regényéből*, 135–160 (Budapest: Reciti, 2018), 141–156, <https://www.reciti.hu/2018/4876>.

9 KIRÁLY György, „A trójai háború régi irodalmunkban”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 27 (1917): 1–23, 129–150, 131. (A zárójeles közbevetés az eredetiben.)

Lehet, hogy közös forrásra mennek vissza (akár az elveszett, csak nótajelzésből ismert Trója-regényre), vagy akár az is, hogy a Lévai Névtelen ismerte Hunyadi históriáját. Íme, a két párhuzamos rész:

Hunyadi Ferenc: *Trója megszállásáról*¹⁰

Kegyetlen Neoptolomus eljuta,
Politesnek üstökét kapta vala,
Éles törrel hozzája kezdett vala,
Atyja előtt négy részre vágta vala.

Atyja ezen elkeseredett vala,
Öve megett egy kicsi hanzsár vala,
Gyermekeért hozzá hagyított vala,
Vén Priamus erősen szánja vala.

Vén ereje semmit nem tehet vala,
Az vitéz mellett csak megpendült vala,
Kegyetlen Neoptolomus indula,
Az vén embert üstökön kapta vala.

Fiának vérébe levonta vala,
Kegyelmet fejének igen kér vala,
Neoptolomus fejét vötte vala,
Ez világból ekképen kimúlt vala. (v. 2201–2216)

Lévai Névtelen: *Páris és görög Ilona*¹¹

Neptolomeus Achillesnek fia,
Kit más néven Pirrusnak hívnak vala,
Atyja halálát igen bánja vala,
Azért mikor Priámust látta vala:

Az vén embert mindjárt üstökön kapa,
Fegyverével az ő fejét elvágá,
Mind fiait, leánit koncra hánya,
Hector feleségét magának hagyá. (v. 1125–1132)

10 HUNYADI Ferenc, „Az régi hires neves Trója várasának tiz esztendeig tartó megszállásáról és rettenetes veszedelméről”, in *XVI. századbeli magyar költők művei 7, 1566–1577*, szerk. DÉZSI Lajos, 50–118, Régi magyar költők tára 8 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1930).

11 LÉVAI NÉVTELEN, „Historia continens verissimam excidii Troiani causam [...]”, in *uo.*, 135–168, 168.

Ezen kívül, bármennyire is felszíni hasonlóságnak tűnik, fontos, hogy a Lévai és a Pataki Névtelen szövegének sincs akrosztichonja.¹² Viszont a két bevezetés és kolofon ki-fejezőmódjában és tartalmában meglehetősen hasonló, a szerelemtől óvja olvasóit:

Lévai Névtelen: *Páris és görög Ilona*¹³

Szólok szerelem dolgáról néktek
És tűzének nagy lángjáról beszélek,
Kit hogy megértsetek, titeket kérlek,
Régi lőtt dolgot jelentek, higgyétek. (v. 1–4)

[a szöveg vége:]

Példa lehet az Páris mindeneknek,
Példa Ilona tinektek szép szűzeknek,
Hogy ifjak szavának ti ne higgyetek,
Kiben nagy gyakorta csalárdságok esnek.

Maradjatok meg tökéletességben,
Éljetek tisztán mind az jó életben,
Ne forogjatok ily feshlött erkölcsben,
Reménségtek legyen csak az Istenben.

Ez dolgokat deákból ki fordítá,
Maga gondolatjában ezt ki írta,
Nevét ez énekben ő meg nem írta,
Ez éneket barátjának ajánlá.

Írnak vala ennyi jó esztendőben:
Krisztus születése után ezerben,
Ötszázban és az hetven esztendőben,
Híres Léva város kerületiben. (v. 1142–1156)

12 A széphistóriák között ezzel azért nincsenek egyedül. Ilyenek még az RPHA szerint a *Leucippe és Clitophon* (RPHA-4019), az *Apollonius* (43), a *Telamon* (357), az *Effectus amoris* (1273), a *Rusztán császár* (373), a *Volter és Grizeldis* (318), a *Béla király és Bankó lánya* (512), a *Fortunatus* (560) és a *Szilágyi és Hajmási* (324) széphistóriák. A *Deákné vásznának* (4018) valószínűleg volt akrosztichonja.

13 LÉVAI NÉVTELEN, „Historia continens...”, 135, 168.

Pataki Névtelen: *Eurialus és Lucretia*¹⁴

Sokakról szólhatnék, kiknek példájokról lehetne több beszédem,
De most kiváltképpen két ifjú személynek szerencsáját éneklek,
Kikben mérges voltát igen megmutatá az kegyetlen szerelem. (v. 13–15)

[a szöveg vége:]

Vége már ez legyen az én írásomnak az szerelem dolgáról,
Azki többet akar róla tudakozni, értse több írásokból,
Utolsó tanácsom, hogy azkitől lehet, megója magát attól.

Mikoron írának másfélezer után hetvenhét esztendőben,
Aeneas Sylvius írásából szerzék ez éneket versekben,
Bodrog vize mellett, Patak városában, az úr Gombos kertében. (v. 1504–1509)

Persze mi is tudjuk, hogy a kolofonszövegek a legközhelyesebb, bevett szófordulatokat tartalmazó elemei a magyar históriás énekeknek, de itt különösen erősnek érezzük a megfogalmazás hasonlóságát. A szerző mindkét esetben szándékosan névtelen marad, erre a *Páris* szerzője fel is hívja a figyelmet a kolofonban.

Mindkét história több részre van osztva, és latin nyelvű disztichonok állnak a részek elején. Máté Ágnes szerint az *Eurialus*ban ezek a magyar fordító művei.¹⁵ A *Páris*-ban is vannak latin sorok, részben Ovidiusból, de vannak olyanok is, amelyeknek nem sikerült azonosítani a forrását, például ez a disztichon:

Disce ex meo exemplo formosis posse carere,
Est virtus placentis abstinuisse bonis.

Úgy véljük, hogy a szerző azonossága magyarázhatja ezt a hasonlóságot is, a latin versek használatát a magyar verses históriákban. A szókincs nagyfokú azonossága mellett felmerül persze az is, hogy nagyobb szintaktikai egységeket vizsgálva vajon érzékelhető-e a hasonlóság. Ez az általános tudományos tapasztalatok szerint nem olyan bizonyító erejű, mint a stilometriai elemzés, de mégis érdekes, hiszen például Balassi és a Pataki Névtelen azonosságát is ezzel igyekeztek igazolni. Ennek a tanulmánynak a keretei között ezt alaposabban nem vizsgáltuk, de a karakter-bigramos elemzésünk segített azonosítani két-két hasonló és a korpusz egészében ritka szófordulatot a két históriás énekben. Ez a fajta sorvizsgálat nem könnyen azonosít ilyen párhuzamokat két eltérő metrumú versben, ezért is érdemes ezt a kettőt megmutatni:

14 PATAKI NÉVTELEN, „Eurialus és Lucretia históriája”, in RMKT 9, 405–461.

15 MÁTÉ, „Johannes Oporinus...”, 139.

Ezen azért én oly igen megrettentem (*Páris*)
Szép Lucretia is oly igen szertelen ezen megrettent vala (*Eurialus*)

Mert az te szépséged nekem úgy tetszik (*Páris*)
Igen tetszik nékem az te nagy szépséged és kegyes tekinteted. (*Eurialus*)

A históriás énekek korpuszát korábban megvizsgáltuk a rímelés szempontjából is.¹⁶ Ha azokat az adatsorokat nézzük, akkor megállapítható, hogy az *Eurialus* és a *Páris* rímélése nagyon sok szempontból hasonló: így a valára végződő sorok és az önrimék aránya vagy éppen a gazdag rímek feltűnő hiánya (pláne Balassihoz képest).

2.5 Ki lehet egyszerre a Lévai és a Pataki Névtelen?

Legutóbb Máté Ágnes foglalta össze az *Eurialus* és *Lucretia* szerzőségével kapcsolatos elméleteket.¹⁷ Három 16. századi magyar értelmiségi merült fel szerzőként, közülük kettőtől nem maradt fenn egy sor magyar nyelvű szöveg sem, a harmadik pedig maga Balassi Bálint. Szilády Áron, Eckhardt Sándor és Vadai István egyértelműen Balassi szerzősége mellett érveltek,¹⁸ Négyesy László és Horváth Iván legalábbis óvatosan Dobó Jakabra szavaztak,¹⁹ míg Kőszeghy Péter Paksi Mihályra gondolt.²⁰

Ha a hipotézisünk helytálló, és a Lévai Névtelen azonos a Pataki Névtelennel, akkor a két széphistória szerzője csak olyan személy lehet, aki *lehetett* 1570-ben Léván és 1577-ben Sárospatakon. A három eddig javasolt szerző véleményünk szerint már e kritérium alapján kiesik. Pedig az még rendben is volna, hogy valószínűleg olyan személyről van szó, aki a Dobó–Balassi–Sulyok érdekkörhöz és udvartartáshoz tartozik, hiszen Léva és Patak egyaránt a Dobó család birtoka volt. Ennek a feltételnek megfelelően Balassi és Dobó Jakab is. De a Dobó Jakab szerzőségét először felvető Négyesy számára ő 1577-ben, 15 évesen is túl fiatalnak tűnt az *Eurialus* megírásához, épp ezért még kevésbé valószínű, hogy ez a feltételezett csodagyerek 1570-ben, nyolcévesen képes lett volna Ovidiust ilyen minőségben versben átültetni magyarra. Balassi Bálint szerzősége sem valószínű. Ő 1570-ben, a *Páris* és görög *Ilona* elkészültekor még csak 16 éves, és az év márciusában menekül börtönből megszökött apja után Lengyelországba, ott is tar-

16 SELÁF Levente és Petr PLECHÁČ, „Számoljuk meg a valákat! A históriás énekek rímélése”, in *A históriás ének: Poétikai és filológiai kérdések*, szerk. SELÁF Levente, 115–145 (Budapest: Gépek könyv, 2023).

17 MÁTÉ, „Johannes Oporinus...”, 136–137.

18 GYARMATHI BALASSA Bálint, *Költeményei*, szerk. SZILÁDY Áron (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1879), 335–351; ECKHARDT Sándor, „Balassi Bálint irodalmi mintái”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 23 (1913): 171–192, 405–450; VADAI István, „Lucretia hálójában: A széphistória szöveghagyományáról és szerzőjéről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016): 683–708.

19 NÉGYESY László, „A Pataki Névtelen és Dobó Jakab”, *Irodalomtörténet* 5 (1916): 81–86; HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 262–275.

20 Legutóbb KŐSZEGHY Péter, „Paksi Mihály, az *Eurialus* és *Lucretia* valószínűsíthető szerzője”, in KŐSZEGHY Péter, *Az én életemben éltető épségem: Irodalomtörténeti tanulmányok*, 54–121 (Budapest: Balassi Kiadó, 2022). De lásd még KŐSZEGHY Péter, „Előzmények”, in KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint: Magyar Amphion*, 72–157 (Budapest: Balassi Kiadó, 2014), 133–157.

tózkodik egyébként 1572-ig. Nem lehet teljesen kizárni, hogy 1569-ben, 1570 elején foglalatosskodott a mű fordításával, esetleg akkor fejezte volna be a korábban elkezdett fordítását, de ezt egyáltalán nem tartjuk valószínűnek: volt szegénynek elég baja. Paksi Mihály is kizárható, hiszen 1566 és 1576 között peregrinus diák volt Nyugat-Európában, és nem tudunk róla, hogy hazatért volna ez idő alatt, tehát azt sem tudjuk valószínűsíteni, hogy 1570-ben megfordult volna Léván.

Balassi feltételezett szerzősége kapcsán még azt kell megjegyeznünk, hogy költői és emberi személyisége, öntudata szerintünk teljesen valószínűtlenné teszi, hogy névtelenül publikált volna egy általa írt-fordított művet, amelyet aztán ráadásul idéz lírai verseiben. Valószínűleg nagyon büszkén vállalta volna szerzőként ezt a két átdolgozást, ha nem is akkor épp, amikor apja kegyvesztett volt, de később mindenképp. A *Páris és görög Ilona* a ma fennmaradt példányok alapján először 1576-ban jelenik meg Debrecenben, az *Eurialus* pedig szintén ugyanott, 1587-ben, tehát mindkettő Balassi életében. Mi oka lett volna rá Balassinak, hogy ne hirdesse büszkén a teljesítményét, s úgy idézze saját fordítását, hogy nem veszi a nevére? Miért ódzkodott volna tőle a nyomdász, hogy feltüntesse a nevét a kiadványokon? Ez is azt sugallja, hogy valaki mást kell javasolnunk szerzőnek.

Ez a szerző olyasvalaki, akinek fontos ugyan a világi-szerelmi tematika, mégis mindkét művét szerelemellenes keretbe ágyazta. Nem lenne meglepő, ha egy protesztáns prédikátor lenne ez a személy. A Dobó családdal közel álló egyházi személyeket keresve felmerült bennünk Sztancsics-Horváth Miklós lévai prédikátor neve, aki Horvátországból települt a Felvidékre, és akit Dobó Ferenc később Pálócon alkalmazott.²¹ De valójában semmilyen adatunk nincs arra, hogy Sztancsics-Horváth bármiféle irodalmi tevékenységet folytatott volna, és nem valószínű, hogy köze lehetett a két szöveg fordításához, avagy másképp a két história megírásához: ugyanolyan alaptalan lenne ezt feltételezni, mint Dobó Jakab vagy Paksi Mihály szerzőségét.

Ennyi természetesen még nem elég ahhoz, hogy egy konkrét szerzőhöz kapcsoljuk a két históriás éneket. Annyi viszont biztosra vehető, hogy ha ugyanaz írta őket, az teljesen lehetett akár Balassi, akár Paksi, akár Dobó. És itt vissza kell térnünk a két szöveg eddigi értelmezéstörténetéhez is: vajon a sok hasonlóság ellenére miért nem merült fel soha, hogy ugyanaz lehet a szerzőjük?

Az egyik lehetséges magyarázat az, hogy általában a históriás énekek eléggé homogének: sok-sok olyan poétikai jegy van, amely a bő 170 versből álló fennmaradt korpusz nagyobb részében megtalálható, s így nehéz sajátos szerzői jegyeket megállapítani. De talán ennél is fontosabb lehetett a két irodalmi szöveg kanonikus státuszának eltérése. Az *Eurialus* a régi magyar irodalom remekművének számít. Máté Ágnes így ír a szerzőről: „Az *Eurialus* és *Lucretia* szép költői nyelve, versformája (3×19 szótagos, az ún. Balassi-strófa elődje) és a benne megtalálható műveltségelemek, vagyis a klasszikus és bibliai utalások sokasága miatt egy vájt fülű és művelt költőt vetít elénk szerzőjeként.”²² Ez akár Balassi, akár nem, olyan csúcsteljesítményként emlegetjük, amely kiemelkedik

21 CSIFFÁRY Gergely, *Ruszkai Dobó István életrajza* (Rudabánya: Bányászattörténeti Kutatások Alapítvány, 2014), 95.

22 MÁTÉ, „Johannes Oporinus...”, 135.

a műfaj többi fennmaradt darabja közül. Ezzel szemben a *Páris és görög Ilona* históriája egy közönséges iskolai fordítási gyakorlatnak tűnik, alig páran foglalkoztak vele, gyakorlatilag a kritikai kiadás elkészülte óta sem nagyon született róla tanulmány. Pedig valójában a két szöveg jellegében, minőségében, a forráskezelésben, a szerelemhez való viszonyát tekintve nem nagyon tér el. A *Párist* egy barátjának ajánlja a szerző, ami szerintünk arra utal, hogy egy olyan tanult vagy tanulmányokat folytató, tudományos vagy egyetemi közösséghez tartozó személyről lehet szó, aki nem egy menyegzőre írja és nem egy hírneves protektornak dedikálja a művét, hanem saját miliójének. Ehhez hasonló az *Eurialus* alapállása is. Nyelvi megformáltságát illetően az *Eurialus* jobb, mint a *Páris*, de szerintünk ennek nem az az oka, hogy az egyik költő jobb lenne, mint a másik, hanem az, hogy *ugyanaz* a költő 1577-ben már tapasztaltabb, mint 1570-ben volt. Képes volt jobb művet alkotni, eredeti strófaformában, és így fontos új ingert adni a históriás énekek műfajának. A szerző feltételezett szoros kapcsolata a Balassi és a Dobó famíliákkal megmagyarázza azt is, hogy Balassi Bálint miért ismerhette jól a művet.

2.6 Az új kézirat

Nemrégiben bukkant fel egy fontos új adalék a Pataki és Lévai Névtelen kilétével kapcsolatban: a *Páris és görög Ilona* históriájának sokáig ismeretlen szövegtörödéke, amely egy tizenhat lapból álló makulatúrában maradt fenn a linzi Oberösterreichische Landesbibliothekban.²³ A 16. századra datálható makulatúra a wittenbergi nyomdász, Johannes Crato által 1575-ben nyomtatott *Institutionum Hebraicarum libri V.* kötéséből került elő,²⁴ ma az őrzőkönyvről leválasztva a Hs.-603-as jelzet alatt van katalogizálva, digitális másolata is elérhető.²⁵ A lapok jelenlegi sorrendjében a magyar nyelvű szövegek nem folytatólagosan, hanem több helyen szerepelnek (9v, 14r–15v és 16r–16v), latin és német nyelvű szövegekkel vegyesen. A három magyar nyelvű szövegcsoporthoz más-más kéz munkája. Ez arra utal, hogy nem egy kéziratból származnak ezek a lapok, hanem több, egymástól eredetileg független, feleslegessé vált papírlapot, esetleg füzetet használtak fel a kötés során. Írásképek alapján a magyar, német és latin szövegek egyaránt 16. századiak.

A kéziratlapok mindhárom esetben csonkoltak, mert a lapszéleket levágták, de a szöveg rekonstruálható. A jelenlegi lapszámozás szerinti első szöveg a 9v-n egy levél piszkozata.²⁶ A 14r és 15v közötti oldalakon két hosszú részlet található (*Márk evangé-*

23 A szöveg első leírását és átírását Kiss Farkas Gábor készítette el az ELTE BTK Irodalomtörténeti Doktori Iskolájának hallgatóival közösen.

24 Valentin SCHINDLER, קודקוד וישל שדוּקָה (Dikduk leshon ha-kodesh) – *Institutionum Hebraicarum libri V* (Wittenberg: Crato, 1575).

25 Linz, AT-OOeLB, Hs.-603 (Makulatur aus dem Einband eines 1575 bei Joh. Crato in Wittenberg gedruckten Buches, saec. XVI), 1600, <https://digi.landesbibliothek.at/viewer/image/603/32/>. A makulatúra anyaga papír, lapjainak mérete 160 × 97 mm, és a 16. századra datálható.

26 „Zollgalotomat kegelmed- // neg mind vramnach mind // asonomnag kerem es kedt // hog kedt adna meg // husat astis akarnam meg // kerd(n)i kegelmedtol h kegel // med meg atta es adott // bironag es maga biro // nem atta kegelmed es adott // nek elvesek nekem hoch // kegelmedt nech atta // Isten tarcha

liumából és Pál apostolnak az Efezusiakhoz írt leveléből) a Heltai Gáspár nyomdájában megjelent *Újtestamentum*-fordításból (1561). Minket a harmadik szöveg érdekel, amely a 16. levél rectóján olvasható, és néhány sora megegyezik a *Páris és görög Ilona históriája* egyik passzusával. A versón pedig csupán egy üdvözlőformula („Szolgalatomat írom kgdnek”) szerepel, tízszor, pár latin sor („Cum ad nonnullor[.] do[.]nor[.] cons[.]jari-or[.]que”) kíséretében, amely oklevelek gyakori formulája. Véleményünk szerint mindkét oldal ugyanazon kéz írása, amely nem azonos a másik két magyar nyelvű töredék lejegyzőjével.

A makulatúrához használt többféle kézirat pontos datálása nehézségekbe ütközik. A kötetet, melynek kötéséhez felhasználták a fragmentumokat, 1575-ben adták ki. Sajnos a kötés időpontjáról semmit sem tudunk, nem tisztázott, hogy a kötés a könyvvel egy időben, Crato műhelyében készült-e. Részünkről ezt csak valószínűsíteni tudjuk. Úgy véljük, hogy a kéziratokat Crato wittenbergi nyomdájában használták fel kötésre makulatúráként, valamikor 1575-ben vagy utána. Olyan efemer jellegű szövegekről van szó, melyeket lejegyzője valószínűleg nem akart hosszabb távon megőrizni. A kötéstáblába olyan papírhulladék kerül általában, mely régebben fontos lehetett, de elveszítette relevanciáját (középkori oklevél, idegen nyelvű szöveg, pénzügyi papírok), vagy olyasmi, amit nem is akart senki hosszabb távon megőrizni. Ezek a jegyzetek, íráspróbák nagyon hamar arra a sorsra juthattak, hogy egy kötést erősítsenek meg: még ez volt a legjobb, ami történhetett velük. Mi úgy gondoljuk, hogy vagy Crato, vagy egy a városban dolgozó könyvkötő műhelyében kerülhetett sor a kéziratlapok felhasználására, és csak a Cratóhoz fűződő kapcsolattal tudjuk magyarázni, hogy három magyarul tudó írástudó által lejegyzett szöveg is bekerült ugyanabba a Wittenbergben nyomtatott könyv kötéstáblájába.

A kéziratok tehát valamivel 1575 előtt, ehhez a dátumhoz közel keletkeztek. Az írásképp ennek a feltételezésnek nem mond ellent. A 1. számú magyar nyelvű töredék, a levél mindenképp erősíti ezt a feltevést, hiszen a kézirat alján (9v) az 1569-es dátum szerepel, ami tovább erősíti azt a feltételezést, hogy a szennylapok már 1575 előtt a kötést készítő személyhez, jó eséllyel a nyomdászhoz kerültek.

A *Páris és görög Ilona históriájához* kapcsolódó szövegrészlet a következő:

kegelmedett // jo egressessegben // 1569. [...]” Ha összevetjük ezt a lapot az ezt követő 10r–10v oldalakkal, melyek német nyelven íródtak, kitűnik, hogy ez a három oldal egy kéz műve. A magyar nyelvű levél lejegyzője a szöveg sajátos hibái miatt valószínűsíthetően német anyanyelvű volt.

Makulatúra (16r)	Lévai Névtelen: <i>Páris és görög Ilona históriája</i>
[..]mar ertem Páris te leuedet [.]l altatta zep zod gienge ziuemet mar ertem Páris te leuedet ertem Páris te leuedet m ertem Páris te leuedet m ertem Páris te leuedet m ertem Páris te leuedet [..]mar ertem Páris te leuedet, altatta zep zod gjenge ziuemet [.]uel Irasra birta az kezemet [.]em twrhetem hogj en Immar nem Irnek akaratonak hogj mit [.]ngednek, mert az ennekem Jobnak [..]czik hogj neked erreol enis Irnek, [.]ar mint titkolljam azt magamban zerelemnek nila által hata [....]emet kjert eyel nappal en csak gjtoreodeom, te miattad niukhakatat lankodom. Legi egyességben Jo Mihaly deak mosti csak ez	Immár értem, Páris, te leveledet, Eláltatta szép szód gyenge szívemet, (473–474) Immár értem, Páris, te leveledet, Eláltatta szép szód gyenge szívemet, (uo.) Levélírára bírta én kezemet. Nem türhetem, [Páris,] hogy nem írnék, (476–477) Hogy <u>kévánságodnak</u> ebből engedék, (479) [Szerelmemnek tüzét] miért titkolnám (234) Éjjel-nappal miattad gerjedezem, (242) Szerelmedben szép Ilona gyötrődtem, (241)

A kézirat modernizált és verssorokba tördelt átírata

[Im]már értem Páris te leveledet
[E]laltatta szép szód gyenge szívemet
már értem Páris te levedet
Értem Páris te levedet
m ertem Páris te leuedet
m ertem Páris te leuedet
m ertem Páris te leuedet
[Im]már értem Páris te leveledet,
[E]láltatta szép szód gyenge szívemet
[Mi]vel írásra bírta az kezemet
[N]em türhetem hogy én immár nem írnék
Akaratonak hogy mit [e]ngednék,

Mert az énnékem jobbnak [...]czik
hogy néked erről én is írnék,
[...]ar mint **titkoljam** azt magamban
szerelemnek nyíla által hatá [...]emet
kiért éjjel-nappal én csak **gyötrődöm,**
te miattad nyughatatlankodom.
Légy egészségben
Jó Mihály deák most csak ez

Igazából ez a pici szöveg két különböző helyen is kapcsolódik a széphistóriához. A nagyobbik része Ilona levelének első strófája (Tertia pars. Responsia Helena ad Paridem), két sora viszont Páris levele kezdőstrófáinak (2. és 4. versszak) frazeológiájával mutat erős hasonlóságot. Íme, félkövérrel jelezzük a kéziratföredékben szereplő sorokat.

Ilona válasza:

Immár értem, Páris, te leveledet,
Eláltatta szép szód gyenge szívemet,
Arra engesztelte már én szememet,
Levélírára bírta én kezemet.

Nem tűrhetem, Páris, hogy nem írnék,
Mert az nekem dicsiretnek tetűék,
Hogy kívánságodnak ebből **engedék,**
Egynéhán szóval azért választ tevék.

Páris levelének kezdete pedig a következő:

„Téged köszönt az Priámusnak fia,
Lidiabeli gyenge szép Ilona,
Levélnek választát ű sem várja,
Csak temagad szerelmét ű óhajtja.

Mint szólhatok, akarmint én tagadjam,
Szerelmemnek tüzét **miért titkolnám,**
Hogyha láttad, miattad megfáradtam,
Magam tééretted halni bocsáttam.

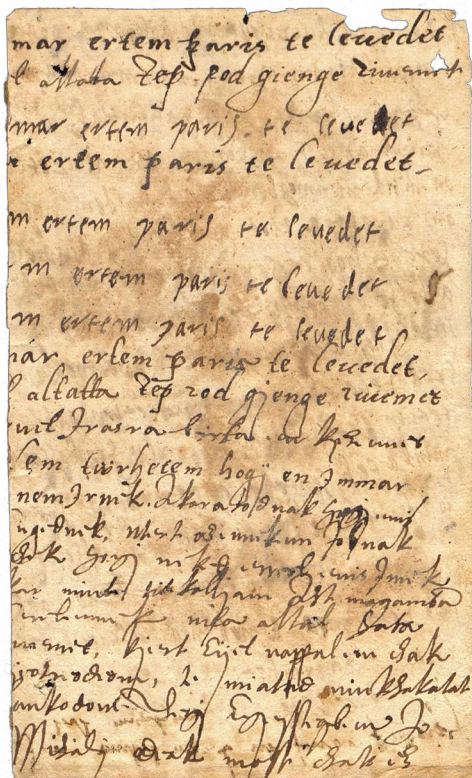
Ha azt kívánod, hogy neked megvalljam,
Az szerelmet hogy én el ne tagadjam.
Mert az tüzet én el nem titkolhatom,
Szerelmemet már el nem fedezhetem.

Szerelmedben szép Ilona gyötrődtem,
Éjjel-nappal miattad gerjedezem,
Ugyan ég bennem hozzád én szerelmem,
Ki miatt nekem immár el kell vesznem.

Ha valaki hiányolná a „szerelem nyila” kifejezés párhuzamát a Lévai Névtelen munkájában, nos ez annyira banális, hogy az *Eurialus*ban kétszer is szerepel.

Többféle magyarázat kínálkozik arra, hogy mi a kapcsolat a széphistória és a Mihály deák által aláírt szöveg között. A legkézenfekvőbb az, hogy amint azt többek közt Stoll Béla kutatásaiból tudjuk, a széphistóriák jobban sikerült formuláit, megfogalmazásait magánlevelekben is felhasználták, akár udvarlási célzattal is.²⁷ Ha itt is ezt feltételezzük, akkor a kézirat egy udvarló célzatú levél fogalmazványa lenne, amelynek írója a Lévai Névtelen munkájából inspirálódott. Ez megmagyarázná, miért nem pontosan azt a szöveget találjuk itt, amit a széphistóriában, és miért emlékeztet a szöveg a széphistória két különböző helyére is. Egy másik lehetőség az, hogy a széphistória egy furcsa másolata maradt fenn ebben a kéziratban, amely innen-onnan tartalmaz részeket, de ez kevésbé valószínű, hiszen a verses formában induló szöveg a végére formai szempontból szétesik, a szótagszámlálás, a rímek eltűnnek. Mi egy harmadik opciót tételezünk fel: azt, hogy a szöveg szerzői fogalmazványa, fordítói kísérlet, amely a véletlennek köszönheti fennmaradását. Ez a Lévai-Pataki Névtelen kezdetleges kísérlete görög Ilona levelének lefordítására.

Természetesen nagyon sok bizonytalansági tényező van egy ilyen felvetésben. Az egyik mindjárt a datálással kapcsolatos. Hipotézisünket tovább bizonyítja, ha elfogadjuk, hogy a hordozó kötet kötése 1575-ben vagy csak kevésbé később készült el, és a kötetstáblához felhasznált szöveg épp ezért ezt megelőzően készült. Ha ez így van, akkor kijelenthető, hogy ez egy nagyon korai másolat lenne a széphistóriából, hiszen a Lévai

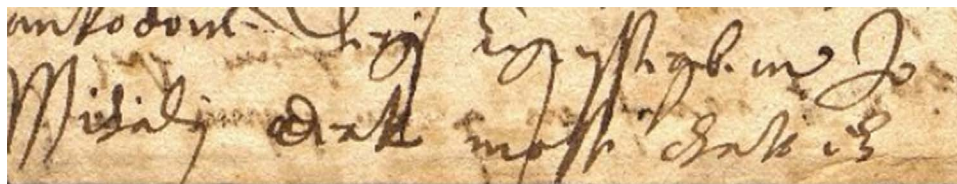


1. kép. Linz, AT-OOeLB, Hs.-603, 16r

27 STOLL Béla, „Közösségi költészet – népköltészet: Megjegyzések a XVII. századi kézíratos szerelmi lírához”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 62 (1958): 170–176.

Névtelen verse a kolofon szerint 1570-ben készült el, és csak 1576-ban jelent meg nyomtatásban. Ha nem feltételezünk kapcsolatot a szerelmeslevelet írni próbálgató Mihály deák és a Lévai-Pataki Névtelen között, akkor abból az az állítás következne, hogy a história nagyon korán elterjedt, és közismertté vált. Csak ez magyarázná, hogy a megjelenést követően olyan komoly tekintéllyel bírt, hogy már 1575 előtt, az első ismert kiadás *előtt* idézi valaki a saját szerelmi levelezéséhez írt pizkozatában. (Persze feltételezhetünk egy elveszett korábbi kiadást, de erre semmiféle bizonyítékunk nincs.) Számunkra sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy a linzi szöveg írója és a széphistória szerzője ugyanaz a személy.

Persze a szöveg különös, és egyértelműen befejezetlen, vázaltszerű. Nem tudjuk, miért nem tartja végig a verses formát, és ugyanígy kérdéses, miért ismétli meg a nyitósort hétszer, ráadásul hibásan. Ha egy levél fogalmazványáról volna szó, akkor ez érthető lenne. De akkor sem meglepő, ha egy első fordítási próbálkozásról van szó: a szerző talán az első sort megtalálva, annak ritmusát memorizálva, többször lejegyezve igyekezett megtalálni a megfelelő formát, és itt alig jutott egy versszaknál tovább. Utána a verses forma szétesik, és előkerül egy-két olyan kifejezés a szerelmes gyötrődéséről, amit a história egy másik részében, Páris levelében azonosítottunk. Talán ezzel is magyarázható, hogy a szöveg alján található aláírás így fogalmaz: „Mihály deák, most csak ez”. Horváth Iván említette az izgalmas irodalomtörténeti párhuzamot: kicsit arra hasonlít ez az inkantációs, belerévedős komponálási mód, ahogyan Villon a *Hagyatékok* végén beszél lelkének különböző részeitől és az álmról, amiből felriad, és ez a felriadás vet véget a költeménynek is. Horváth Iván azt is felvetette, hogy a linzi kézirat szövegét akár különálló versként is rögzíthetnénk, s nem mint a *Páris és görög Ilona* históriájának egyik kéziratát.



2. kép. „Jó Mihály deák most csak ez”, Linz, AT-OOeLB, Hs.-603, 16r (részlet)

Ha hipotézisünk helytálló azzal kapcsolatban, hogy a kézirat lejegyzője és a széphistória szerzője azonos, akkor az aláírás a szerző személyét adhatja meg. Tehát a Pataki és egyben Lévai Névtelent végre elkeresztelhetjük, mégpedig Mihálynak.

2.7 Kicsoda Mihály deák?

Abból a feltételezésből indultunk ki, hogy olyan személyről lehet szó, aki valamikor 1575-öt megelőzően kapcsolatba került Johannes Cratóval, és így kerülhetett ez a lap a nyomdába. A nyomdász mai ismereteink szerint tizenkilenc magyar diákkal állt kapcsolatban,

akik búcsúkölteményeket és propemptikonokat nyomtattak nála. A tizenkilenc nebuló közül csak kettő keresztnéve volt Mihály: az egyik Mohi Mihály, a másik Varsányi Gorsa Mihály. Mohi 1566-ban nyomtatott Cratónál, Varsányi pedig 1569-ben. Mohi Mihály már 1567-ben elhagyta Wittenberget, és ekkor még nem ismerhette a kolofon szerint csak 1570-ben elkészült históriát. Persze elképzelhető, hogy már 1566-1567-ben gondolkodott az ovidiusi szöveg fordításán, és az ő jegyzetei maradtak volna fenn. Az ő esetében nem ismerünk semmilyen kapcsolatot a Dobó–Balassi családdal. Nem úgy, mint a nála sokkal ígéretesebb és izgalmasabb szerzőjelöltnél, Varsányi Gorsa Mihálynál.

Noha Varsányi Gorsa Mihály életéről keveset tudunk, sok szempontból illik rá sok minden, amit a szerzőről a művei alapján állíthatunk. Előbb Váradon, majd Kolozsvárott tanult, 1569. október 25-én beiratkozott a wittenbergi egyetemre. Ez idő tájt lépett be a coetusba is. Szabó András kiemeli, hogy Balassi János és felesége, Sulyok Anna támogatásával jutott el Wittenbergbe, bár inkább „Anna asszony ösztökelte férjét erre”.²⁸ 1569-ben Cratónál jelentette meg nyomtatásban Debreceni Joó Jánosnak szánt propemptikonját. 1582-ben Skaricza Máté szerint már nem élt.²⁹

Idézzük röviden Szabó András wittenbergi magyar diákokról írott könyvének Varsányi Gorsára vonatkozó sorait:

Peregrinációra Balassi János támogatásával indult el 1569-ben, Wittenbergben és Heidelbergben tanult, s számos humanistával és teológussal levelező kapcsolatban állt. Utolsó levelét Josias Simmlerhez intézte Liptóújjvárról, 1575. április 2-án, ebben arról értesítette a címzettet, hogy Nürnbergbe készül az ott tanuló Balassi Ferenchez, Bálint öccséhez. További sorsáról nem tudunk, csak az biztos, hogy fiatalon halt meg.³⁰

Varsányi Gorsa nem csak innen ismert az irodalom- és kultúrtörténet számára. Egyik wittenbergi diáktársához, Debreceni Joó Jánoshoz írott 1575-ös, Patakról keltezett levelét Balázs Mihály is idézi a nagyharsányi hitvitával kapcsolatban, és hivatkozik Font Zsuzsa *Balassi János alumnusai* címmel az 1994-ben Esztergomban tartott Balassi-konferencián tartott előadására is.³¹ Teljesen egyértelmű, hogy Varsányi Gorsa Mihály Balassi Bálint szüleinek támogatásával tanulhatott Wittenbergben, és később is szorosan kötődött a családhoz. Amikor Balassi Jánost börtönbe zárták, és nem sokkal később felesége és fia is elmenekültek Lengyelországba, valószínű, hogy ő sem folytathatta tovább gondtalanul a tanulmányait. Wittenbergi tartózkodásáról van adatunk 1569-ből

28 SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Humanizmus és reformáció 37 (Budapest: Balassi Kiadó, 2017), 50.

29 Uo., 287–288.

30 SZABÓ András, „Várad i lelkészek, tanárok és diákok Wittenbergben a 16. század második felében, a 17. század elején”, in *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írőcsoportosulások 3.*, szerk. BIRÓ Annamária és BOKA László, 33–43 (Budapest–Nagyvárad: Reciti–Partium Kiadó, 2018), 40, <https://www.reciti.hu/2018/4738>.

31 BALÁZS Mihály, *Teológia és irodalom: Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*, Humanizmus és reformáció 25 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998), 52–54. Font Zsuzsa előadásának írott változata tudomásunk szerint nem jelent meg.

és 1571-ből, de elképzelhető, hogy 1570-ben hazatért Magyarországra, és így kerülhetett Lévára. A heidelbergi egyetemre pedig csak 1573-ban iratkozott be, azután, hogy Balassa János és Dobó István 1572-ben kegyelmet kaptak Rudolf királlyá koronázása alkalmából. Később is olyan erős maradt a kapcsolata a Balassi családdal, hogy Josias Simmler zürichi humanistától Heidelbergből azt kérte, hogy „ajánljon egy könyvet patrónusának, Balassi Jánosnak”, és „nagy tisztelettel emlékezett meg az elhunyt Balassi Jánosné Sulyok Annáról”.³²

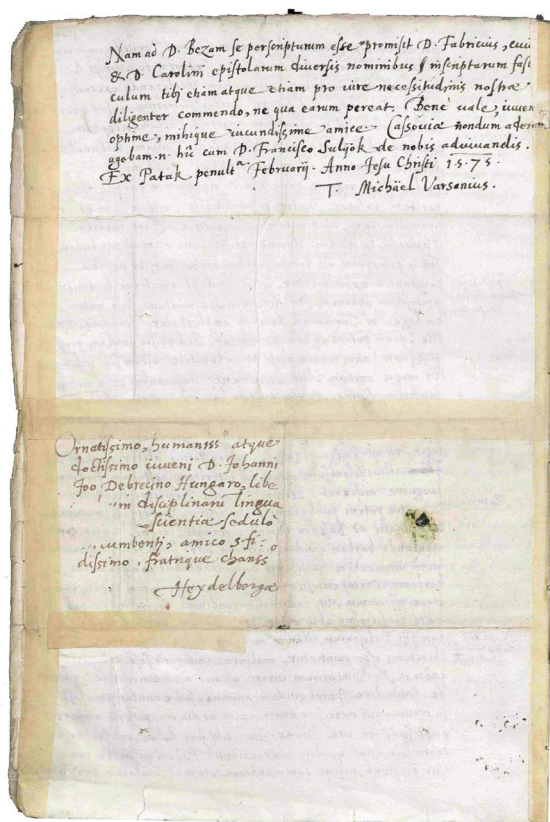
Varsányi Gorsa Mihály tehát minden olyan feltételnek megfelel, amelyet a szerzővel kapcsolatban megfogalmaztunk. Közel áll a Balassi családhoz, humanista műveltséggel bír, és tartózkodhatott a két história szerzésének időpontjában Léván, illetve Sárospatakon. Életkorához is illik, hogy 1570-ben egy ovidiusi művet, majd hét évvel később egy humanista regényt ültessen át magyarra. Azt gondoljuk, hogy Varsányi Gorsa alacsony társadalmi státusza is magyarázhatja azt, hogy két művében miért nem szerepel a neve sem a kolofonban, sem az akrosztichonban.³³ A Balassi család pártfogolta, valószínűleg náluk állt alkalmazásban, és semmiképpen sem volt egy szinten a jelentős és gazdag magyar nemesi családokkal. Balassi akrosztichonos versei közül ketőben is szerepel a saját neve, nem valószínű, hogy a két széphistóriát letagadta volna. A humilitasnak ez a gesztusa sokkal inkább illik egy peregrinus diákhhoz, egy nemesi család szerény familiarisához. Aránylag korai halála azt is megmagyarázná, hogy miért nem maradt fenn tőle más mű, s miért maradt titokban a két széphistória szerzősége is ez idáig. Ha a fantáziánkat semmi sem zabolázza meg, azt is gondolhatjuk, hogy a barát, akinek a *Páris és görög Ilona históriáját* ajánlja a szerző, akár Debreceni Joó János, volt váradi és wittenbergi diáktársa, később váradi rektor és református prédikátor is lehetett. Erre természetesen semmilyen bizonyítékunk sincsen.

Hipotézisünk érvényességét elvileg segíthetne ellenőrizni az, hogy Varsányi Gorsa Mihálytól maradtak fenn levelek a zürichi egyetemi könyvtárban, egy olyan gyűjteményben, mely a könyvtár tájékoztatása alapján alapvetően autográfokat tartalmaz.³⁴ Megkaptuk néhány levél digitális másolatát, de nem tudjuk eldönteni, hogy valóban az ő kézírásáról van-e szó, és hogy ez a kéz azonosítható-e a linzi makulatúrában talált töredék kezével. A különbségek elég nagyok, de ezt magyarázhatja az is, hogy a levelek latinul, elegáns vonalvezetéssel, nagy odafigyeléssel íródtak, nem úgy, mint az elég hanyagul papírra vetett, kidobásra szánt magyar sorok. Bár a levelek és a fordításkezde-

32 SZABÓ, *Coetus Ungaricus*, 288.

33 Vesd össze Máté Ágnes megjegyzésével: „a Pataki Névtelen anonimitása talán annak is szólhat, hogy a fordító nem tartja magát valódi szerzőnek, mert az igazi auktoritás számára a kolofonban megidéztet »Aeneas Sylvius«”. MÁTÉ, „Johannes Oporinus...”, 137.

34 A Zentralbibliothek Zürich kéziratgyűjteményének Ms F 60 és Ms F 57 jelzetű kolligátumaiban vannak levelek Varsányi Gorsa Mihálytól Josias Simmlerhez (F 60.59-64; F 57.137), illetve Debreceni Joó Jánoshoz (F 57.136). A könyvtárosok tájékoztatása szerint mindkét kötetben ugyanattól a kéztől, tehát nagyon valószínű, hogy magától Varsányitól, és nem egy másolótól származnak. Az F 60-as jelzetű gyűjteményben Paksi Mihálytól is van Simmlerhez címzett levél (F 60.386-388). A levelek adatait lásd a könyvtár adatbázisában: <https://zbcollections.ch/home/#/content/23fc6f6d234e4f2b86ed5ef079e25ba8>. Köszönjük Chris Bünter könyvtáros segítségét!



3. kép. Varsányi Gorsa Mihály levele Debreczeni Jóó Jánoshoz (Patak, 1575. febr. 27.),
 Zentralbibliothek Zürich, Ms F 57.136, 203v

mény írásképe nem hasonlít, véleményünk szerint nem olyan nagy a különbség, hogy ennek alapján cáfolni lehetne a feltevést, hogy Varsányi Gorsa írta mindkettőt. Tehát jelenlegi ismereteink szerint az autográf misszilis levelek sem megerősíteni, sem cáfolni nem tudják Varsányi Gorsa szerzőségét.

3. Végezetül

Mi is tudatában vagyunk annak, hogy az itt megfogalmazott feltevés bizonyítása nagyon sok bizonytalan lépésből áll össze. De mégis, talán sikerült egy olyan személy szerzőségét valószínűsíteniünk, akinek egészen biztosan volt kapcsolata Balassi Bálinttal, hathatott rá, akár taníthatta is. Ez a szoros kapcsolat megmagyarázná a két széphistória és Balassi lírai versei közötti hasonlóságot is. Balassi biztosan sokra értékelte

Aeneas Silvio Piccolomini regényét, sőt, jó eséllyel még az abból készült magyar fordítást is. Valószínűleg a szerzőjét is. De érthető lenne az is, hogy a családja által patronált, valószínűleg a szolgálatában álló feltételezett szerző, Varsányi említését, dicséretét nem tartotta volna fontosnak: Balassi nem humanista tudós volt, nem az *amicitia* határozta meg, hogy kit idéz, kire hivatkozik, hanem nemes, ráadásul öntudatos költő, aki inkább csak vele egyenrangú költőket emleget. Az *Eurialus* széphistória és az Ovidius-fordítás két fontos szerelmi tematikájú magyar históriás ének, melyek előkészítik Balassi neopetrarkista, reneszánsz szerelmi líráját, amely már sokkal merészebb ezeknél. Sokkal életszerűbb ezt a fejlődést egy olyan személy szerzőségével magyarázni, aki előkészítette a terepet Balassi számára, aki viszont már nem igazán epikus versek írásával akarta tölteni az idejét (s ami epikát írt állítólag, az sem maradt fenn). A szakirodalomban magyarázzák a szerző névtelenségét, hogy a szerelmi téma túl mondan, sikamlós volt ahhoz, hogy bárki saját neve alatt vállalta volna akár a feldolgozását, akár a publikálását (s ezért történt volna az is, hogy Hoffhalter Rudolf Heltai Gáspár néve alatt adta ki a széphistóriát).³⁵ Részünkről ezt nem tartjuk valószínűnek: a mű végén elég egyértelműen elhatárolja magát a szerző a felszínes világi szerelem ideájától. Sokkal inkább a szerző társadalmi státusza vagy akár a Balassi családhoz fűződő viszonya magyarázhatja a névtelenséget és az első ismert kiadás furcsa körülményeit.

A *Páris és görög Ilona históriája* megérdemli, hogy az eddigieknél alaposabban olvassuk el, és elhelyezzük a históriás ének műfajának fennmaradt emlékei között. És talán Varsányi Górsa Mihály is megérdemli, hogy a Pataki és a Lévai Névtelen helyére lépjen mint a két széphistória szerzője.

35 CZINTOS Emese, *Példától az olvasmányig: A (szép)história a 16. század magyar irodalmában*, Irodalomtörténeti füzetek 179 (Budapest: Reciti, 2017), 44–45, 164, <https://www.reciti.hu/2018/4511>.



Filológiai kiegészítések és pontosítások a magyar *Fortunához* és a horvát *Sibila*hoz

LUKÁCS István

ELTE BTK Szlav és Balti Filológiai Intézet
ORCID: 0000-0002-9428-538X

Philological additions and clarifications to the Hungarian *Fortuna* and the Croatian *Sibila*

Abstract | ZRINYI Katalin (Katarina ZRINSKI) is an important female writer of the Croatian baroque literature, whose poems unearthed towards the end of the last century, shed new light on her entire work. The ZRINYI (ZRINSKI) family owned a special ornate manuscript fortune teller book (*Sibila*), the inner cover of which contains handwritten entries and a rebus from the countess. According to my interpretation, on the day of the entry (2 April 1670), the countess tried to get an answer from this book about the fate of her husband (ZRINYI Péter, Petar ZRINSKI) and her brother (FRANGEPÁN Kristóf, Krsto FRANKOPAN), who left for Vienna a few days later. It is a well-known fact that the Croatian *Sibila* was translated from the Hungarian *Fortuna* and the Hungarian from the Polish *Fortuna*. An accurate philological comparison of the three fortune teller books has not yet been done. The Croatian *Sibila* was first published by Ljudevit IVANČAN (1906) and then more recently by Zvonimir BARTOLIĆ (2007) in a facsimile with a full modern transcription, including a study and a gloss. There are several shortcomings in the critical editions of the Hungarian and Croatian fortune teller books, such as inaccurate transcriptions, misinterpretations and omissions. In this study, the author makes an attempt to fill the aforementioned lacunae and resolve the contradictions in the texts published by Zvonimir BARTOLIĆ and ORLOVSKY Géza by carefully comparing certain passages in the Polish, Hungarian and Croatian fortune teller books. Based on the available full Croatian and Polish verses, the author proposes to replace the missing words and expressions in the given verse of the Hungarian version of *Fortuna*. He also interprets and corrects words that are not interpreted or misinterpreted in the Hungarian and Croatian critical editions, and finally tries to find an explanation for the differences between the Hungarian and Croatian texts using several interesting examples. In a separate chapter, the author deals with the somewhat inconsistent poetic text of the Croatian *Sibila*, and discusses in more detail the highly accurate, separate text of *Siromahom* i.e. 'For the Poor', written in rhymed couplets of twelve-syllable lines.

Keywords | Baroque literature, Croatian–Hungarian literary relations, fortune teller books, translations, ZRINYI Katalin, *Sibila*, *Fortuna*, rebus, correction of critical editions

Zrínyi Katalin egyéb művei és a horvát kéziratos Sibila

A horvát irodalomtörténet-írásban Zrínyi Katalin grófnő (1625–1673) szépirói munkásságának megítélésében csak a múlt század kilencvenes éveiben következett be jelentős változás – miután napvilágra kerültek önálló verses szövegei.¹ Hosszas előkészületek után ezeket Josip Bratulić jelentette meg.² Egészen addig a költőnőt elsősorban Baltazar Milovec (1612–1678) kiváló hitszónok (Cicero Croaticus), többek között Sopron városában is szolgáló jezsuita szerzetes imákat és verses himnuszokat tartalmazó *Dvoji dušni kinč* (Bécs, 1661) című művének mecénásaként, a *Putni tovaruš* (Velenec, 1661) című imádságoskönyv fordítójaként (németből ültette át horvátra), valamint a kéziratos, horvát nyelvű sorsvetőkönyv, a *Sibila* tulajdonosaként tartották számon. A fent említett, 2014-ben megjelentetett kéziratos verseskönyv 84 verset tartalmaz, több szerzőtől, döntően horvát nyelvűeket. A szakma vélekedése szerint a Zrínyi Katalinnak tulajdonított versek a kézirat első felében találhatók – szám szerint mintegy harminc szövegről van szó. Ezekben az a közös, hogy a lírai szubjektumuk nőnemű, továbbá árad belőlük az önsajnálát, amely a költőnő léthelyzetével függhetett össze (férje, Zrínyi Péter és féltestvére, Frangepán Ferenc Kristóf elfogatása miatt). A verseskönyvben a szerző nevével két helyen találkozunk: a kéziratábla belső oldalán („Groff Frankopan Cattarina Zrinski”), valamint a 22. számú, *Popivka od razboja Čingičevoga* című, Zrínyi Péternek és Frangepán Ferenc Kristófnak a hercegovinai szandzsákbég elleni 1663-as győztes csatájuknak emléket állító hosszú epikus vers végén. Davor Dukić az énekeskönyvről írott recenziójában a szerzőséget illetően kételyének ad hangot:

Arra a kérdésre, hogy vajon azok a versek, amelyeket a verseskönyv eddigi kutatói/ismertői Zrínyi Katalinnak tulajdonítanak, egyazon költőnőtől származnak-e, s vajon ő nem más, mint Katalin, erről egyelőre nehéz bármi biztosat mondani. Ehhez majd a versek alapos verstani-stiláris és tematikai-motivikai elemzésére lesz szükség, beleértve az eredeti kéziratba való bepillantást is.³

Ezt a részletes elemzést nem sokkal később el is végezte szerzőtársával, Jasmina Lukeccal. A szerzőpáros az alapos stilisztikai és poétikai elemzés alapján arra a következtetésre jutott, hogy a verseskönyvben 31 verset tulajdoníthatunk Zrínyi Katalin grófnőnek.⁴

1 A kérdésről bővebben: Rafo BOGIŠIĆ, „Pjesnikinja Katarina Frankopan-Zrinski”, *Forum* 37 (1998): 719–740; Ivo ZVONAR, „Poetska ostavština Ane Katarine Frankopan-Zrinski”, *Radovi Hrvatskog društva folklorista* 7. (1998): 1–32; Zvonimir BARTOLIĆ, „Libar od spominka...”, in Zvonimir BARTOLIĆ, *Majka Katarina*, 148–159 (Čakovec: Matica hrvatska, 2004). Jelentőségéről általában: Dragutin FELETAR, „Banica Katarina i sjevernohrvatski krug Zrinskih”, *Podravina* 3, 4. sz. (2003): 101–120.

2 Josip BRATULIĆ, szerk., *Pjesmarica Ane Katarine Zrinske* (Zagreb: Matica hrvatska, 2014).

3 Davor DUKIĆ, „Stihovi iz krletke u pjesmarici Katarine Zrinkse”, *Vijenac*, 548. sz. (2015. márc. 5.).

4 Davor DUKIĆ és Jasmina LUKEC, „Pjesme Ane Katarine Zrinski – poetika i kontekst”, *Croatica* 41, 61. sz. (2017): 273–294, doi: [10.17234/croatica.41.5](https://doi.org/10.17234/croatica.41.5).

Zrínyi Katalin kéziratos sorsvetőkönyvéről, a magyarból fordított horvát nyelvű *Sibila*ról elsőként Ljudevit Ivančan adott hírt 1901-ben,⁵ majd pedig bővebb tanulmány kíséretében 1906-ban meg is jelentette a művet.⁶ Ugyanebben az esztendőben a *Magyar Könyvszemlé*ben négy illusztráció kíséretében egy terjedelmesebb ismertetőt is közölt.⁷ A jeles horvát író nő monográfiusa, Zvonimir Bartolić előbb a róla szóló könyvében szentelt külön fejezetet a *Sibila*nak,⁸ majd pedig egy bővebb dolgozatában tért ki számos filológiai részletre.⁹ Ezt követően került sor a kézirat tanulmánnyal és szöszedettel kísért facsimiléjének és a verses szövegek modern transzkribált változatának a kiadására.¹⁰ Jőmagam kétszer is, egy rövidebb magyar nyelvű¹¹ és egy terjedelmesebb horvát nyelvű dolgozatban¹² foglalkoztam a sorsvetőkönyv számos filológiai kérdésével. Velem szinte egyidőben a neves zágrábi művészettörténész, Milan Pelc a gazdagon illusztrált sorsvetőkönyvnek elsősorban az európai képzőművészeti beágyazottságára fókuszálva jelentette meg gazdagon illusztrált, reprezentatív könyvecskéjét,¹³ majd pedig egy újabb rövid közleményében foglalta össze a korábbiakat, illetve tett néhány kiegészítést.¹⁴ Milan Pelc a horvát *Sibila* szövegfilológiai összefüggéseit alig tárgyalja, alapvetően Zvonimir Bartolić ilyen irányú megállapításaira támaszkodik.

Tanulmányomban nem kívánok kitérni a horvát *Sibila*nak a magyar sorsvetőkönyvtől eltérő koncepcionális és vizuális reprezentációira, engem elsősorban a két dobókockával elindított, véletlenszerű számkombináció nyomán, több lépés közbeiktatásával a verses szövegben megfogalmazott „végeredményben” (a feltett kérdésre adandó válasz) rögzített lengyel, magyar és horvát nyelvű szövegek közötti különbségek, deformációk és pontatlanságok érdekelnek. Ilyen értelemben valójában módszertani alapvetésről is szó van, vagyis arról a problémáról, amely gyakori a vándorszövegek esetében: filológiai szempontból hiteles és meggyőző szövegkiadás csak akkor hozható létre, ha a vándorszöveg nyelvi genezisének teljes kompetenciával tudjuk végigkövetni. Amennyiben pedig ez hiányos, eredményünk óhatatlanul is pontatlan. A magyar *Fortuna* és a horvát *Sibila* esetében pedig éppen erről van szó.

5 Ljudevit IVANČAN, „Sibila Katarine Zrinski”, *Vjesnik Hrvatskoga zemaljskoga kr. Arkiva* 3 (1901): 264–265.

6 Ljudevit IVANČAN, „Knjiga gatalica Katarine Zrinski”, *Vjesnik Hrvatskoga zemaljskoga kr. Arkiva* 8 (1906): 42–104.

7 IVANČAN Lajos, „Zrínyi Katalin grófnő sorsvető-könyve”, *Magyar Könyvszemle* 14 (1906): 232–240.

8 BARTOLIĆ, *Majka Katarina*, 159–165.

9 Zvonimir BARTOLIĆ, *Čakovečka knjiga gatalica „Sibila”: Povijest obitelji Zrinski* (Zagreb: Matica hrvatska, 2004), 265–279.

10 Zvonimir BARTOLIĆ, *Sibila: Knjiga gatalica Zrinskoga dvora u Čakovcu* (Čakovec–Zagreb: Matica hrvatska – Ogranak Čakovec, Zrinski d. d., Metropolitana, 2007).

11 LUKÁCS István, „A horvát *Sibila*”, in *Nexus linguarum: Köszöntő kötet a 80 éves Nyomárkay István akadémikus tiszteletére*, szerk. LUKÁCS István, *Opera Slavica Budapestinensia: Symposia Slavica*, 219–230 (Budapest: ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet, Szláv Filológiai Tanszék, 2017).

12 LUKÁCS István, „Nejasna mjesta u *Sibili* Ane Katarine Zrinske”, *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 65 (2020): 275–297, doi: 10.1556/060.2020.00023.

13 Milan PELC, *Sibila Katarine Zrinske* (Zagreb: AGM, 2017).

14 Milan PELC, „*Sibila* Katarine Zrinske – knjiga, igra i kultura posljednjih Zrinskih i Frankopana”, *Hrvatska revija* 24 (2024): 22–25.

A magyar *Fortuna* kritikai kiadásának gondozója, Orlovsky Géza pontosan mutatta be a mű irodalomtörténeti feldolgozásának előzményeit, s kellő filológiai alaposággal tárta fel annak eredetét.¹⁵ A horvát *Sibila* eredetével kapcsolatban annak első ismertetése óta nem volt kétség afelől, hogy a magyar *Fortuna* fordításáról és adaptálásáról van szó. Zvonimir Bartolić Ljudevit Ivančántól veszi azt a téves állítást, hogy a magyar *Fortunát* a német Jörg Wickram *Das weltlich Loosbuch* című művéből fordították.¹⁶ A magyar szakirodalomból tudjuk, hogy a magyar *Fortuna* közvetlen forrása Stanisław z Bochnie (Stanisław Gašiorek) lengyel nyelvű sorsvetőkönyve 1531-ből.¹⁷ Ezek alapján az alábbi közvetlen átvételi sorrend vázolható fel: lengyel – magyar – horvát. Milan Pelc azt is fölveti, hogy a horvát *Sibila* némely szöveghelye (például a lutheranizmus kritikája és elvetése) egybevág a megfelelő lengyel szövegváltozattal (*Sybilla Phrygia* IX/36. strófa), így joggal feltételezhető, hogy a horvát szerző nem csupán a magyar változat alapján dolgozott. Ezt jómagam nem tartom valószínűnek, sőt kizárnám. További kutatás tárgya lehet, hogy a lengyel szövegváltozat milyen közvetlen előzményekre (olasz, francia, német?) megy vissza. Így tehát abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy rendelkezésünkre áll egyetlen műnek három eltérő nyelvi változata. Orlovsky Géza szövegkiadása valójában rekonstrukció, hiszen a legkorábbi kiadások, a kolozsvári és bártfai, nem teljesek, így szükség volt az editio princeps „létrehozására”. Erről a szerző az alábbiakat írja:

A késői kiadások szövegváltozatai a mi szempontunkból érdektelenek; abban az esetben azonban, ahol a **B** és **K** szövege is hiányzik, hozzátétesként az 1743-as kiadást használtam fel a szöveg rekonstruálásához. Főszövegbe került a bártfai kiadás hangzashű átirata. Az előlről hiányzó leveleket a kolozsvári kiadás szövegével egészítettük ki, e részeket dőlt betű jelzi. Azokat a helyeket pedig, amelyek mind a bártfai, mind a kolozsvári kiadásból hiányoznak, a kései kiadások alapján próbáltuk meg rekonstruálni. Ezek a szövegrészek szögletes zárójelek közé kerültek.¹⁸

Orlovsky Géza csak egyféleképpen ellenőrizhette volna munkájának sikerességét: hogyha az így létrehozott editio princepst összeveti a lengyel eredetivel, netán a horvát fordítással. Ám a horvát nyelvű sorsvetőkönyv kiadásának is hasonlóképpen kellett volna eljárnia, hogy az esetleges kétséges szöveghelyeket tisztázza: hasznos lett volna azokat elsősorban a megfelelő magyar, szükség esetén még a lengyel nyelvű változattal is összevetnie. Alább azt tekintem át, hogy a magyar nyelvű *Fortunában* és a horvát nyelvű *Sibilában* található kétes helyek miként tisztázhatók.

15 ORLOVSKY Géza, szerk. „Fortuna sorsvetőkönyv”, in *Illyefalvi István, Cserényi Mihály, Csáktornyai Mátyás, Póli István, Beythe István, Baranyai Decsi János, Ceglédi Nyíri János, Munkácsi János és ismeretlen szerzők históriái, Telegdy Kata verses levele, Fortuna sorsvetőkönyv, naptárversek 1587–1600*, szerk. ORLOVSKY Géza, 361–474, 697–716, Régi magyar költők tára: XVI. századbéli magyar költők művei, új folyam, 12 (Budapest: Balassi Kiadó, 2004), a továbbiakban RMKT 12.

16 BARTOLIĆ, *Sibila*.

17 RMKT 12, 697.

18 Uo., 698.

A magyar *Fortuna* és a horvát *Sibila* verses szövegrésze között minimális az eltérés. A magyar sorsvetőkönyv eleje ajánlást tartalmaz: *A gazdagoknak, Az szegényeknek, Az olvasónak*. A horvát nyelvű változatban a három ajánlás közül csupán egyet találunk, *Siromahom* (A szegényeknek), azt is a kézirat legvégén, amely teljes mértékben megegyezik a magyarral. Arról, hogy a horvát *Sibilát* kik forgatták és milyen céllal, vajmi keveset tudunk. Azzal, hogy csak a szegényeknek szóló ajánlás került be a horvát kéziratba, mintha a fordító(k) (megrendelő?) azt szeretne volna hangsúlyozni, hogy a sorsvetés alantas, póri foglalatosság, tehát a felsőbb osztályok nem élhetnek vele. Ennek persze ellentmond egyfelől az a közismert tény, hogy kiváltképpen a könyvnyomtatás révén is közismertté vált műfaj Nyugat-Európában általános népszerűségnek örvendett a felsőbb úri körökben is,¹⁹ másfelől a horvát *Sibila* borítójának belső oldalán Zrínyi Katalin saját kezű bejegyzései olvashatók: legfelül „1670. na 2. Apryla u Chakouchu” (1670. április 2. Csáktornyában), tőle jobbra egy csuklóból kinyújtott kéz rajza, majd két szempár, alatta egy **S**, két szív, majd két **S:S**, ami akár sajátos rébuszként is értelmezhető. Ennek értelmezésével eddig senki sem próbálkozott. Megfejtésem szerint a csuklóból kinyújtott csipkegalléros kéz női kéz lehet (Zrínyi Katalint jeleníti meg), aki két szeretett személytől búcsúzik (két szempár). A két szempár alatti vonal alatt a két szív szimbóluma úgyszintén a két szeretett személyt jeleníti meg, a férjet és a fivért. A három **S** lehetséges magyarázata: *Sibilla*, *Szesztra* (lánytěstvér/nővér), *Sena* (feleség).²⁰ Így tehát e rébusz megfejtése a következő lehet: Sybilla megjövendőli a két szeretett szívnek, férjnek és fivérnek, valamint e két személyhez nővérként és feleségként kötődő személynek, hogy milyen sors vár rájuk. Az oldal közepén két virágrajz (florográf), majd alatta az alábbi bejegyzés látható: „Groff Marques Frangipan Catarina Zrinska Grafficha mp.” Van továbbá egy apró érdekesség: Ivančan magyar nyelvű rövid ismertetőjében arról is említést tesz, hogy e szokatlan bejegyzéseken kívül a két „szempár” mellett egy **W** is látható, s írásának 233. oldalán erről fényképet is közöl.²¹ Bartolić reprintjében ez a **W** nem látható, így erre magyarázattal sem lehet szolgálni.

Tudjuk, hogy Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc Kristóf 1670. április 13-ának éjjelén távoztak végzetes útjukra Csáktornyáról Bécsbe, ahová április 18-án érkeztek meg. Zrínyi Katalin bejegyzése a sorsvetőkönyvben jó tíz nappal előzi meg ezt a dátumot, így nem kizárt, hogy e vészterhes napokban a költőnő a *Sibilától* várt feleletet férje és testvére sorsának alakulásával kapcsolatosan. Nem mellékes ehelyütt arra is emlékeztetni, hogy a sorsvetőkönyvben valóban vannak ilyen-olyan általános kérdések, amelyekre a kérdező választ vár, de vannak nagyon is idevágóak, és Zrínyi Katalint roppant érdeklőek is: *Hogy valaki sok ideig élendő ez világon? Hogy ha valakinek jó szerencséje léssen? Hogy ha jó-é embernek valamit cselekednie? Hogy ha valaki mostani útja szerencsés*

19 PELC, *Sibila Katarine Zrinske*, 34–41.

20 Mindhárom főnévi alak helyesírási szempontból valóban így, ebben a formában autentikus, hiszen a *Sibila* szóalak így szerepel magában a horvát nyelvű kézirat sorsvetőkönyvben, a *Szesztra* és a *Sena* pedig az Ivan Belostenec (1594–1675) pálos szerzetes által szerkesztett horvát-latin szótárban, amely jóval a halála után, 1740-ben jelent meg *Gazophylacium seu Latino-Illyricorum onomatum aerarium* címmel. Ivan BELOSTENEC, *Gazophylacium*, 2 köt., reprint (Zagreb: Liber-Mladost, 1972).

21 IVANČAN, „Zrínyi Katalin...”, 233.

leszen-é? Minemű halállal múlik ki valaki ez világból? A horvát *Sibila*-ban lévő személyes bejegyzés alapján bizton állítható, hogy Zrínyi Katalint is éppen e kérdések foglalkoztathatták a család egész jövője szempontjából is súlyos helyzetben.

Kísérlet a magyar Fortunában hiányzó szöveghelyek „pótlására”

A magyar *Fortunában* az első jósnőnél, Sybilla Persicánál vannak hiányzó szöveghelyek, amelyeket Orlovsky Géza nem tudott a meglévő kiadások alapján rekonstruálni. A magyar nyelvű alatt szerepeltetem a horvát változatot, s a teljes horvát változat alapján teszek javaslatot a hiányzó magyar szöveghely pótlására.²² (Ez csupán javaslat, s természetesen nem azt jelenti, hogy pontosan az a szó vagy szóösszetétel szerepelhetett a hiányzó helyen.)

I/14.

MF:

Fáradságodat mátkádért nem sz[...]
Benne vagyon minden gyöny[örűséged,]
Azért ő is mindenben enged [néked,]
Szívében éjjel s nappal forgat [téged.]

HS:

Za ljubovcu tvoju *imaj se truditi*,
U njoj stalno stavi vse tvoje radosti,
Želenju tvojemu hoće engedovati,
Neprestane za te dan i noć misliti.

Fáradságodat mátkádért nem sz[égyelled/eged]

I/15.

MF:

Ha kívánsz kedved szerint [lakásokat,]
Tanácslom, szolg[álj szerzetes papokat,]
Azok mind tö[ltik könnyen idejüket,]
Ott jól hizlalhat[od]

22 A rövidítések feloldása: MF = magyar *Fortuna*; HS = horvát *Sibila*; LF = lengyel *Fortuna*.

HS:

Aki ti hočeš predce dobro stati,
Tako imaš pope vazdare služiti,
Oni terbuh pune i više sitosti,
Niz pojasa hočeš dobro otustiti.

Ott jól hizlalhat[od *alsó feledet*]

I/32.

MF:

[Jobb volna tenéked] sarut fejelned,
[...]d áros emberré lenned,
[Mert nem arra való] az te bolond fejed,
[...]knak nyereséged.

HS:

Bolje bi ti bilo škornje kerpavati,
Nego nepravdeno z blagom tergovati,
Tvoja norska glava za to nije dosti,
Kako nori Martin hočeš ti hoditi.

[*Mint méltatlanként*]d áros emberré lenned,
[*Jussa lesz bolondo*]knak nyereséged.²³

I/37.

MF:

Ezt bizonyában mostan tőlem tudhadd,
Ez időn léssen néked szép kis fiad,
Más esztendőre is egy szép leányod,
Ha ám az dolgot meg nem kém[...]

HS:

Istinu ti pravu hoču povidati,
Sina lipan hočeš litos poroditi,
Zatim pak na lito kčer hočeš imati,
Ako vtigne dilo *muž* ti doveršiti.

Ha ám az dolgot meg nem kém[*kési urad*]²⁴

23 A horvát sor szó szerinti fordítása: 'Bolond Mártonként fogsz jární'.

24 Itt bizonyára a „kém...” téves olvasatáról van szó, helyesen „kési...”.

A magyar *Fortunához* fűzött jegyzetekben szószeret is találunk, s akad néhány feladatlan szó, amelyek megfejtéséhez kulcs lehet a horvát és a lengyel szöveg. De a Zvonimir Bartolić gondozta horvát *Sibila* modern transzkribált változatában több apróbb átírási és értelmezési hiba is van, s a szószeretében ugyancsak téves magyarázatok akadnak, ezek pontos feloldásához pedig a magyar és a lengyel szöveg és szószeret lehet a segítségünkre. Alább, a teljesség igénye nélkül, néhány érdekesebb eset pontosítására és feloldására teszek kísérletet.

Sybilla Libica II/9.

maszlagos – kótyagos, zagyva (a maszlag erősen mérgező, hallucinogén növény)

MF:

Sok idő múlik még te örömednek,
Nincsen semmi híre menyekeződnek,
Kiterjedt híre lator erkölcsednek,
Azért mind *maszlagos* férjeid lesznek.

HS:

Čez mnogo vrmena hočeš omužiti,
Još glasa nikakva ni čut tvojoj svadbi,
Jere su ti lotriju kada li zvidli
Kalgažije muže zato češ dobiti.

A régebbi (Czuczor–Fogarasi) és az újabb szótárak tanúsága szerint is a *maszlagos* szó jelentése széles skálán mozog. A horvát szövegváltozat alapján az erősebb 'veszekedő', 'garázda', 'házsártos' jelentéseket kell feltételezni az eredetiben is.

Sybilla Libica II/19.

daduk – dadus, asszonyosság

MF:

Te *agg daduk*, mit szóljak tefelőd?
Az szeretetért magadat nem kéméled,
Bár távol légyen nyalánkságtól szüved,
Mert azt kívánnod nagy szömé[rem néked.]

HS:

*Starče goloponda, što ču besediti,
Vidim da se trudiš zbog ljube ti dosti,
Ali na stran moreš vse to ostaviti,
Jer se hoćeš koncu verlo ošpotati.*

LF:

Obacz się, *dudku*, w swej głupości:
Nie barzoś poczesny ku miłości.
Przestań serca kazić sobie,
Boć nierówna silno k tobie.

Orlovsky 'dadás, asszonyság' jelentésazonosítása helytelen. Ivančannál az szerepel, hogy „jelentése ismeretlen; a *goloponda* valamilyen csúfnevet jelent”.²⁵ Bartolić sem volt biztos a *goloponda* szó jelentésében, mert a horvát *Sibilá*ban a *Kevésbé ismert szavak magyarázatá*ban kérdőjelet tesz az általa 'prostituált'-nak vélelmezett jelentés mellé. A horvát szöveg-változat alapján teljesen nyilvánvaló, hogy hímnemű, nem pedig nőnemű személyről van szó, tehát sem nem asszonyságról, sem nem prostituáltról. A *goloponda* jelentése inkább 'bolond', 'ostoba', amit a lengyel változat is megerősít. Neda Pintarić, Eva Tibenská és Ewa Komorowska *Slični korijeni ornitonima i njihova pragmatična uporaba u odabranim slavenskim jezicima* (Az ornitonimek rokon tövei és azok pragmatikus alkalmazása egyes szláv nyelvekben) című tanulmányában meg is leljük a *dudek* szó jelentését:

A *dudok*, *dudek* onomatopoeia a horvát búbos banka megnevezése, és Borys [lengyel nyelvész – L. I.] azt állítja, hogy a madár *du-du* hangot hallat, innen az elnevezése. Az orosz nyelvben a *duduk* szó úgyszintén *ostobát* jelent (Tolstoj 1970: 106), de ugyanezt az alakot (*duduk*) a horvátok a török nyelvből vették át, így Aničnál [*Rječnik hrvatskoga jezika* – L. I.] ez a szó pásztorhangszert jelöl, de átvitt értelemben butát és ostobát is jelenthet (glup kao duduk – ostoba, mint a duduk).²⁶

A következő példánál látni fogjuk, hogy egyéb jelentés is szóba jöhet.

25 IVANČAN, „Knjiga gatalica...”, 56.

26 NEDA PINTARIĆ, EVA TIBENSKÁ és EWA KOMOROWSKA, „Slični korijeni ornitonima i njihova pragmatična uporaba u odabranim slavenskim jezicima”, in *Riječki filološki dani: Zbornik radova s Desetog znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanog u Rijeci od 27. do 29. studenoga 2014*, szerk. Lada BADURINA, 210–234 (Rijeka: Filozofski fakultet, 2016).

Sybilla Cymeria IV/16.

potrohos daduk –

MF:

Megismervén benned jámbor erkölcsedet,
Anyádtól szakadt jó természetedet,
Száz esztendősnék mondhatlak tégedet,
És igen *potrohos daduk* lészen belőled.

HS:

Do konca sam spoznal u tebe dobrotu,
Od matere tvoje u tebi naravu,
Sto lit budeš živel na ovomu svitu,
Terbušat i vozgrivni starac budeš koncu.

LF:

Bacząc twoje przyrodzenie,
Czas poczęcia, narodzenie,
Mogęć to pewnie ślubować,
Że masz dobrze przez sto lat trwać.

A horvát fordító a *potrohost* lefordította („terbušat”), de kiegészítette a „vozgrivni” kifejezéssel, a *dadukot* pedig „starac”-ként (‘vénember’) fordítja. Bartolić a *Sibilla* szószerdetében a kifejezést kérdőjelesen ‘púpos’-ként értelmezi. A *vozgrivni* jelentése valójában ‘taknyos’. A muravidéki/rábavidéki szlovén nyelvjárásban ez a szó ma is ismert.²⁷ Amennyiben e kifejezés a horvát nyelvjárások egyikében sem ismert, márpedig nem leltem fel az általam ismert szótárakban, joggal feltételezhető, hogy muravidéki (szlovén) eredetű szóról van szó, ami önmagában is érdekes adalék volna a horvát sorsvetőkönyv fordítójának (vagy fordítóinak) személyével kapcsolatban. A lengyel változatban a jelzett szó nem is szerepel. A fenti és a mostani példa alapján az említett lehetséges jelentéseken túl talán még a ‘vén kéjenc’ is számításba jöhet.

Sybilla Cymeria IV/19.

poszagó – pizmogó, lusta

MF:

Szép leány, kevély, undok s alávaló vagy,
Kedvetlen, *poszagó* s patvarkodó vagy,
Bizony így soha el nem adhadd magad,
Hanem ha valami koszos talál reád.

²⁷ Franc NOVAK, *Slovar beltinskega prekmurskega govora* (Murska Sobot: Pomurska založba, 1985).

HS:

Ti, divojko, smetna, *perdliva* i ružna,
Perdiš neg povsuda, morgliva neslana,
Za koga bi rada da bi se udala,
Neg ki akob došla grintava kakva mana.

LF:

Pysznaś, złaś, plugawo chodzisz,
Niewdzięcznaś a *rada smrodzisz* –
Jużże by jaki chłop szalony,
Toż by sobie żądał takiej żony.

Orlovsky a magyar etimológiai szótár egyik lehetséges jelentését vette át,²⁸ azonban ugyanebben a szócikkben a 'fingós' jelentés is szerepel. Amennyiben a genezis kronológiai sorrendjét tekintjük (lengyel–magyar–horvát), teljesen nyilvánvaló, hogy mindenütt szellentésről van szó: *rada smrodzisz* (gyakran bűzlesz), *perdiš* (fingas), *poszagó... vagy* (fingós vagy). Ráadásul a horvát változatban a „nyomaték kedvéért” ott van a melléknévi alak is: *perdliva* (fingós).

Sybilla Samia VI/13.

kopó füle se – 'nincs itt az ideje' (?), eredetileg így: „kopófülese”

MF:

Ne hozz még most feleséget magadnak,
Együld nincsen *kopó füle se* annak,
Nem úgy adhadd vissza, ha egyszer elveszed,
Mind holtodig kell együtt véle töröködned.

HS:

Nemaš tako vreda ženu dopeljati,
Jer ako i *pasja vuha* će imati,
Ne moreš se potlam od nje se odtresti,
Vikom ti je veče tebi nju ljubiti.

A magyar frázist (ebben a jelentésben Orlovsky sem biztos) a horvát fordító egyáltalán nem értette, pontosabban szó szerint fordította le: *pasja vuha* (kutya füle). A horvát strófa szerint így a férfi akkor sem tud megszabadulni a nőtől, hogyha annak kutyafüle lesz is, ami teljes értelmetlenség. (Még ha szárfül lett volna!)

²⁸ „Poszog”, in *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, szerk. BENKŐ Loránd és mások, 4 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1984), 3:264, a továbbiakban TESZ.

csipszömő – csipás szemű

MF:

Ha megfogadod mostan az én tanácsomat,
Cigánnál találod meg elveszett marhádat,
Csipszömő, ki rázza *borzos* szakállát,
Az tartja zálagban veszett *marhádat*.

HS:

Što me pitaš, hoću pravo povidati,
Pri Ciganu hoćeš što si zgubil najti,
Saršurenu bradu hoće on imeti,
Kako piškor vusko hoće te gledati.

LF:

Śluchaj pilnie tych moich słów:
Szukaj swej zguby u Żydów.
A który Żyd siwiznę w brodzie ma,
U tegoć jest w zastawie zguba twa.

A horvát fordító számára bizonyára gondot jelentett a magyar *csipszömő* szó jelentése, ezért kihagyta. A folytatásban a horvát szövegben a *borzos* megfelelője *saršurena*, aminek a jelentésével viszont Bartolić nincs tisztában, mert kérdőjelesen 'megnyírt' (ostrižen) jelentésűnek véli a szómagyarázatában. Ráadásul a jelzett strófa utolsó sora a horvátban egészen másképp hangzik: „Kako piškor vusko hoće te gledati” (Mint a csíkhal, oly laposan fog rád nézni), amely semmiféle kapcsolatban nincs a magyar verssorral. Továbbá itt az is feltűnő, hogy a fordító mintha nem lett volna tisztában a *marha* jelentésével, amely a magyarban és a horvátban is jelenthetett jószágot, de kincset és vagyont is. Egy későbbi példában (Sybilla Cumaea XI/28.) látni fogjuk, hogy ott már a fordító pontosan tisztában van a magyar *marha* szó jelentésével, így joggal feltételezhető, hogy a jóskönyv fordításán több, eltérő nyelvi kompetenciával rendelkező személy dolgozhatott. Továbbá érdekes az is, hogy a magyar és a horvát strófában cigány nemzetiségű az a személy, akinél az elveszett *marhát* keresni kell, ellenben a lengyelben zsidó emberről van szó, ami a különféle etnikai környezetekben élő, de attól eltérő származású emberek sztereotipikus negatív megítéléséről és státuszáról árulkodik.

farra – talán sajtóhiba „Sára” helyett

MF:

Házasulástól én el nem tiltlak téged,
Mert régen magadban azt te elvégezted,
De az, amit kívánsz, te magad sem érted,
Nyilván *farra* elég *bút szöröz néked*.

HS:

Od ženitve tvoje ne ču te kratiti,
Jer si ti od davna nakanil činiti,
Ali tvoju želju sam ne znaš zmisлити,
Jer *rit* nje ti hoće žalost, *serb zavdati*.

LF:

Ożenić się żaden nie broni tobie,
Boś to już dawno umyślił sobie,
Ale nie wiesz, nieboże, czego chcesz –
Iście się ty nad *dziurą* napłaczesz,

A horvát fordító helyesen értelmezte az eredetit: „Jer *rit* nje ti hoće žalost, *serb zavdati*” (Mert fara néked *bút /gondot/* okoz). Tehát női *farról* van szó. A lengyel szöveg kisé kétértelműen ’lyukról’ (vagina?) szól. Még egy apróság! A horvát változatban a *serb zavdati* minden bizonnyal másolási tévesztés, hiba lehet. Helyesen: *skerb zavdati*, vagyis ’gondot okoz’. A horvát szöszedetben a *serb – svrbež* (’viszketés’) jelentés szerepel. Ennek a jelentésnek ebben az összefüggésben nincs értelme. Bartolić ugyan helyesen írta át a szöveget, ám nem ismerte fel, hogy másolói tévesztésről lehet szó. A magyar szövegváltozat ismeretében ez nyilvánvalóvá válhatott volna.

ázalékért – itt: haszonért; ázalék = ’sűrű leves’, főzelék

MF:

Soha te nem kívánnád az házasságot,
Hogyha nem szeretnél asszonyállatot,
Mert az nagy gondviselés megtartóztat,
És kevés *ázalékért* hosszú bánat.

HS:

Znam da se ne misliš nikada ženiti,
Kako ne bi hotil ženu ti ljubiti,
Ali tebe hoće skerbvele starati
I ak se ne ženiš, hoće ti žal biti.

A horvát fordító minden bizonnyal nem volt tisztában az *ázalék* (haszon) jelentésével. A magyar jövődőlés szerint a férfira házasság esetén kevés haszon fejében hosszú bánat vár. A horvát strófa alapján ennek éppen az ellenkezője: ha nem házasodik meg, meg fogja bántani. E példa alapján is nyilvánvaló, hogy a magyar szöveg fordítója korlátozott nyelvi ismeretekkel rendelkezhetett, főképpen a ritkának számító kifejezések és frázisok tekintetében.

Sybilla Cumaea XI/26.

hús ászalékját – átv. jutalmadat

MF:

Azkiről gondolkodol, hüdd meg szómat,
Szűve szerint kívánja minden jódat,
Bízvást benne vessed bizodalmodat,
És elveheted az *hús aszalékját*.

HS:

Od koga ti misliš moreš verovati,
Bi *serda* sa z tobom vazdar nadiliti,
Moreš se slobodno bar ti zaufati,
Ako ti neg što da moreš *rad* uzeti

Itt is ugyanarról van szó, mint fent (*Sybilla Tyburtina* X/33.), vagyis a fordító nem volt tisztában (?) a magyar frázis (*hús ászalékját*) jelentésével. Ennek ellenére a jelentésben nincs különbség. A horvát strófa utolsó sora más szempontból is érdekes: „Ako ti neg što da moreš rad uzeti” (Ha valakitől valamit kapsz, azt *szívesen* el kell fogadnod). Amennyiben feltételezzük, hogy itt apróbb másolási hibáról van szó, tehát betűcseréről (*rad* – *dar*), úgy ez a verssor „helyesen” így hangozna: *Ako ti neg što da, moreš dar uzeti* (Ha valakitől valamit kapsz, úgy az *ajándékot* el kell fogadnod). E feltételezett tévesztés révén mégiscsak azt kellene feltételeznünk, hogy a ritka magyar kifejezés (ázalék, ászalék) jelentésével ebben az esetben a horvát fordító mégiscsak tisztában volt. E példa alapján ismételten több horvát fordítót kell feltételeznünk.

A horvát strófa második verssora kissé zavaros, már-már talányos. Bartolić szerint a *serda* jelentése 'harag', ami ugyancsak teljes értelmetlenség. Bár a horvát *Sibilában* előfordul egy ehhez hasonló alak (*szerdasza*), minden bizonnyal ismét csak másolási hibáról lehet szó. E verssor helyesen így hangozna: „Bi sze rada (sa) z tobom vazdar nadiliti”. Ez a változat esne egybe a megfelelő magyar sor jelentésével.

Sybilla Cumaea XI/28.

baronák – boronák

MF:

Látom, veszett *marhád* nagyon forog eszedben,
Az *baronák* között keresd az pincében,
Megleled, ha keresed hevenében,
Mert azt mondom, világosságban nincsen.

HS:

Vkradenu *marhu* ako hočeš najti,
Med *vinom* pivnici imaš to iskat,
Ne mudi se iskat, hočeš vreda najti,
Primda zakopano u kakvoj škurini.

A horvát fordító bizonyára félreértette, netán hibának vélte, vagy pedig tévesen olvasta a *baronák* szót, amelyet 'borok'-ként értelmezett, mert a horvát verssor magyarra fordítva ezt jelenti: 'Pincében borok között kell azt keresned'. A *baronák* 'borok'-ként való értelmezésében bizonyára a pince mint helyszín játszhatott szerepet. Ebben az esetben a horvát fordító, miként korábban utaltam rá, pontosan tisztában van a *marha* szó jelentésével, és a vele azonos adekvát horvát szót használja, ami megint csak a fordítás többes szerzőségéről árulkodik.

Sybilla Agrippina XII/2.

Szömödről – t. i. a kockán kivetett számokból
(Orlovsky a *Sybilla Cumana* VII/34. strófájára is utal, jelezve,
hogy ott is a kockán kivetett számokról van szó.)

MF:

Nincsen terejád nagy gondom, jó bátya,
Szömödről ismerem, hogy lesz gazdaggá,
Csak szorgalmatos légy te dolgaidba,
Hogy bántásod ne essék az munkádba.

HS:

Ni ti triba za te verlo se skerbiti,
Poznajem *nad tobom* hočeš bogat biti,
Samo da ti imaš u vsem marliv biti,
Da ti zahman dilo kako ne hti dojti

Sybilla Cumana VII/34.

MF:

Szömeidről könnyen megismerheti

HS:

Iz očiju lahko, kčerko, ti poznati

Egyáltalán nem valószínű, hogy a magyarban mindkét esetben a kockán kivetett számokat kell értenünk *szöm* alatt, hiszen a *Sybilla Cumana* VII/34. strófájának első sora egyértelműen az emberi szemre vonatkozik (a többes szám miatt). A horvát fordító a horvát változatokban mindkét esetben ('Látom rajtad, hogy gazdag leszel', 'Szemeidről, leány, felismerhetni') egyértelműen így azonosította.

Sybilla Agrippina XII/22.

merő fa – kemény fa; gúzs – vessző

(obszcén utalás: merev fa helyett nem lehet lágy vesszővel „ásni”)

MF:

Hű társ, majd vigasztallak egy újsággal,

Az-é szándékozod, hogy megházasulnál?

Nincs merő fád, répát nem áshatsz gúzzsal,

Hadd el, az feleséged dolgát közli mással.

HS:

Hej, brate, hoču ti glasi povidati,

Vidim da bi ti rad z lipom se ženiti,

Ali teško u tom rotkvu izkopati,

Ostavi se žene, hoče bolje biti.

LF:

Nigdy nie miej nadzieje w tym,

Abyś kiedyś był małżonkiem.

A też nie masz po szym tążyć

Lepiej wolnie świata użyć.

A horvát fordító a magyar egyértelműen obszcén utalását egyáltalán nem értette, így a teljes horvát strófa kissé zavarosra sikeredett: 'Hé, barátom, újságot mondok néked, / Látom, szép nővel házasodnál, / De nehéz ott a répát kiásni, / Hagyd a nőt, az lesz a legjobb.' A lengyel változat egyébként ebből a szempontból teljesen visszafogott, semmiféle obszcén utalást nem tartalmaz.

séréstől – sérvtől?

MF:

Hogy fiadat méhedben meg ne bántsad,
Jóasszony, az Istent szüből imádjad,
Haragtól, emeléstől magdat megójad,
És *séréstől*, mert azon áll, azt tudjad.

HS:

Gospe, utrob tvoju imaš ti čuvati,
Sina koga nosiš Bogu izručiti,
Od *jada*, od *serca*, imaš se čuvati.
I medvenu vodu nimaš kako piti.

LF:

Chceszli synaczka donosić,
Każy-ż za się Boga prosić,
A *gniewu* się barzo strzeży
I *urazu*, na tym ci zależy.

A magyar változatban azt tanácsolják a várandós nőnek, hogy *haragtól*, *emeléstől* és *sérvtől* (legalábbis Orlovsky értelmezése szerint) óvakodjék. Mindez a horvát változat szerint: óvakodjék a *bajtól* (*jada*), *szívtől* (*serca*) – ami megint csak másolási hiba lehet, itt a *serda* 'harag' szónak kellene szerepelnie, mert csak így van értelme. A horvát strófa utolsó sora megtiltja a *mézes* (édes) *víz* (*medvena voda*) ivását a nőnek, aminek semmi köze a magyar változathoz. Miként állhatott elő ez a kusza helyzet? Ha a lengyel változathoz mint alapszövegből indulunk ki, akkor egyértelmű, hogy a nőnek óvakodnia kell a *haragtól* (*gniewu*) és a *sérüléstől* (*urazu*). Orlovsky tévesen értelmezi a *sérés* (*sérv*) szót. Annál is inkább, mert a TESZ szerint a *sérv* szó a 18. század végén keletkezett.²⁹ Vagy sajtóhibáról van szó a magyar változatban, ahol *sérülés*nek kellene szerepelnie, vagy pedig a régi magyar nyelvben ilyen alakban is létezett a szó. S mi a magyarázat a horvátban a mézes (édes) vízre (*medenu vodu*)? Ebben az esetben is a magyar *séréstől* téves értelmezéséről lehet szó. A fordító talán a *séréstől* szót *serbettől*nek (serbet, sörbet – közismert, törökök által közvetített édes ital) olvasta. Talán éppen e példa nyomán vetődik fel az a kérdés is, hogy a fordító(k) vajon a magyar *Fortuna* nyomtatott, vagy pedig valamely kéziratos szövegváltozata alapján dolgoztak. E tévesztés alapján joggal feltételezhetjük ez utóbbit.

²⁹ TESZ, 3:528.

A szövegek összevetése alapján több apró eltérést is találunk a magyar és a horvát változat között. Egy részük félreolvasásból vagy félreértelmezésből származik. Ezek feloldásában és megfejtésében vagy az egyik, vagy a másik, illetve a lengyel változat lesz a segítségünkre.

Sybilla Libica II/16.

MF:

Kérkedéstől meg nem tiltlak téged,
Mert sok hasznod származik azból néked,
De hogyha magad kárát nem kívánod,
Hütelben semmit nem kell másnak adnod

HS:

Na ruku *teržtvo* verlo hoče iti,
Imat hočeš odnud velike koristi
Ako li pak ne češ sebi naškoditi
Na viru ti nimaš nikomu davati.

LF:

Kupieczytwa ja nie odradzam tobie,
Bo w nim możesz siła zwyszyć sobie,
Aleć radzę nie borgować,
Chceszli na tym nie szkodować.

A horvát *teržtvo* (kereskedés), de a lengyel *kupieczytwa* (kereskedés) alapján nyilvánvaló, hogy itt kereskedésről van szó. Tehát a *kérkedés* helyett ott *kereskedésnek* kellene szerepelnie.

Sybilla Libica II/30.

MF:

Ím ez eljövendő pünkösöd havában
Egy agg emberhöz mégy, ki rest dolgában,
Kecskédet azért megnyírod azonban,
Mert ifjabbal léssz sok nyalakodásban.

HS:

O Jurjevoj pervoj hočeš zamuž iti,
Za jednoga starca ki ni frišak dosti,
Ali drugi hote tebi poslužiti,
Mladimi jakimi hočeš se brezditi.

LF:

Tego maja, który ma przyść,
Masz iście za starego iść;
Ale na tym nie będziesz szkodować,
Będziesz młodsze od niego miłować.

A *kecske* erotikus-metaforikus jelentését a jelek szerint a horvát fordító vagy nem tudta pontosan értelmezni, vagy pedig szántszándékkal kihagyta. Ez utóbbi nem valószínű, hiszen a magyar eredeti szöveg hasonló szöveghelyeit azonos módon igyekezett átültetni. A kérdéses verssor horvát fordítása: 'Mert mások fognak téged kiszolgálni'. A lengyel változat jóval diszkrétebb, hiszen csak arról esik benne szó, hogy az illető, ha öregemberhez megy is férjhez, nem szenved kárt, hisz lesz módja fiatalabbakat szeretni.

Sybilla Delphica III/26.

MF:

Bizonyossá tészlek én tégedet ebben,
Neked mostansággal *fiad nem léssen*,
Azért csak csorbás *leányod léssen*,
Mely szeplős, hervadt és színtelen léssen.

HS:

Do istine hoču sad tebe kazati,
Za sada ti *sina hočeš* zadobiti,
Razkoljenu *kčerku sad hočeš* imiti,
Bljutava i ružna zavsima če biti.

LF:

Byś ty temu wierzyć chchiała,
Ty nie będziesz syna miała,
Ale dziewczysko szkarade,
Lisowate, k temu blade.

A magyar változat jövődölése szerint az illető nő nem fiút szül, hanem rút leányt, ám a horvát verssor értelmetlen, mert egyfelől fiút jósol meg, ám az utolsó két verssorban mégis csúf leányról beszél. Itt az eredeti szövegben egyszerű másolási hibáról van szó: a *nočeš* (nem lesz) helyett a másoló *hočeš*t (lész) írt. A lengyel szöveg azonos a magyarral.

A horvát fordító némely esetben, nem túl gyakran, a fordítói szabadság szellemében él a verssorok felcserélésének lehetőségével. Érdekes esettel is találkozunk, amikor a strófák cserélődnek fel. Hogy itt ismét egyszerű másolási hibáról van-e szó, vagy pedig tudatos felcserélésről, nem tudjuk. Gyanítom, inkább az előbbiről. Ám ez a hiba egy jóskönyvben mégiscsak „végzetes” lehet annak, aki a jövődjét akarja megtudni. A felcserélt horvát strófák a *Sybilla Samia* VI/14. és 15. strófája. Hasonlóan „végzetes”

jóslássá torzul a magyar eredeti a horvát *Sybilla Agrippina* XII/35. strófájában, de ezúttal Zvonimir Bartolić „jóvoltából”, hiszen egyszerűen figyelmetlenségről, téves átíratról van szó. Magyarul: „Hosszú életedben ne legyen bizodalmad”. Bartolić kiadásában: „U dogomu žitku imaš se ufati” (Hosszú életedben legyen bizodalmad). A lengyel változatban ugyanaz szerepel, mint a magyarban és a horvát eredetiben.

Sybilla Samia VI/25.

MF:

Megmondom, hogy reád mi következik,
És *bátorságodért* mi rajtad megesik,
Egy szép jószerencséd is nem érközik,
Minden cselekedetidben károd történik.

HS:

Pripečenje tvoje hoću povidati,
Zbog lotrije tvoje hoće ti to biti,
Nikakove sriće ne ćeš zadobiti,
Vu semu se hoćeš kruto oškoditi.

LF:

Prawdziwiec powiem swe zdanie,
Co się w twojej rzeczy stanie:
Nie ma-ć iście szczęśliwie iść,
Musisz dla niej ku szkodzie przyść.

A fenti strófa jól példázza, hogy az eredeti (magyar) szöveg téves olvasata és értelmezése alapján miként áll elő mégis egy konzisztens szöveg. Amennyiben persze erről van szó, hiszen az a szövegváltozat, amelyből a horvát készült, nem áll rendelkezésünkre. A magyar szöveg alapján valakit *bátorsága* miatt balszerencse és kár ér. Ellenben a horvát szövegben lopás, megcsalás (*lotrija* – *latorság*) miatt következik be mindez. Valójában mindegy is, hogy egyik vagy másik miatt éri balszerencse. Amennyiben az eredeti magyar változatban valóban *bátorság* szerepelt, akkor a horvát fordító ezt *botorság*ként értelmezte, ezért fordította *lotrijaként*. De az is elképzelhető, hogy a magyar mintaszövegben a *botorság* szó szerepelt, ebben az esetben a fordítás teljesen adekvátnak tekinthető. Mellesleg a lengyel változatban sem *bátorságról*, sem *botorságról* nincs szó, ott nem tudjuk a baj, szerencsétlenség okát.

Sybillia Cumana VII/20.

MF:

Jobb néked baráttá, hogysem kalmára lenned,
Mert nem elég erre te emberséged,
Látom, hogy igen bolyókás az te fejed,
Kevély vagy, de *förödni* vagyon eszed.

HS:

Bolje ti je fratrom, neg kramar postati,
Jer človičtvo tvoje zato nije dosti,
Vertuglavu glavu da imaš viditi,
Oholica jesi za te se *kupiti*.

LF:

Nie kupcz, by-ć też mnichem zostać,
Nie będziesz mógł temu sprostać,
Bo rozumu mało w tobie,
Z innej strony, radzęć, myśl o sobie.

Zvonimir Bartolić figyelmetlen volt, mert a horvát kéziratban is *kupati* (fürödni) és nem *kupiti* (venni/vásárolni) szerepel. Bartolićot minden bizonnyal a *kalmár* téríthette el, hiszen a jövődölés szerint jobb volna néki baráttá, s nem kalmárrá lennie. Jó példa ez arra, hogy az esetleges kétes szövegolvasatok egyértelműsítésében nagy segítségre lehetett volna a magyar szövegváltozat, és viszont. A lengyel strófa utolsó sora alapján nem világos, hogy miként jött létre az adekvát magyar verssor, hiszen a lengyel sor jelentése: 'Másfelől, azt tanácsolom néked, hogy gondolj magadra.'

Sybillia Cumana VII/21.

MF:

Igen jámbor férjed fog néked lenni,
Ki mindenek felött fog téged kedvelni,
Nagy gyönyörűségben teveled élni,
Mert minden nap *hajaddal* házát söpri.

HS:

Verla dobra muža hočeš ti dobiti,
Zadosti nesmerne hoče te imiti,
Jer vsaki dan hoče tvoje *kože* skubiti
I onako hiže s njime pomitati.

LF:

Masz mieć męža dobrzuchnego,
Miłego, rączego, chędogiego.
Pożywiesz z nim rozkoszy na świecie:
Na każdy dzień tobą dom umiecie.

A nem éppen kellemes, szarkasztikus és ironikus jóslás a leendő feleségnek ebben a formában a horvát változatban „képzavaros”: ’Mert minden nap a *bőrödet* nyúzza / És azzal söpri föl a házat.’ A horvát kéziratban *kose* szerepel, aminek a helyes olvasata nem *kože* (bőr), hanem *kose* (haj). Tehát Bartolić tévesen értelmezte a kéziratot, miként az előző strófában is, s így jött létre az átiratban ez az értelmetlen horvát sor. A lengyel változat a magyarnál valamivel „poétikusabb” és kétértelműbb, mert csak arra utal, hogy a férj a feleségével söpri fel a szobát.

Sybilla Cumana VII/22.

MF:

Bátor, másról immár gondolkodjál,
Ezen dolgodért tovább ne fáradjál,
Mert azkivel efelől tanácskoztál,
Az veszt el tégedet árultatással.

HS:

Bator, nego drugo imaš ti misliti,
Za to dugovanje nimaj več misliti,
Jer s kim si hotil zavsim dokončati,
On te hoće skoro izdajom zgubiti.

Bartolić a szómagyarázatban a *bator* szót ’bátor’, ’magabiztos’, ’határozott’ jelentésűnek véli a horvátban, tehát melléknévként s nem kötőszóként értelmezi (ámbátor). Már Ivančan is tisztában volt e kötőszói jelentéssel,³⁰ de megtaláljuk Belostenec szótárában is ugyancsak kötőszói értelemben,³¹ így joggal feltételezhető, hogy a horvát fordító pontosan ugyanebben a jelentésben használta. Érdekeséggéppen jegyezzük meg, hogy a *bátor*, *ámbátor* kötőszó a *bátor* melléknévből keletkezett.

30 IVANČAN, „Knjiga gatalica...”, 56.

31 BELOSTENEC, *Gazophylacium*, 1:8.

Sybilla Hellespontica VIII/18.

MF:

Hogyha ez télen jó *szánút* kezd lenni,
Jó leány, szép s gazdag legénhöz fogsz menni,
Ki veled együtt nappal fog szánkázni,
Éjjel igen szépen terajtda nyargalni.

HS:

Lip *saninac* hoće se zime postati,
Hoćeš ti, divojka, muža zadobiti,
Čez dan hoće z tobom po snigu sankati,
A po noći hoće tebe jaraskati.

LF:

Zimie, będzieli dobra *sanica*,
Pójdziesz, panno, iście za panica.
A jest piękny, k temu nie ubogi,
Jedno czeka dobrej sannej drogi.

A magyar *szánút* megfelelője a horvát változatban a *saninac*, amit Bartolić a szómagyarázatában *sanként* (álom) értelmez. Tehát nem a leány szép álmáról van szó, hanem arról, hogy a férjével nappal a szánúton szánkóznak, éjjel pedig szerelmeskednek.

Sybilla Hellespontica VIII/19.

MF:

Édes bátyám, gonosz minden szerencséd,
Mert az nagy orrodát igen fenn kened,
Hasonló akarnál uradhoz lenned,
Maga olyan vagy, mint egy *lökött valag*.

HS:

Tvoja sriča, brate, ne će ti služiti,
Jer nos imaš jako visoko dignuti,
Porad gospodinom ne bi se staviti,
Kako be *nevrehe* proma njemu tak si.

LF:

Bracie miły, liche szczęście twoje,
A wysoko wznosisz mysli swoje,
Chcesz zrównać z większymi pany.
A tyś jest *kiep wyjebany*.

Bartolić nem ismeri a horvát *nevreha* jelentését, mert kérdőjelesen a 'hűtlenség' (nev-
jera?) jelentésre tippel. Régebbi horvát szótárakban ez a szóalak ebben a formában nem
lelhető fel. Ellenben, ha a szót a megelőző előtaggal (be) egybeolvassuk, amely egyéb-
ként is értelmetlenül áll önmagában, semmiféle jelentéssel nem bír, már-már talányos,
akkor a *benevrehe* szóalakot kapjuk. Ehhez az alakhoz nagyon közel áll a Belostenec-
nél is szereplő *benevreke*,³² amelyet a szótár 'nadrág'-ként értelmez, továbbá ennek la-
tin megfelelőjét is adja: *Bracca* (nadrág). Jambrešić szótárában ez alsónadrág, magya-
rul „széles meg-borított nadrág”.³³ A horvát fordító bizonyára pontosan tisztában volt a
magyar *valag* szó jelentésével, ellenben a *lökött valag* mint szóösszetétel gondot oko-
zott neki, így tehát köztes megoldáshoz folyamodhatott: 'uradhoz képest te egy alsó-
gatya vagy' (nyilván az alsógatya általában bűdös). A fordító még szabályosan írhatta
le a szót *benevreke* alakban, ám a másoló vagy mert nem értette, vagy mert figyelme-
tlen volt, már *be nevrehéként* jegyezte le (a *k* és *h* grafémák tévesztése elég gyakori a régi
szövegekben). Egyébként a magyar *lökött valag* a lengyelben is hasonlóképpen vaskos
és vulgáris: *kiep wyjebany* (kibaszott barom).

Sybillia Cumaea XI/13.

MF:

Lám, egy szép jó erkölcs tebenned nincsen,
Jámbor embert illendő színed sincsen,
Az szerencse tégedet elkerül mindenben,
Mert adományát mind veszted *kártyában*.

HS:

Va tebi dobrote nikakove nije,
Dobar človik da si ne kaže ti lice,
Sriča tebi služiti nikako ti ne će,
Jer što malo imaš trošiš neg na *kurve*.

A magyar változatban azért kerül el a szerencse az illetőt, mert amit kap, *kártyán* el-
veszíti. A horvát változat szerint pedig azért, mert prostituáltakra költi. Ebben az eset-
ben is elképzelhető a másolói tévesztés, mert a magyar *kártya* horvátul *karte*. Az erede-
ti horvát kéziratban feltételezett *karte* szóból könnyen lehetett *kurve*.

³² Uo., 1:9.

³³ Andrea JAMBRESSICH, *Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica, et hungarica* (Zagreb, 1742),
reprint (Zagreb: Zavod za hrvatski jezik Hrvatskoga filološkog instituta, 1992), 70.

Sybilla Phrygia IX/36.

MF:

Nagyon úzed mégis gonoszságodat,
Nagyon tiszteled az rút bálványokat,
Isten megtudta nagy *pápás* voltodat,
Kiért az ördög megrontja nyakadat.

HS:

Ne staneš i sada u viri bluditi,
Luteransku veru još ne oduriti,
Hoće te Bog zato kruto kaštigati,
Nad tobom vrag hoće koncu dominati.

LF:

Nie chcesz się swej złości odjąć,
Musisz za to zapłatę wziąć:
Nie przepomni Pan Bóg tego,
Że ty naśladujesz *Lutra* złego.

Néhány helyen vallási-ideológiai megfontolásokból a fordításokban tendenciózus megoldásokkal találkozunk. A fenti magyar strófában valakit a *pápás* mivolta miatt fog az ördög megrontani, a horvát változatban pedig a *lutheránus vallási tévelygése* miatt kárhozik el. A horvát változat ebből a szempontból teljesen azonos a lengyellel (a gonosz Luther követése), ami nem feltétlenül jelenti azt, hogy a horvát fordító ismerhette a lengyel változatot. Lehet ez véletlen egybeesés is. A jóskönyvek fordítása során a fordítók nagyon konkrét, a keletkezés helye által determinált konkrét vallási körülményekből és viszonyokból (reáliákból) indultak ki, amelyek között maguk is éltek, a lengyelek mint katolikusok, a magyarok mint reformátusok, és a horvátok mint katolikusok.

Azonosan pragmatikus okokból és motivációkból más esetekben is találunk hasonló megoldásokat, mint alább:

Sybilla Cumaea XI/14.

MF:

Jobb néked *Magyarországban* egy urat szolgálnod,
Jó borral, szép cipóval vígan laknod,
Hogysem az *Muszkaszaországot* ostromlanod,
Vizet innod és tartárka kenyért rágnod.

HS:

V *Ugerskoj zemlji* bolje ti služiti,
Lipi kruh i vino dobro popijati,
Nego u *Poljačke zemlji* se klatiti,
Hajdinicu jisti i neg pivo piti.

LF:

Jeśli chcesz, mej rady słuchaj;
W *Litwie* sobie pana szukaj.
Ty w *Polszcze* nie wysłużysz nic,
Muszis wiecznie nędznikiem być.

A lengyel embernek jobb Litvániában urat keresnie, mert Lengyelországban semmire sem jutna, a magyarnak inkább itthon, mint Oroszországban, a horvátoknak pedig inkább Magyarországon, mint Lengyelországban. Érdekes továbbá az is, hogy a horvát anyanyelvű kérdezőnek adandó válaszban a *politikai* közösséget jelentő „*Ugerska zemlja*” szerepel. Külön kifejtést érdemelne, hogy e pragmatikai döntés mögött (az oroszok helyett a lengyelek) milyen okok is állhatnak. A fordító(k) hasonló megfontolásból másutt is él(nek) az adaptáció ilyen-olyan technikáival. Így például a *Sybilla Agrippina* XII/28. strófájában, amelyben eredetileg óva intik a kérdezőt attól, hogy Ónod várában szolgálgjon, míg a horvát szövegben nem Ónod vára szerepel, hanem Krajina (tartomány).

Sybilla Agrippina XII/3.

MF:

Jaj, nem értem, hogy miért kalmárkodnál,
Lám, ugyan nem bírsz csak egy fél garassal,
Bár ez uraságra ne kíváncsozzál,
Jobb volna, hogy az eke után szarnál.

HS:

Kako bi tergoval, ne mogu videti,
Ne groša jednoga ne moreš dobiti,
Gospodinom ti nigdar ne moreš postati,
Bolje ti je pluga za voli ravnati

A magyar strófa utolsó verssora meglehetősen vaskos, ugyanakkor némileg képzavaros is. Ellenben a megfelelő horvát sor egységesebb és a szövegegész szempontjából koherensebb: 'Jobb volna ökrök után ekét kormányoznod'. Első megközelítésben érthetetlennek tűnik, hogy a horvát fordító miért nem élt a felkínált vaskos verssorban rejlő „potenciállal”, hiszen ez lett volna a jóskönyv egészének a szellemében. Ismét csak azt kell feltételeznünk, hogy a horvát fordító vagy kéziratosszerű magyar műből dolgozott, vagy pedig ezt a verssort félreértelmezte, vagyis ekként olvasta: Jobb volna, ha az eke után

szarvnál. Minden bizonnyal így került a horvát szövegbe az *ökör* a *szarv* megfelelőjeként (szinekdoché).

A jóskönyv tele van különféle sikamlós, vaskos, erotikus, itt-ott obszcén kifejezésekkel és frázisokkal, mindebből több példát is láttunk. Külön elemzés tárgya lehetne e „tárgykör” metaforikus megalkotottsága. Sok helyütt a horvát fordító(k) ezeket híven követte(ék), itt-ott talán nem is értette(ék), erre is volt számos példánk. Több helyütt nyilvánvalóan és költői szempontból roppant frappáns megoldásokkal találkozunk, amelyekben a fordító elsősorban pragmatikai megfontolásokból merészen cserél fel verssorokat, biztosítva a jó szövegkohéziót, s a horvát nyelv szellemének megfelelően ültet át magyar frázisokat.

Ljudevit Ivančan részletesen is elemezte a *Sibilát*, valamint összevetette Zrínyi Miklós *Sirenájának* Zrínyi Péter-féle fordításával, s tette az alábbi megállapításokat: „A *Sirena* és a *Fortuna* közötti nyelvi, lexikális és helyesírási rokonságok annak valószínűségét erősítik, hogy ez utóbbi művet Zrínyi Péter fordította felesége, Katalin számára. Ez a szövegmlék történelmi és filológiai szempontból is jelentős és ritka értéket képvisel.”³⁴ Ivančan elemzésében nem esik szó a poétikai megoldásokról, stílusesszéközök alkalmazásáról, verselési technikákról, azok minőségéről és esetleges sutaságairól, szabályosságáról és szabálytalanságáról (és még sok minden másról), éppen ezért sommás vélekedése megalapozatlannak tűnik.

Az általam elmondottak alapján is nyilvánvaló és a szövegekben pontosan tetten érhető, amit Bartolić és mások is feltételeztek, hogy Zrínyi Katalin jóskönyvét nem egy fordító ültette át horvát nyelvre, hanem többen, eltérő műveltséggel, ilyen-olyan magyar nyelvtudással, kompetenciával, továbbá meglehetősen ingadozó költői tehetséggel megáldott íródeákok, akik a Zrínyi család csáktornyai birtokán működtek.

A horvát Sibila verselése

A magyar sorsvetőkönnyvet bokorrímes, döntően tizenegyesekből (néha tizenkettesekből) álló strófák alkotják. A horvát szöveg strófái ugyancsak bokorrímeseek, ám a magyar tizenegyessel szemben tizenkettes sorokból állnak. Ezek ritmikai tagolása 6 // 6, vagyis a tizenkettesek felezőek, ami pontosan megfelel a nagy múlttal rendelkező horvát epikus költészeti hagyománynak.³⁵ Dacára annak, hogy a horvát sorsvetőkönny több fordító műve lehet (erről fentebb már szó esett), verselése egységesnek mondható, ami azt jelenti, hogy a fordításon dolgozó szerzők ugyanannak a költészeti hagyománynak a letéteményesei voltak.

Hogy a szövegen valóban nem egyetlen személy dolgozhatott, akár bizonyos szövegrészek verstechnikai elemzése alapján is igazolható. A legszembetűnőbb furcsaság

³⁴ IVANČAN, „Knjiga gatalica...”, 57.

³⁵ Lásd erről bővebben: Ivan SLAMNIG, *Disciplina mašte* (Zagreb: Matica hrvatska, 1965), 67–75; Ivan SLAMNIG, *Hrvatska versifikacija* (Zagreb: Liber, 1981).

éppen a horvát sorsvetőkönyv végén álló, a dolgozat elején említett *Siromahom* (A szegényeknek) című ajánlóvers. Ennek első strófája ekképpen hangzik:

Ako si siromah, nimaš se žaliti,
Jeda li ti namah sriča hoće dojtī,
Ni ona verugah sklopljena, viruj ti,
Ni bogatih rukah već je slobodnosti.

Amint látható, egy tökéletes bokorrímes tizenkettesről van szó. Ami azonban ennél fontosabb, hogy ez a szimmetrikus, vagyis felező tizenkettes (6 // 6) bokorrímekkel rendelkezik a cezúrában is:

6a // 6b
6a // 6b
6a // 6b
6a // 6b

Ebben az elrendezésben és felépítésben alkotott verses szövegekkel a dalmáciai reneszánsz költészetben is találkozhatunk. Éppen az ajánlóversnek a többi versszövegtől eltérő metrikai megalkotottsága és elrendezése, továbbá az a tény, hogy egyenletesen és szépen folyó szövegről van szó, azt a meggyőződésünket erősíti, hogy a fordításon több kéz dolgozott, s akadtak közöttük rendkívüli poétikai képességekkel és tehetséggel megáldottak is. Zrínyi Katalin grófnő költői tehetségéhez nem fér kétség – erről árulkodnak a bevezetőben említett, nemrégiben napvilágra került verses szövegei. Az alaposabb összevető vizsgálatok deríthetnének fényt arra, hogy a horvát *Sibila* lefordításában volt-e egyáltalán személyesen is szerepe.



Klasszicizmus és intertextualitás Batsányi János verseiben

BENEDEK Roland Áron

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar nyelv- és irodalomtudományi
magiszteri képzés

ORCID: 0009-0008-7360-9163

Classicism and intertextuality in the poems of BATSÁNYI János

Abstract | BATSÁNYI János (1763–1845) is an important author of Hungarian Enlightenment literature. In his works, he integrated the aesthetic and literary-theoretical traditions of the period, primarily the works of German and French theorists, with the richness of Roman literary tradition. The present study approaches the corpus of texts from a point of view that the author considers neglected, that is works for which the literature of antiquity was clearly a source of inspiration. By analyzing and comparatively interpreting the quotations and allusions in the texts, we can identify the poetic tradition in which Batsányi placed his own oeuvre.

The study discusses texts that have not been extensively analyzed and aims to draw attention to an understudied aspect of BATSÁNYI's literary career. The commentaries on each author and the textual connections surrounding his writings suggest that BATSÁNYI deliberately incorporated ancient authors' ideas into his work. The paper provides a few examples of this creative process through close reading and textual analysis, focusing primarily on BATSÁNYI as a representative of the classicist tradition.

Keywords | BATSÁNYI János, Hungarian Enlightenment, 18th–19th-century Hungarian literature, poetic traditions, classicism, literature of antiquity.

Batsányi János a késő 18. századi, felvilágosodás kori magyarországi irodalom központi, kiemelkedő alakja. Életműve ugyanakkor a 19. század első évtizedeiben nem kapott túl sok figyelmet még kortársai körében sem,¹ „kanonizálása” is a század második felében zajlott le.² E folyamat jelentős eredményeiként említhető a Toldy Ferenc-féle szövegkiadás³ és a pálya akkor még tisztázatlan kérdéseire fókuszáló két nagy-monográfia.⁴ A korpusz behatóbb kutatására mindmáig a Tarnai Andor és Keresztury Dezső nevével fémjelzett kritikai kiadások szolgálnak elsődleges forrásként a 20. század közepéről.⁵ Bár a közelmúltban születtek műhelytanulmányok és értelmezések,⁶ illetve a levelezés feldolgozása jelenleg is zajlik,⁷ mégis érezhető egyfajta nehézség az életműhöz való közelítésben, melynek jellegét az alábbiakban körvonalazom.

Az irodalomtörténeti kánonban megkonstruált Batsányi-portrék mindegyike más árnyalatát emeli ki az életműnek.⁸ Ezek a különbségek eltérő közelítési lehetőségeket rejtenek: az, hogy különleges politikai érzékkel rendelkező forradalmárként, az eltérő irodalmi irányzatok egyeztetésére törekedő irodalomszervezőként vagy az elveihez

- 1 Elmarasztaló kritikákon, egy-egy levélbeli rosszálló megjegyzésen kívül nem sok nyomot találunk Batsányi kései hatására vonatkozólag. Toldy Ferenc recenziója mintegy szimbolikusan is kijelöli helyét a korszak irodalomszemléletében: TOLDY Ferenc, *Összegyűjtött munkái*, 8 köt. (Pest: Ráth Mór, 1868–1874), 8:376–378.
- 2 Érdemes megemlíteni Toldy gyászbeszédét, melyben már megfogalmazódik írógenerációk és szemléletek közt elharapódzó feszültségek távlatból való átgondolása: TOLDY, *Összegyűjtött munkái*, 5:210–221.
- 3 BATSÁNYI János, *Költeményei válogatott prózai írásaival egyetemben*, szerk. TOLDY Ferenc (Pest: Heckenast, 1865).
- 4 SZINNYEI Ferenc, *Bacsányi János*, Magyar Történeti Életrajzok XX. évf. 3–4. füzet (Budapest: Athenaeum, 1904); HORÁNSZKY Lajos, *Bacsányi János és kora* (Budapest: Hornyánszky, 1907).
- 5 BATSÁNYI János, *Összes Művei*, szerk. (I–III:) KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor, (IV:) ZSINDELY Endre, szerk. (I:) TOLNAI Gábor, (II–IV:) KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor, 4 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953–1967). A továbbiakban BJÖM.
- 6 BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma* (Budapest: Balassi Kiadó, 2003), 331–346; DONCSEZ ETelka, „»Szkíta Horatius«: Antik minták Batsányi János életművében”, in *Római költők a 18–19. századi magyarországi irodalomban*, szerk. BALOGH Piroska és LENGYEL Réka, 164–183 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017); PENKE Olga, „A francia nyelvű idézetek szerepe Batsányi vitázó és értekező prózájában”, in *Irodalomtörténet, tudománytörténet, esztétika: Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára*, szerk. PAPP Ingrid, Reciti konferenciakötetek 7, 291–305 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020); SZILÁGYI Márton, „Batsányi János mint konfidens? Adalék Batsányi fogság utáni hivatalvállalásához”, *Irodalomtörténet* 39, 1. sz. (2008): 102–110.
- 7 DONCSEZ ETelka, „Szkíta Horatius és bécsi Sappho: Előtanulmány Batsányi János levelezésének készülő kritikai kiadásához”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 117, 3. sz. (2013): 281–318.
- 8 Ezen portrék „többszínűsége” Keresztury Dezső is utal: „A stílus, a kifejezés forradalmi megújítására törekszik Osszián, Herder s a német szabad vers tanítványaként, vagy a hagyományok konok őre és ápolója volt-e, mint Gyöngyösi, Faludi elszánt védője s Horatius antikos latinitásának rajongója? A felvilágosodás hívének lássuk-e, mint korának és társaságának minden valamirevaló szellemét, vagy olyan vallásos költőnek, akiben a maga szövetségesét láthatta a Dunántúl konzervatív alsópapsága? [...] Jakobinus volt-e, vagy csak a magyar nemesi reformizmus híve; a nagy forradalom tábornokát tisztelte-e Napóleonban, vagy a császárság új önkényuralmának megszervezőjét?” KERESZTURY Dezső, *Batsányi János* (Tapolca: Tapolcai Városszépítő Egyesület, 2004), 18–19.

végsőkig ragaszkodó klasszikus poétaként szemléljük Batsányi alkotásait, jelentősen befolyásolja az értelmezés fókuszát. A Martinovics-per vádirataiban „auctor et poeta”-ként⁹ hivatkoznak az ítélőszék előtt álló Batsányira, a pályáját összegző kötet¹⁰ zárlatában pedig mint bukolikus idillképekbe temetkező „magyar költő” búcsúzik attól az „önző” korszaktól, melyben nem tudta saját céljait megvalósítani.¹¹

Tanulmányom mindenekelőtt a klasszikus műveken nevelkedő, ezeket irodalmi működésébe szervezatosan integráló *poeta doctus* szerepköre alapján láttatja Batsányi munkásságát. A döntés viszont nem probléma nélküli. A helyzet találóan egy Batsányi-versben is feltűnő motívumhoz hasonló: a *Der Kampf* című nagy kompozícióban a történelem labirintusában tengődő egyén számára az igazság és erény fénye ad reményt, mintegy Ariadné fonalaként mutatva az előtte álló utat.¹² Saját szövegelemzéseimben a klasszicizmus irodalmi hagyománya érvényesül elsődleges közelítési elvként. Batsányi ókori szerzőktől átvett passzusai, esetenként allúziós megoldásai jelentették azt az értelmezésbeli állandót, melynek alapján a verseket vizsgáltam.

Ez a szemlélet a pálya egy specifikusabb kérdésére, az antikvitással való intertextuális kapcsolatra irányítja a figyelmet. Batsányi klasszicizmusáról mindeddig nem született összefoglaló jellegű munka a hazai irodalomtudományban, ezért is tartottam fontosnak ilyen oldalról újraolvasni a verseket. Ezeket elsősorban explicit szövegi kapcsolatok – vezérmottók és más szövegátvételek –, illetve allúziók fűzik az ókori, jellemzően római irodalom szerzőinek életművéhez.

Párbeszéd

A Batsányi-versek vezérmottói szinte minden esetben antik szerzőktől származó vendégsszövegek. Értekező prózájában kommentárként is funkcionál, több alkalommal a főszövegen túlnövő jegyzetekkel, hivatkozásokkal találkozunk. E szempontból nyugtalanítóan többirányúnak és kiterjedtnek tűnik az a szöveg- és hagyományegyüttes, mely alapján életművét – és az ezt koncentráló költészetet – felépítette.¹³ A versek és az idézett vendégsszövegek összeolvasása ugyanakkor lehetőséget nyújt a művek közötti

9 A per anyagából kiolvasható szerepidentitásokról: LABÁDI Gergely, „Nomen captivi et status: Joannes Batsányi, auctor et poeta. A 18. század vége irodalomszemléletéhez”, in *Klasszikus, magyar, irodalom, történet: Tanulmányok*, szerk. DAJKÓ Pál és LABÁDI Gergely, Tiszatáj könyvek, 269–306 (Szeged: Tiszatáj Alapítvány, 2003).

10 BATSÁNYI János, *Poétai munkái: Második, meg bővített kiadás* (Buda: Királyi Universitás, 1835), 168–206.

11 A *magyar költő idegen messze földön*, BJÖM, I: 119–143. Batsányi saját korának „irigy” és igazságtalan természetére többször is utal, mindezt jól mutatja, hogy síremlékére a következő sorokat szánta: „Die Mitwelt mag neidisch oder undankbar, aber die Nachwelt wird gerecht seyn.” Magyarul: „A kortársak lehetnek irigyek és hálátlanok, az utókor igazságos lesz.” BJÖM, III:769.

12 „Ó engedd meg, hogy világítson nekem még az a nyájas fény, / Mely most a messzi távolban dereng, / Az erény igazság fénye! // Fel hát, Génuszom, / Te légy most ez egyszer, barátom s útmutatóm, / Te légy Ariadném!” BJÖM, IV:87–88.

13 Az idézett szövegek összegyűjtését az is bonyolítja, hogy Batsányi több esetben nem jelzi forrásainak eredetét.

jelentésbeli kapcsolat tisztázására. Az alkotások egymással való párbeszédbe léptetése arra is rávilágíthat, hogy az antik életművek gondolati sémái milyen mértékben és módon épülnek össze a Batsányi-versek jelentésszerkezetével.

A Batsányi magyar nyelvű költeményeiben szereplő mottók vizsgálata több tanulsággal is szolgál. Egyrészt világosan kitűnik, hogy Horatius képviselte a legjelentősebb a hivatkozások szintjén.¹⁴ Másrészt körülhatárolható azon szerzők szövegegyüttese, mely az értelmezések összehasonlítási alapjául szolgálhat.¹⁵ A szövegek elemzése előtt újfent szót kell ejtenem a Batsányi-filológia egy jelentős kihívásáról. A költő folyamatos módosításokat és koncepcióbeli változásokat eredményező munkamódszere¹⁶ választás elé állítja a kutatót. Miközben a kritikai kiadás által megállapított szövegeket használva áttekinthetőbbé, egységesebben kezelhetővé válik az életmű, a jegyzetapparátus rávilágít arra, hogy a művek alakulástörténete, a szövegváltozatok között fennálló különbségek több szempontból is bonyolulttá teszik az értelmezést, az *ultima manus* elv követését.¹⁷ Mivel tanulmányomban több vers elemzése révén szeretnék rámutatni Batsányi klasszicista módszereire, ezért az előbbi megoldást tartottam követendőnek.

Az alkalmiság jegyében születő első Batsányi-versek több szálon kötődnek az Orczy család köréhez, illetve a költő magántanítói tevékenységéhez.¹⁸ A három versen – *A haldokló Orczy Istvánhoz*, *Báró Orczy István halálára*, *Felírás*¹⁹ – átívelő központi téma már a verscímekből kiolvasható: a tanulótlárs, Orczy István halálutásának és elhunytának irodalmi értékű megörökítése. Különösen érdekes a *Felírásban* megjelenő Vergilius-mottó,²⁰ melynek kontextusában párhuzam fedezhető fel Batsányi versei és az *Aeneis* között. Az Aeneás alvilági utazásából kiemelt részlet egy specifikus mozzanatra irányul, mégpedig Marcellus kísértetének megpillantására. Az eposz ezen részében ol-

14 Összesen 17 alkalommal találkozunk nevével a versekben. Több mint valószínű, hogy Horatius állandó jellegű hivatkozási pontját, poétikai alapját képezte a pályának. A líraibb irányt képviselő művek (*Egy nevendék bükkfájához*, BJÖM, I:44) és az erősen klasszicizáló darabok (*Tartóztatás*, uo., 38–42) mellett a politikai tartalommal átitatott versekben is visszatérő elem egy-egy horatiusi tétel. A két életmű közötti párhuzamos vonásokról, átjárási lehetőségeiről legújabban Doncsecz Etelka írt: DONCSECZ, „»Szkíta Horatius«”.

15 Horatius mellett a következő szerzők műveivel találkozunk (a név mellett a hivatkozások száma található): Catullus (2), Claudianus (1), Juvenalis (1), Ovidius (2), Propertius (2), Seneca (2), Vergilius (1) és Voltaire (1). Emellett a Káldi-féle *Bibliából* is találunk két idézetet. A tanulmányban hivatkozott ókori szövegrészletek lehetőség szerint kritikai szövegkiadásokból lettek átvéve.

16 Mezei Márta megfogalmazásában: „Batsányi nem átdolgozza verseit, hanem összedolgozza: kompozíciókat, ciklusokat ír az egész pályáján.” MEZEI Márta, „A lírai személyesség jelentkezése Batsányi János költészetében”, *Irodalomtörténet* 53, 3. sz. (1971): 597–619, 598.

17 A szövegváltozatok feldolgozásának problémája a kritikai kiadás egy korabeli recenziójában és a szerkesztők erre adott válaszában is felmerül: KOLTAY-KASZTNER Jenő, „Batsányi János összes versei”, *A Magyar Tudományos Akadémia I. (Nyelv- és Irodalomtudományi) Osztályának Közleményei* 6 (1954): 495–503.

18 Batsányi és az Orczy család kapcsolatáról: BJÖM, I:279–285; II:434–439; HORÁNSZKY, *Batsányi János és kora*, 70–72; és SZINNYEI, *Batsányi János*, 11–14.

19 BJÖM, I:8–10.

20 „ostendent terris hunc tantum fata nec ultra / esse sinent” VERGILIUS, *Opera*, szerk. R. A. B. MYNORS, Oxford Classical Texts (Oxford: Oxford University Press, 1986), 254. Magyar fordításban: „Őt a világra csupán mutatóba eresztí a végzet, / S nem hagy időt neki” VERGILIUS, *Összes művei*, ford. LAKATOS István, Helikon klasszikusok (Budapest: Magyar Helikon, 1967), 229–230.

vasható leírásokban a tragikus sorsú ifjú érdemeinek elsíratása a Rómát ért pótolhatatlan veszteséggel kapcsolódik össze.²¹ A reményteli jövő előtt álló ifjú elvesztése a vizsgált szövegekben egyfajta nemzeti tragédiaként tételeződik, elég csak *A haldokló Orczi Istvánhoz* kezdő sorait idézni:

István! Te, ki valál nemzetséged fénye!
Szüleid, rokonid, barátid, reménye!
Kit születés, erkölcs, elme tudománya
Szépített természet minden adománya!²²

A verseket átható magasztos hangnem, a leírások intenzitása – gondoljunk csak a haldokló István elsíratásának mozzanatára²³ – és a felsejlő mitológiai passzusok²⁴ is hasonlóak a Vergiliusnál látottakhoz. A példaként statuált, a kortársak elismerését kivívó, de végső terveit meg nem valósító ifjút festő részek szinte parafrázisként idézik az *Aeneis* sorait: „Csak például adott téged ő minékünk, / Hogy ifjúságunkban légy zsinór-mértékünk”.²⁵ Batsányi ezen műveiben a korszak gyászverseinek motivikus elemei²⁶ és az *Aeneis* VI. énekének hatása egyaránt kimutatható.

A korai költemények közül továbbá az *Etendire*²⁷ című epigramma emelendő ki. A Juvenalis első szatírájából származó idézet – „Ha a tehetségem nem elég, majd a felháborodás írja a verset”²⁸ – Batsányi versének hangvételére rezonál. A két vers kapcsolatát a költők *felháborodásában és lázadásában* ragadhatjuk meg: Juvenalis saját korának züllöttségén méltatlankodik,²⁹ Batsányi ezzel szemben a magyar nyelv kérdéséről kialakított véleményét fogalmazza meg. Míg Juvenalis a szatíra műfajának létjogosultságát bizonygatja, addig Batsányinál a feszültség fő oka a főnemesség nemzeti költészettől és a nyelv ügyétől való elfordulásában keresendő.³⁰ A Bessenyei György nyelv-

21 Tanulmányok a következő sorok: „Őt a világra csupán mutatóba eresztí a végzet, / S nem hagy időt neki. Túl nagyra tűnt volna a mennynek / Róma hatalma, ha ezt az ajándékát sem irigyli. [...] Ílium egy fia sem kelt ennyi reményt a latinság / Őseiben, sem Rómulusunk birodalma, szülöttét, / Anyyira, mint őt, oly büszkén, sose fogja dicsérni.” Uo., 229.

22 BJÖM, I:8.

23 „Azt vélte, halállal most küszködik bátyja: / S ó kín! a gyászpadon már kinyújtva látja! / Mint egy sugár cedrus, melyet az égi tűz / Földre ver, úgy rogy le itt az elrémült szűz.” BJÖM, I:9.

24 Ilyenek a „Boldog Elysium kies mezejére” és elhunyt barát társaságába vágyó lírai én szövegei: BJÖM, I:8.

25 BJÖM, I:8. A *Museum*-beli közlésben még nem szerepel mottó: DEBRECZENI Attila, szerk., *Magyar Museum*, 2 köt. Csokonai könyvtár: Források 11 (Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004), 1:20. Az utólagosan elhelyezett Vergilius-idézet a vers alkalmiságtól való távolításában, általánosabbá tételében játszott szerepet.

26 Ennek egy összefoglalása: VADERNA Gábor, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben* (Budapest: Universitas Kiadó, 2017), 169–174.

27 BJÖM, I:14.

28 „Facit indignatio versum!” GELLÉRFI Gergő, „Most én beszélek! Juvenalis 1. szatírájának fordítása”, *Antikvitás & Reneszánsz* 4 (2019): 189–203, 197, doi: [10.14232/antikren.2019.4](https://doi.org/10.14232/antikren.2019.4).

29 „Nem tud már az utókor mit hozzátenni erkölcsinkhez, fiaink tettei és vágyai se lesznek különbe. Minden bűn a tetőpontjára hágott.” Uo., 203.

30 BJÖM, I:288.

és kultúraprogramját nagyrabecsülő³¹ költő egész pályája során központi problémaként kezelte a magyar nyelv és ennek hozzáértő, tudós gondozásának kérdését.³² A vers utolsó másfél sorában sajátosan élcelődő stílusban fogalmazza meg saját meglátását: „...s nyelvünk / Mennyei szépségén nem kap akármilyen majom!”³³

Az 1790-ben keletkezett *Tekintetes nemes Abaúj vármegye örömnépére*³⁴ címet viselő költeményben Batsányi Claudius Claudianus *De Bello Gildonicójának*³⁵ sorait idézi. Batsányi műve a II. József halálhírét éljenző reakciók erejét, a birodalomban beálló változások irányába táplált remények szellemiségét ragadja meg. A *De Bello Gildonico* bevezető részének extázisszerűen emelkedett, örömtől megrészesült hangneme – amely a lázadást szító Gildo fejedelem elfogásával és a római seregek győzelmével magyarázható – összecseng Batsányi költeményének hangvételével. A két zsarnok bukása egymás mellé kerül, Batsányi szolamában a következő sorok explicit módon utalnak a császár halálára:

Csalatkozott atyánk s fejedelmünk
Halállal pótolta számtalan sérelmünk.³⁶

Az Orczy László személyét és beiktatását magasztoló sorok³⁷ után a közelmúlt felemlgetésével, a „nemzet sebeinek felszaggatásával” Batsányi egyben a II. József kori állapotokról is ítéletet alkot, erősen ellenpontozva az ezt követő reményteljes szolamokat:

Hasztalan reméltünk urunk s koronánkban;
Idegenek voltunk-tulajdon hazánkban.
Az öröm, kedv, s népünk szokott nyájassága
Eltűnt! mert kötve volt a szív szabadsága.
Nem bízott az atya saját fia magzatjában;
Barát ellenségét vélte barátjában³⁸

31 Batsányi és Bessenyei kapcsolatáról: SZAUDER József, „Bessenyei és a fiatal Batsányi”, in SZAUDER József, *Az estve és Az álom: Felvilágosodás és klasszicizmus*, 123–135 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1970).

32 Értekező prózájának több darabjában is visszatérő gondolat a nyelvkérdés.

33 BJÖM, I:14.

34 Uo., 26–28.

35 „Horret adhuc animus manifesta gaudia differt, / dum stupet et tanto cunctatur credere uoto.” Claudius CLAUDIANUS, *De Bello Gildonico*, szerk. Elżbieta M. OLECHOWSKA, Roma Aeterna (Leiden: E. J. Brill, 1978), 66. Fordításban: „Yet my soul is fearful still, and still in shock, puts off / its present joy, hesitating to trust in so vast a wish.” Claudius CLAUDIANUS, *The Complete Works*, ford. Neil W. BERNSTEIN (London–New York: Routledge, 2023), 171.

36 BJÖM, I:26.

37 „Isten hozott, napunk rég-óhajtott fénye, / Orczi! dőlő hazánk egyik fő reménye!” Uo.

38 Uo., 27.

Az ünnepélyes passzusokat a történelembe és ennek tanulságaiba meredő költő kéte-lyei³⁹ szakítják meg, hiszen a túlon túl erős szélsőségek csak hátráltatják a haladást. Az utolsó szakasz egyben tételezi a költemény fő mondanivalóját, a *látói* intést is:

Eredj már, s ígérd meg igaz hűségedet,
Ígérd vezérednek kész tehetségedet,
S figyelmeztvén mindég okos tanácsára,
Tégy meg vele mindent hazád közjávára.⁴⁰

Batsányi versében egy hangsúlyosan politikai helyzetet egy önmagában is politikai je-lentést hordozó antik alkotással⁴¹ helyez összefüggésbe. Claudianusnál a római tarto-mányok újraegyesítésének reménye fogalmazódik meg. Batsányi versében II. József ha-lála egy új kor távlatát, a kulturális fejlődés lehetőségét rejt magában.

A *Tartóztatás*⁴² című, ironikus és többször polemizáló szölamokat megütő vers egy-szerre veszi védelmébe a Batsányi által mélyen tisztelt Baróti Szabó Dávidot, és mond ítéletet az igazi poéták tehetségét elmarasztaló szerzők felett. A pengeélre állított cso-port tagjainak meghatározása összetett kérdés: a szöveg alakulása csak részlegesen visszafejtethető, korai változata egyáltalán nem ismert; az viszont megállapítható, hogy eredetileg Baróti Szabó és Rájnis József⁴³ vitájának apropóján íródott, de Batsányi egyre fokozódó Kazinczy-ellenessége jelentősen befolyásolta a szöveg allúzióit.⁴⁴

A költemény öt tartalmi egységében egy-egy vezérmotív szerepel, melyek az adott szakasz tartalmához igazodnak. Az első vendégszöveg Seneca *De constantia sapientis* (A bölcs állhatatossága) című prózai írásából származik.⁴⁵ A sztoikus gondolat, misze-rint az igazi bölcs fő jellemvonása a bírálóival szemben tanúsított nyugalom, illetve az, hogy nem sértettségből válaszol a kritikákra, részletesen kifejtésre kerül Batsányi mű-vében is. Baróti Szabóhoz intézett figyelmeztetésében amellet érvel, hogy az alaptalan vádak egyszerű figyelmen kívül hagyása jelenti támadója legnagyobb megaláztatását.

39 „Múzsá! ki elmémet az idők titkába / Felvívéd, jövődönk kétes homályába.” Uo., 28.

40 Uo.

41 Hajdu Péter Claudianus közéleti szerepvállalása kapcsán írja, hogy a „politikai élet változásaira folya-matosan és nagy költeményekkel reagált”, monográfiájában később is megjegyzi, hogy a költő „mindig a legfrissebb vagy legalábbis a pillanatnyi helyzetben kíváncsón mondanivaló kifejtésére leginkább al-kalmas eseményeket igyekezett feldolgozni.” HAJDU Péter, *Claudius Claudianus eposzai*, Apolló könyv-tár 23 (Argumentum Kiadó, 2002), 58, 116.

42 BJÖM, I:38–42.

43 Erről: TARNAI Andor, „A deákos klasszizmus és a Milton-vita”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 63, 1. sz. (1959): 67–83.

44 BJÖM, I:339–340.

45 „Nec committet ut iudicando contumeliam sibi factam honorem habeat ei qui fecit” SENECA, *Dialogorum Libri Duodecim*, szerk. L. D. REYNOLDS, Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis (Oxford: Typog-raphico Clarendoniano, 1977), 32. Magyar fordítás: „Ám abba a hibába sem esik, hogy tisztelje azt, akiről úgy ítéli, hogy őt megsértette; mert törvényszerűen örülnie kell annak, ha felnéz rá az, akitől a sértést mindenki zokon veszi.” SENECA, *Prózai művei*, szerk. TAKÁCS László és BOLLÓK János, ford. BOLLÓK Já-nos és mások, 2 köt. (Budapest: Szénzár Kiadó, 2002–2004), 2:46.

Ha nem így cselekszik, és mégis enged indulatának és sértettségének, vagyis válasza méltatja ellenfelét, akkor saját megítélését ássa alá a kortársak szemében:

Mit mondanának érdemes bajtársaink?
S mit vélne minden más tudós és bölcs magyar,
Látván, hogy ezt ma szóra méltóztathatod⁴⁶

A „furcsa kis vitéz” alakjának leírása egyben semmissé is teszi a Baróti Szabóval szemben megfogalmazott kritikákat. Sokatmondóak azon sorok, melyekben az ellenfél „harcakészültségét”, modorát taglalva annak „durva mocskos fegyverét”, illetve „[r]ozsdás sisakját, s homlokán csúf szarvait”⁴⁷ emeli ki Batsányi.

Az irodalmi ellenfél céljainak létjogosultságát Catullus⁴⁸ versének megidézésével vonja kétségbe a második szakaszban. Catullus esetében a hírnév utáni vágy táplálja a szerzők acsarkodásait: „Hogy számára kerülj a néptömegnek? / És légy híres, akármí módon, ez kell?”⁴⁹ Batsányi viszont tisztában van azzal, hogy támadásainak kicsinyességét „[i]sméri már az egész vidék”, és még a „tanuló gyermek” sem hiszi „csapodár szavát”.⁵⁰

A Horatius versét idéző⁵¹ harmadik szakasz fő tétele a fondorlatosság, az átgondolt és okos válaszadás lehetőségét veti fel. Követendő eszményként, az „ész s tapasztalás hív tükréként” Odüsszeusz kerül a középpontba, hiszen legjobb „ha példát mí halandó férfiak [a]z embereknek hű vezéritől veszünk”.⁵² Az *Odüsszeia* embereszménye érvényesül tehát Batsányi versében: a görög király az a halandó, ki élettapasztalata és higgadt magatartása révén hoz döntést. Külön érdekes, hogy az idézett Horatius-vers a Seneca művéhez hasonló szólamokat mozgósít: „Örület ám a harag, mérsékelj, mert ha nem, akkor / ő lesz rajtad az úr”.⁵³

A fentiekhez képest a következő szakaszban Ovidius sorai⁵⁴ mégis az elkerülhetetlen konfrontáció lehetőségeit taglalják. Batsányi gondolatmenete a következőképpen épül fel: a bíráló hiányosságainak, literatúrabeli esetlenségeinek kiemelése, mindezeknek a nyilvánosság előtt való feltárása már önmagában meghátrálást, a publikum felő-

46 BJÖM, I:38. Mindez Seneca szavaival: „Aki erőszakoskodik, egyenragúvá teszi magát, mert éppúgy győzni akar, mint a másik.” SENECA, *Prózai művei*, 47.

47 BJÖM, I:38.

48 „Quaenam te mala mens, miselle Ravide / Agit praecipitem in meos iambos?” CATULLUS, *Catullus*, szerk. D. F. S. THOMSON, Phoenix, Supplementary volume 34 (Toronto: Toronto University Press, 2003), 124. Magyarul: „Mily rossz szellemed út, szegény Ravidus, / fővel jambusi verseimbe téged?” Caius Valerius CATULLUS, *Összes versei*, ford. DEVECSERI Gábor (Budapest: Magyar Helikon, 1967), 31.

49 Uo.

50 BJÖM, I:39.

51 „...utile proposuit nobis exemplar Ulixen” HORATIUS, *Opera*, szerk. Friedrich KLINGNER, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanum Teubneriana 1225 (Berlin–New York: Walter De Gruyter, 2008), 244. Magyarul: „jó példát állítva élénk, dicséri Ulixest” HORATIUS, *Összes művei*, ford. BEDE Anna (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1989), 277.

52 BJÖM, I:40.

53 HORATIUS, *Összes művei*, 279.

54 „Szabadon csíp, szúr az iambus”. OVIDIUS, *A szerelem*, ford. BEDE Anna és SZATHMÁRY Lajos (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1982), 94.

li számonkérést von maga után. Ebben a szemléletben – Bessenyei hatását bizonyítva – a penna valóságos fegyverként, az irodalmi polémia pedig kegyelemdöfészként tételvezdik: „Fogjad hatalmas tolladat! s rajzold le jól / Talpig tetétől”.⁵⁵ Az előző szakaszokban kifejtett mérsékletesség elve természetesen eltűnik, viszont ez nem a sértett fél meggondolatlanságának eredménye, csupán kényszeres megoldása annak a helyzetnek, melyet a felbujtó hajthatatlansága idézett elő.

Versét Batsányi a horatiusi mérsékletességelv⁵⁶ szinte szó szerinti parafrázisával kerekíti le. Ezzel karöltve újra visszatér a távolról szemlélődés fontossága, a higgadsággal, illetve erkölcsi felsőbbrendűséggel megfogalmazott válasz eszményéhez. Az indokolatlan támadásokkal szembeni teljes apátia viszont egyáltalán nem követendő, hiszen a „a hamis vád s csalfa hír könnyen hitelt”, „[a] rossz, garázda nyelv pedig követőt talál”.⁵⁷ A *Tartóztatást* Batsányi fontos művének gondolhatta, legalábbis erre utal, hogy több kéziratban maradt magyarázatot is fűzött verse témájához.⁵⁸ A megidézett ókori szövegek egységesen a költő polemizáló-tanító tételeit, meglátásait támasztják alá. Későbbi, legfőképp értekező munkásságában is kedvelt eszközévé vált, hogy szemléletmódját egy-egy antik auktor idézésével legitimálja.

Az *európai hadakozásokra* című versben⁵⁹ újból egy Horatiustól származó szövegátvétel jelöli ki a mondandó irányát, a jelentést meghatározó fő gondolatot.⁶⁰ Keletkezésének ihletforrásaként az 1780-as, illetve 1790-es évek során, a lengyel tartományokban jelentkező politikai feszültségek, az ezzel járó közéleti bizonytalanság, illetve a már-már polgárháborús viszonyokat sugalló forrongások nevezhetők meg.⁶¹ Később Batsányi eltávolította versét a behatárolható politikai kontextustól, mintegy egyetemesebb, a felvilágosodás távlatait mozgósító művé téve azt. A birodalmi elnyomás és öncenzúra hatásának is kitett vers eredeti(nek vélt), a szerzői intencióhoz legjobban igazodó szövegváltozatát a kritikai kiadás szerkesztői állították vissza.⁶²

Az első szakaszokban az Európa-szerte elterjedő háborúskodás okait kereső, a civilizáció célját és rendeltetését megkérdőjelező szövegekkel találkozunk:

Mely komor végzések zavarták ügyünket,
Városokba gyűjtven nyomorult nemünket?
Azért hoztak-e hát így össze bennünket,
Hogy itten bővebben onthassunk vérünket?⁶³

55 BJÖM, I:41.

56 „sunt certi denique fines”. HORATIUS, *Opera*, 165. Fordításban: „Van mértékük a dolgoknak, s a határok is állnak”. HORATIUS, *Összes művei*, 198.

57 BJÖM, I:42.

58 Uo., III:203–228.

59 Uo., I:48.

60 „neque hie lupis mos nec fuit leonibus / umquam nisi in dispar fens, / furorne caecus an rapit vis acrior / an culpa?” HORATIUS, *Opera*, 146. „Nem tesznek így sem farkasok, sem tigrisek, / csak más vadakra rotnak. / Vak gyűlölet, vagy még / hatalmasabb erő, / vagy bűn sodor?” HORATIUS, *Összes művei*, 176.

61 Az említett történeti kontextusok részletesen tárgyalta a kritikai kiadásban: BJÖM, I:350–353.

62 BJÖM, I:353.

63 Uo., 48.

A kifejezetten háborúellenes hangnem különösen érdekes Batsányi egész életműve tekintetében. A költő valójában csak a nyíltan területszerzés, hódítás céljából indított fegyveres konfliktusokat utasította el.⁶⁴ Így történhet meg az, hogy a belső széthúzástól és polgárháborútól egyenesen rettegő, a „jó király” akaratát elismerő⁶⁵ Batsányi későbbi műveiben – jellemzően a Habsburg Birodalom széthullását vizionáló *Der Kampf*-ban – mégis az Európán végigsöprő bonapartizmus és Napóleon fellépésének híveként definiálja magát. Az ellentmondásos szemlélet természetesen következik Batsányi politikai és közéleti gondolkodásának fejlődéséből. A vers korai változatához mellékelt Herder-idézet⁶⁶ sokatmondó: a népek vezetőire ugyanúgy hatnak a természet törvényei, a „kirendelt” határok túllépése súlyos következményekkel jár; ideális uralkodó csak „a bölcs és jóságos emberisten”⁶⁷ lehet. Ezt a szerepet tölti be később az a Napóleon, kitől Batsányi az „új világrend” megvalósítását várta.

Batsányi versét Horatiusszal⁶⁸ összeolvasva észrevehető, hogy a két érvrendszer nagyrészt egyező alapokon nyugszik. A nemzetben megvalósuló testvériség és ennek polgárháború általi szétzúródottsága mint motívum mindkét szerzőnél felfedezhető, de míg Horatius nyíltan a hódító, más népekre irányuló fegyverkezést kínálja megoldásként a Rómaiak számára – „Nem, hogy kaján Carthago büszke várait / felgyújtsa Róma harcosa, / s a még veretlen brit bilincseink között / vonuljon át a Szent Uton,”⁶⁹ –, addig Batsányi sokkal általánosabb irányból közelít a problémához. Érvelésében a felvilágosodás gondolatvilága érvényesül: a „büszke, gyarló emberek” önnön vakságuk miatt fordulnak testvéreik ellen, az önkényes uralkodók is a „csalatkozott” népeknek köszönhetik hatalomra kerülésüket.⁷⁰ A versben kiélezett feszültség így – Horatiustól eltérően – nem csupán egyetlen nemzet belső viszállyaiból ered, sokkal inkább egyetemesebb, az egész kontinens társadalmát érintő kihívásokra utal. Az utolsó két szakaszban már *A látó* képeihez hasonló szólammokkal találkozhatunk:

Nincs isten? – Nincs, aki vigyázna reátok,
Dühös vakságtokban tán azt gondoljátok?
Nem dőlhet le porba, minthogy nincs bírátok,
Nemzetek átkával terhelt koronátok? –

64 Uo., 352.

65 Fontos látletele a költő politikai meggyőződésének az a töredék, mely a hagyatékából került elő: BJÖM, III:415.

66 BJÖM, I:353. Az Aranka Györgynek küldött levél, melyben a vers is szerepel: ARANKA György, *Levelezése I. (1767–1794)*, szerk. BIRÓ Annamária, Magyar írók levelezése (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2024), 372–377. Az idézet magyar fordítása: Johann Gottfried HERDER, *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról, és más írások*, ford. IMRE Katalin és ROZSNYAI Ervin, szerk. HERMANN István, Gondolkodók (Budapest: Gondolat Kiadó, 1978), 449–450.

67 HERDER, *Eszmék...*, 450.

68 HORATIUS, *Összes művei*, 176.

69 Uo.

70 BJÖM, I:49.

Hah! hogyha érccé vált kegyetlen szívetek,
S nincs emberi érzés már többé bennetek;
Tekintsetek körül, vakok! s reszketsetek;
Nem állhat már soká megrendült széketek!⁷¹

Könnyen észrevehető, hogy *Az európai hadakozásokra* egészét a már tárgyalt herderi gondolatvilág mellett Rousseau tételei⁷² is áthatják: a természeti állapotból való kiszakadás visszafordíthatatlan következményei a társadalom elkorcsosulása, a civilizáció belső romlása felé mutatnak. A természet teljességében elhelyezkedő ember, bár vétett hibákat, ezeket sosem nagyravágyásból vagy merő rosszakarásból tette. A már „modern civilizáció” közössége viszont egyenesen piederstálra emeli az öldöklésben jeleskedő egyéneket, a „megbódult világ vitézeit”. Batsányi költeménye tehát a polgárháborúból eredő fenyegetettséget ókori párhuzamokkal hangsúlyozza, majd pedig a felvilágosodás és a természeti törvények kontextusába emeli a dikciót.

Eddigi elemzéseim olyan szövegekre fókuszáltak, melyek intertextuális hálózata ókori életművek felé mutatott. Már emiatt is érdemes közelebbről is megvizsgálni a *Tűnődés*⁷³ és *A bölcs állhatatossága*⁷⁴ című verseket, mivel ezekben a költő és Voltaire – eddig kevésbé vizsgált – kapcsolata látszik kirajzolódni. A művek keletkezésének körülményei csak hozzávetőlegesen ismertek, a kritikai kiadásban megállapított támpontok alapján a párizsi időszak műveihez sorolhatók.⁷⁵ Ezekben az években következik be a kufsteini fogság utáni legnagyobb törés Batsányi életében: Napóleon bukásával újra kétségessé, bizonytalanná válik a sorsa, sőt Linzbe történő internálásának okait is ebben a periódusban kell keresnünk. Ennek a politikai csalódásokra és közéleti meghurcoltatásokra visszavezethető szerepválságnak állít emléket a *Tűnődés*. A Voltaire *Mélope* című drámájából származó idézetet⁷⁶ Batsányi a költemény első szakaszában le is fordítja:

Ha ki, mindenét elvesztvén,
Reménységet sem talál,
Már annak az élet szégyen,
S kötelesség a halál!⁷⁷

71 Uo.

72 Lásd: Jean-Jacques ROUSSEAU, „Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól” és „Politikai töredékek (I. A természeti állapotról)”, ford. LUDASSY Mária, in LUDASSY Mária, szerk., tan., *A francia felvilágosodás morálfilozófiája*, ford. Kis János és mások, Etikai gondolkodók, 218–228, 235–241 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1975).

73 BJÖM, I:90.

74 Uo., 92–93.

75 Uo., 415.

76 „Quand on a tout perdu, quand on n’a plus d’espoir, / La vie est un opprobre, et la mort un devoir.” *Tout Voltaire*, hozzáférés: <https://artflsrv03.uchicago.edu/philologic4/toutvoltaire/navigate/274/1/8/8/>.

77 BJÖM, I:90.

A mottóban is felsejlő morális dilemma, miszerint a teljes kudarcból való kiút egyedül az öngyilkosság lehet, az egész versen végigvonul. Az ötödik szakasztól kezdve a megszólalói pozíció módosul, egyfajta közösségi sorstragédia látszik kirajzolódni, melyet a következő sorok bizonyítanak:

Mi, kik a mérges haboktól
Szüntelen hányattatunk,
S annyi sok szélvész után is
Partra nem találhatunk⁷⁸

Az egymást követő, megválaszolhatatlan kérdések mind az egyén és közösségének lehetőségeire vonatkoznak a „történelmi igazságtalanság”⁷⁹ korában. A vers zárata nem tud válasszal szolgálni, ezt majd csak *A bölcsnek állhatatossága* teszi meg. Az üzenet itt már világos: az élet egyszerű eldobása nem szolgálhat a szenvedések alóli feloldozásként, ehelyett a megpróbáltatások vállalása és a transzcendens akarat elfogadása a követendő; az „erkölcs hű bajnoka” csak így győzedelmeskedhet a szerencse hatalma felett. A vers utolsó két sora igen sokatmondó:

Hazafinak s kereszténynek
Kötelesség az élet.⁸⁰

A keresztény Istenhez kettős viszonyulást látunk az életműben. Egyrészt már Szinyeyi Ferenc is felismerte az egyházellenes, papságot élesen kritizáló Voltaire hangját, érvpontjait Batsányi politikai verseiben.⁸¹ Ezzel kapcsolatban kialakított nézeteit a költő kései műveiben is fenntartja, bár közel sem szól olyan nyíltan ezen kérdésekről. Viszont nem mehetünk el amellett sem szó nélkül, hogy a költő legkifejezőbbnek – vagy éppen modernnek – tartott versciklusa, a *Kufsteini elégiákként* azonosított szövegcsoporthoz egyes darabjaiban nem más forráshoz nyúl vissza Batsányi, mint a *Bibliához*. A *Szenvedő*⁸² című vers – melyben a Káldi-féle bibliafordításból idéz – egésze nem más, mint egy kiterjesztett fohász, melyben a költő széttöredezett világképének nyomai is felfedezhetők. Az emberi gyarlóság előtt értetlenül álló lírai én ebben a szituációban végleg szakítani látszik az ész hatalmának felsőbbrendűségével:

78 Uo.

79 Távolságot vezetne annak kifejtése, miben látta Batsányi saját sorsának igazságtalanságát, viszont sokatmondó a *Beszéd* című szövegéből származó részlet, melyben a császári főváros felett mond ítéletet: „Le fogsz egykor aláztatni te-is, eltévelyedett kegyetlen Város, mely most, annak véres nyomdokiba hágván, Európának szabad népeit fegyverrel rontod; [...] El fog érkezni [...] néked-is az ítélet’ napja” Uo., II:277.

80 Uo., 93.

81 SZINNYEI, *Batsányi János*, 147.

82 BJÖM, I:73–76.

Honnan, s miért van ennyi rossz?
Mért szenved így a jámbor erkölcs?
S mért győzedelmes a gonosz? [...]

Borulj homályaidba, gyarló, véges elme!
Némulva áldjad,
Némulva retteg és imádjad
Az Örökkévalót!⁸³

Ami marad, az már csak a Teremtő előtt való feltétel nélküli meghajlás. Jól látható, hogy az egész életművön átvonuló program – az „elme sötétségének” elűzése – a Martinovics-per és Kufstein kontextusában széttöredezik, visszavonásra kerül.

Penke Olga már rámutatott, hogy „Voltaire példája modell-értékű lehetett Batsányi számára, ez is ösztönözhetette az egészséges szellemű, fontos cél érdekében folytatott nyilvános irodalmi vitákra”.⁸⁴ A *Tünődés*ben kiragadott voltaire-i mozzanat is annak az eszme- és hitbéli kétségnek a lenyomata, amely végigkövethető Batsányi pályáján. Ilyen irányból beszédes az utolsó négy sor:

Mit tegyünk hát, s kit kövessünk?
Mit lehet remélnünk még?
Mit mutat hitünk világa?
S mit javall a bölcsesség?⁸⁵

Mi lehet a helyes út tehát Batsányi számára? A felvilágosodás illuzórikus távlata, az eljövendő kedvező ítéletébe helyezett feltétlen bizalom; a „fertelmes babonáknak”, a társadalmi és politikai korlátok ellen való lázadás? Vagy a hitbe való bezárkózás, a természet akaratának elfogadása, a csendes tűrés? Az említett két vers tematikájához kapcsolódó más művek – *A bujdosók*,⁸⁶ *Intő szózat*⁸⁷ – tanulságai inkább az utóbbi fele mutatnak, de végérvényesen Batsányi sosem tud beletörődni pályájának kudarcába.⁸⁸

Összegzés

Tanulmányomban arra a kifejezetten sokrétű szövegvilágra, utalásos rendszerre mutattam rá, mely mintegy körbeöleli a Batsányi-életmű jelentős hányadát. Ugyanakkor ez az áttekintés koránt sem meríti ki a versekben megidézett antik vagy kortárs szer-

83 Uo.

84 PENKE, „A francia nyelvű idézetek...”, 302.

85 BJÖM, I:91.

86 Uo., 90.

87 Uo., 100–104.

88 Ezt mutatja, hogy minden lehetőséget megragad linzi évei alatt, mely révén újra a magyarországi nyilvánossághoz tud szólni.

zők teljességét. Emellett már a kritikai kiadásban is számos olyan verssel találkozunk, melyről nem dönthető el biztosan, hogy teljesen autonóm alkotástól, vagy inkább imitációs gyakorlathoz, átíráshoz van szó. A tanulmány szövegelemzéseiből látható, hogy Batsányi pályáján latinos műveltege – és ennek a kora újkor és felvilágosodás eszmérendszerével való szintézise – meghatározó maradt mindvégig.

Visszatérő eleme a narratívába foglalt Batsányi-monográfiáknak és a költőről szóló tudományos diskurzusoknak, hogy a pályát egyfajta hármas felosztás szerint szemlélik: magyarországi évei az esztétikai és ideológiai fejlődést képviselik, bécsi és párizsi tartózkodásával kapcsolatban általában a megtorpanást azonosítják, linzi száműzetéséből pedig csupán a gondolati hanyatlást és korszerűtlenségét emelik ki.⁸⁹ Tanulmányom sem mentes a pályaképpel való összefüggések keresésétől, viszont látható, hogy a szövegközeli értelmezések és a már említett szövegvilág feltérképezése termékeny közelítésnek bizonyul. Tagadhatatlan, hogy könnyen botlunk félbemaradt és megvalósulatlan törekvésekre a pályát illetően – elég csak a talán végleg eltűnt Osszián-fordításokra gondolni –, melyek nyugtalanító jelenlétét már Keresztury Dezső verdiktje is érzékletesen megfogalmazta:

Lehetetlen mély megrendülés nélkül nézni arra az életműre, amelynek monumentumát romokból, véletlen partra vetett roncsokból, konokul őrzött s ápolt eszményekből, tervekbeli és gondolatokból rettenetes erőfeszítéssel építette fel. Úgy mered elénk, mint egy málló falú, tátongó hasadásokkal, mély sebekkel borított, Ossziáni fényködökben úszó lovagi várrom; mintha nagy ellenfelének, Kazinczynak ironikus ifjúkori jelzőjét akarná példázni: „ritterlich”. Természetével, hajlamaival, vágyaival és céljaival ellentétes körülmények közt élt.⁹⁰

Ugyanakkor a nyilvánvaló nehézségek és kérdések dacára sem szükséges „közelíthetetlenként” vagy lezárt fejezetként gondolni Batsányi működésére. A rendelkezésre álló források, illetve a közelmúlt kutatásai mind arra mutatnak, hogy továbbra is vannak elbeszélésre váró történetek Batsányi életművéről, melyek árnyalhatják, bővíthetik a költőről és koráról kialakult ismereteinket. Tanulmányomban is a Tarnai Andor és Keresztury Dezső által kutathatóvá tett szövegekből dolgoztam, olyan aspektusait kiemelve ezen műveknek, melyről mindeddig nem történt mélyebb reflexió a pályát illetően.

89 Ilyen szellemben íródott Toldy összefoglalója, melynek gondolatisága Szinnyi monográfiáján is végigkövethető. A kritikai kiadások szerkesztőinek írásaiban is észrevehető egyfajta kényszerű számvetés az életmű kérdéses, nehezebben megítélhető darabjairól – érdemes elolvasni a harmadik kötet előszavát: BJÖM, III:497–501. Még Szauder József is nehezményezi egy recenziójában a szerkesztők azon döntését, hogy megengedőbben vélekednek a költő kései munkáiról: SZAUDER József, „Batsányi János összes művei”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 68 (1964): 386–393.

90 KERESZTURY, *Batsányi János*, 111.



A *Puerilium colloquiorum formulae* egy lehetséges előzménye

Vernakuláris nyelvű elemek Johannes Cochlaeus grammatikájában

FARKAS Flóra

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, Reneszánsz Osztály, tudományos segédmunkatárs

ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, doktorjelölt

ORCID: 0000-0002-1648-8704

A possible antecedent of *Puerilium Colloquiorum Formulae*. Occurrences of the vernacular in Johannes COCHLAEUS' grammar

Abstract | I present the use of vernacular glosses printed in a 16th century Latin grammar *Quadrivium grammatices* (further editions: *Rudimenta grammatices*), compiled by Johannes COCHLAEUS, a humanist, theologian and schoolmaster from Nuremberg. As COCHLAEUS was a teacher of Sebald HEYDEN – author of the famous bilingual student dialogue book *Puerilium colloquiorum formulae* – the latin–vernacular bilingual parts of COCHLAEUS' grammar may be considered as an antecedent of the method of teaching Latin by dialogical exercises accompanied by vernacular translations. The latinization of city schools and the rules of exclusively speaking latin gives rise to multilingual colloquial collections. However, these transitions were not without conflicts. Simultaneously, the presence of the vernacular in humanist Latin education is often meant to facilitate and correct the language usage sometimes in a bilingual arrangement and the “barbaric” Latin of mirror translations tends to evolve into a description of an “emancipated” vernacular. The Latin–German bilingualism of COCHLAEUS and HEYDEN is strongly connected to Central European book printing history and to the birth of Hungarian grammars.

In his grammar, COCHLAEUS sought to integrate the German while presenting correct Latinity and different grammatical structures made visible through translation exercises. Elsewhere, the sporadic vernacular excerpts are spoken, short, and have everyday themes (just like the colloquies of HEYDEN). These methodological ideas may have included dialogic exercises suitable for everyday school life. These examples combine the two main purposes of an at least partially bilingual textbook: translation provides an explanatory collection of phrases; comparison enables the discovery of grammatical differences.

Keywords | Latin, Vernacular, Bilingualism, Glosses, Translation, Teaching, *Quadrivium grammatices*, Johannes COCHLAEUS, *Puerilium colloquiorum formulae*, Sebald HEYDEN, Nuremberg, Humanism, *Donatus*, *Doctrinale*, Willibald PIRCKHEIMER, Hieronymus GEBWEILER

A vernakuláris nyelvek már a középkorban megkezdődő beszüremlése a latin nyelv- és egyéb tankönyvekbe fontos tényezője a latintól a 16. század folyamán önállóuló grammatikáik létrejöttének. Ezen könyvek többynvelvűsége eleinte a nyelvtani terminusokhoz és példaszorokhoz fűzött, esetleges glosszákból mutatkozik meg.

E helyt felmérhetetlen mindazon középkori és kora újkori latin grammatikai kéziratok száma, amelyekben a latinoktatást kísérő népnyelvű magyarázat részleges vagy teljes fordításként írásban is rögzülhetett.¹ A ragozási paradigmák mellett vagy sorközi glosszaként gyakran jelenik meg a példák vagy grammatikai terminusok fordítása, de utóbb a magyarázó részek is fokozatosan kétnyelvűvé válnak megalapozták azt a folyamatot, hogy a vernakuláris nyelvek grammatikája kibontakozhasson a latin „árnyékából”,² és saját jogán is szabályosan leírható, kodifikált nyelvvé váljék. Ezt a folyamatot hazánkban jól példázza Sylvester János *Grammatica Hungarolatinája*.³

A kora újkori latinoktatásban a grammatikák – főként Donatus, Priscianus és a *Doctrinale* – mellett mindinkább elterjednek a latin egy- vagy többynvelvű iskolai dialóguskönyvek is. Ezek közül az egyik legnépszerűbb a *Puerilium colloquiorum formulae* (1527) volt, Sebald Heyden latin–német dialógusgyűjteménye, mely a hétköznapi témákat ötvözte a klasszikus latinság eszményével. A tankönyv a következő századokban számos más változatban és nyelvkombinációban aránylag magas példányszámban Európa-szerte elterjedt, jellemzően a protestáns területeken az elemi latinoktatás segédkönyveként; kiadástörténete idővel a társalgókönyvek felé vett irányt, de egyes változatait, különösen a három- vagy többynvelvűeket⁴ egyes feltételezések szerint használhatták már vernakuláris nyelvek tanulására is.⁵ A magyar könyvtörténetben is megkerülhetetlen: a legkorábbi, magyar nyelvet is tartalmazó nyomtatványok körében ott találjuk a dialóguskönyv Sylvester János fordításával kiegészült kiadását,

1 A görög–latin *Donatusokról* lásd például Federica CICCOLELLA, „Donati Graeci”: *Learning Greek in the Renaissance*, Columbia Studies in the Classical Tradition 32 (Leiden–Boston: Brill, 2008), doi: [10.1163/ej.9789004163522.I-646](https://doi.org/10.1163/ej.9789004163522.I-646); a magyar vonatkozásokat is tekintve a glosszáktól a népnyelvű grammatikákig vezető úton: BALÁZS János, *Hermész nyomában: A magyar nyelvbölcsélet alapkérdései*, Elvek és utak (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1987); egy- és többynvelvűségről a latin grammatika oktatásában: BALASSA BRUNÓ, *A latinitás története* (Budapest: Sárkány-Nyomda R-T., 1930); W. Keith PERCIVAL, „Grammar, Humanism, and Renaissance Italy”, *Mediterranean Studies* 16 (2007): 94–119, doi: [10.2307/41167006](https://doi.org/10.2307/41167006).

2 „Sylvester anyanyelvünk grammatikai rendszerét a latin árnyékaként mutatja be.” BALÁZS, *Hermész...*, 528.

3 MÉSZÁROS ISTVÁN, *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 164.

4 Vö. Holger KLATTE, „Fremdsprachen in der Schule: Die Lehrbuchtradition des Sebald Heyden”, in *Die Volkssprachen als Lerngegenstand im Mittelalter und in der frühen Neuzeit: Akten des Bamberger Symposiums am 18. und 19. Mai 2001*, szerk. Helmut GLÜCK, 77–86 (Berlin–New York: De Gruyter, 2002), doi: [10.1515/9783110202045.77](https://doi.org/10.1515/9783110202045.77).

5 Jörg RIECKE, Dominika BOPP és Sebastian ROSENBERGER, szerk., Sebald Heydens „*Formulae Puerilium Colloquiorum*”: *Zur Geschichte eines frühneuzeitlichen Gesprächsbuchs*, előzetes változat, Wolfenbütteler Digitale Quellen (Wolfenbüttel: Herzog August Bibliothek, 2019–2020), hozzáférés: 2025.09.20, <https://diglib.hab.de/edoc/ed000267/start.htm>.

amely az erfurti első ismert változatot követően igen gyorsan, még ugyanazon évben eljutott Krakkóba.

Tanulmányomban Sebald Heyden beszélgetéskönyve lehetséges előzményeinek és oktatástörténeti kapcsolódásainak körét bővítenem annak az iskolatörténeti kontextusnak a felvázolásával, amelyben Heyden egyik tanárának, a humanista Johannes Cochlaeusnak népnyelvű részleteket is tartalmazó latin grammatikája keletkezett. A korai kétnyelvű könyvnyomtatás történetének ez a szakasza a bilingvis tankönyvek keletkezésének tannyelvi környezetében, a latinoktatásról alkotott elképzelések helyi konfliktusaiban ragadható és érthető meg igazán. A nürnbergi humanista iskolareformoktól nem választható el sem a későbbiekben részletesen elemzendő, szórványosan kétnyelvű Cochlaeus-féle grammatika (1511), sem pedig az immár ténylegesen bilingvis dialóguskönyv és annak későbbi története. Szinte bizonyos a két szerző személyes kapcsolata, azonban ennél tanulságosabb a két mű kapcsolódása az európai latinoktatás kora újkori tankönyveinek történetében, amely inkább tendenciózus, semmint közvetlen. A *Formulae* történeti előzményeinek sorában így kapnak helyet Nürnberg városi iskoláinak 16. század eleji tankönyvei, s azok viszonyulása a népnyelvek latinoktatásban betöltendő szerepéhez; a részlegesen, fokozatosan kétnyelvűvé glosszázódó grammatikák párbeszédes jellegű szakaszai is ezeket a folyamatokat tükrözik, és ily módon előképei a diákok anyanyelvére is építő – és azt így lényegében meg is kerülő – szóbeli gyakorlatoknak.

Sylvester János mellett más szálak is fűzik Cochlaeust és Sebald Heydent a magyar grammatikatörténethez, például Leonhard Culmann (1497?–1561?), Sebald Heyden egy nürnbergi tanárkollégája, akivel a városi latin iskolák egyikében, a Spitalschulében tanított együtt.⁶ Akárcsak Cochlaeus és Heyden, Culmann is számos tankönyvet szerzett, melyek legnépszerűbbike egy latin grammatika, a *Methodus Donati* volt. Életpályáját, egyéb műveit s elsősorban a *Methodus* európai terjedését és hatását a grammatika népnyelvű glosszázódására Bartók István tekinti át.⁷ Mint írja, csak a 16. század végéig ötven kiadásban jelent meg.⁸

Cochlaeust és Sebald Heydent tehát Leonhard Culmann személye is összekapcsolja. A *Methodus Donati* pedig tartalmában és tipográfiai jegyeit tekintve is hasonlatos Cochlaeus latin nyelvtanához, a *Quadrivium grammatices*hez,⁹ amelyről később még bőven esik szó. Közös forrásuk a *Donatus*, így ez a hasonlóság nem is meglepő, azonban az anyanyelvi szokáshoz szabott névelőhasználatról idézett szakasz¹⁰ szó szerinti átvétel Cochlaeustól.

6 BARTÓK István, „Tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1530–1580 között, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Universitas Kiadó, 2023), 42.

7 Uo., 146–147.

8 Uo., 155.

9 Uo., 156–157.

10 „In Articulorum interpretatione sequi oportet usum patriae linguae, non artem aut analogiam.” *Brevis et puerilis declinandi coniungandique Formula, cui teutonica casuum ac temporum interpretatio est adiuncta*

A *Methodus Donati* egy – számomra hozzáférhető – kiadásának¹¹ részleges népnyelvűségét tehát forrásához hasonlítom. A lapszéleken vagy egy címszószerű kivonat, vagy pedig az igei paradigmák egy-egy alakjának német fordítása olvasható, mintegy leképezve egy kézzel írt kommentárt. A prepozíciók szűk kétoldalmi latin példáihoz más bilingvis formátumban járul német fordítás: sorközi – felülírt –, kisebb, gót betűkkel szedett; olykor több lehetséges fordítási megoldást szemléltetve.¹² A személytelen igék pedig párhuzamos latin–német hasábkban kerülnek egymás mellé. A kétnyelvűség a *Methodus*ban tehát csak izolált szavakban jelenik meg. Párbeszéd pedig csak latinul olvasható benne, a kérdés–válaszok esetének leírásánál.¹³

Culmann vernakuláris részleteinél összetettebbek is, gyakoribbak is a Cochlaeuséi, azonban a népnyelvű glosszában megszülető grammatikai szakszókincs mintáját kétségtelenül Culmann közvetítette például Magyarországra és Erdélybe. Azaz ily módon Cochlaeus grammatikája alakíthatta a magyar nyelvtanítás kezdeteit is. A hatásától korántsem mentes *Methodus Donati* Culmann legnépszerűbb grammatikájaként előképpé válhatott a népnyelvi s a 17. században már magyar párhuzamokat is tartalmazó verzióknak; Magyarországon és Erdélyben az egyik legelterjedtebb kézikönyv volt, mely tizenegy feldolgozásban látott napvilágot.¹⁴

Úgy tűnik, paradox módon, de egymást erősítő hatásokként egyszerre figyelhető meg az iskolák latinizálódása, a kizárólagos latin beszéd kívánalmának elterjedése, ami életre hívja a többnyelvű kollokviagyűjteményeket, valamint az, hogy az éppen ennek elősegítésére megalkotott többnyelvű tankönyvek, dialóguskönyvek közrejátszanak a népnyelvek oktatásának fokozatos felívelésében is; éppen a helyes latinsághoz vezetni kívánó fordítások, strukturálisan eltérő megformálások vezetnek el a népnyelvi grammatika jelenségeinek leírásához, a tükörfordítások „barbár” latinsága kövezte úton.

Az iskolai dialógus műfajának humanista átalakítása

A dolgozatban az oktatás 15-16. századi, regionálisan is, szempontjaiban is sokrétű átalakulásának csupán a legjelentősebb vetületeit szeretném kiemelni itt. Először is a nyelvi-stilisztikai normativitás térnyerését a nyelvtanítás, különösen a latintanítás céljait megfogalmazó diskurzusokban: tankönyvek kísérőszövegeiben és elméleti értekezésekben egyaránt; másrészt pedig az egy-, majd kétnyelvű párbeszédes formák fennállásának tendenciáját.

(Nürnberg: Friedrich Peypus, 1528), VD 16 B 8234, A2v. Idézi BARTÓK, „Tölkünk...”, 151. Cochlaeustól a 118. jegyzetben idézem.

11 Leonhard CULMANN, *De octo partibus orationis methodus, questiunculis puerilibus undique collectis illustrata* (Nürnberg: Johann vom Berg–Ulrich Neuber, 1548), VD 16 D 2286.

12 Például: „zum Vatter, bey dem meyrhoff, vorm hauss / Ad patrem, apud villam, ante aedes”; „on das ampt oder wider den dienst / praeter officium”. Uo., E2v.

13 Például: „Quis pulsatur fores? Petrus? [...] Cui dedisti pecuniam? Paulo. Quem autorem legis? Terentium.” Uo., H1r.

14 BARTÓK, „Tölkünk...”, 151; 157; 161.

Mint a későbbiekből is kiviláglik, a *Donatus* és a *Doctrinale* (Alexander de Villa Dei grammatikai tankölteménye) évszázados uralmát a humanista pedagógia sem írja teljesen felül, ám kétségtelenül kritikával kezeli. Jellemző azonban, hogy a leíró grammatika részleteit az alsóbb osztályokban redukálják, hogy az auctorolvasás mielőbb lehetővé váljon, és jótékony kölcsönhatásba léphessen a helyes latin nyelvhasználat kompetenciáival.¹⁵ A 15. századra a nyelvtanítás szemlélete normatívabbá válik: a római klasszikusok tanulmányozása elsajátítandó és követendő nyelvi normát s egy imitálni ajánlatos latin stílust is közvetít.

Ezen célkitűzések mentén születik meg és formálódik át a humanista iskolai dialógus műfaja is. Természetesen a didaktikus célzatú, többnyire elemi olvasmányként és nyelvgyakorlatként alkalmazott párbeszédes szövegek használata már az ókortól fogva sem példa nélküli, azonban a 15–16. század fordulóján nyelvileg és stílusában is újjáalakulva műfajként is rögzülnek a humanista iskolai dialógus jellemzői.¹⁶ A nyelvhelyesség nem csupán a dialógusok megszövegezésénél fontos szempont, de gyakran tematizálódik is mind a paratextusokban, mind magukban a párbeszédekben. Hol tanár–diák dialógusban, hol a diákok eszmecserejében jelenik meg a „barbár” és a helyes, elegáns latin beszéd szembeállítás, követendő és intő beszéd- és viselkedésmintákat alakítva ki.

Minthogy a *Formulae* eredete Nürnberg városi latin iskoláihoz kapcsolható, egy ott (is) használatos¹⁷ népszerű dialógus szerzőjét idézném. Paulus Nivis (1460–1517) előjáróban írja könyvéhez, hogy a barbár latinságnál, a „fésületlen, minden tisztességtől s ékességtől idegen szavaknál” szívesebben hallgatná még a malacok csemecsgését is.¹⁸

A mintaszerűség kívánalma természetesen mintagyűjteményeket is életre hívott. A tankönyvek szerzői frázisgyűjteményeket, párbeszédesen megkonstruált kifejezéstárakat kompilálnak akár Cicerótól, aki többnyire a fő mintakép előkelő szerepét tölti be, akár Terentiustól, akinek fordulatai modelljévé válhatnak a hétköznapi, ám elegánsan kimunkált ékes latin beszédnek. Ezeket az antológiákat, virágcsokrokat a „komi-

15 Kiragadott, de szemléletes (kései) példa: „Vehementer vesani videntur paedagogi, qui remorantur puerum, quo minus statim assuescat ad optimorum authorum lectionem” – írja Melanchthon latin grammatikájának előszavában Chilianus Goldstein. Philipp MELANCHTHON, *Grammatica Latina* (Nürnberg: Johann Petreius, 1527), VD16 M 3344, A2v.

16 Bővebben: Aloys BÖMER, *Die lateinischen Schülergespräche der Humanisten: Auszüge mit Einleitungen, Anmerkungen und Namen- und Sachregister: Quellen für die Schul- und Universitätsgeschichte des 15. und 16. Jahrhunderts*, 2 köt., Texte und Forschungen zur Geschichte der Erziehung und des Unterrichts in den Ländern deutscher Zunge 1 (Berlin: J. Harrwitz Nachfolger, 1897–1899). Lásd még: Robert Francis SEYBOLT, szerk., ford., *Renaissance Student Life: The "Paedologia" of Petrus Mosellanus* (Illinois: University of Illinois Press, 1927).

17 Gustav BAUCH, „Die Nürnberger Poetenschule 1496–1509”, *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg* 14 (1901): 1–64, 19. A dialóguskönyv: Paulus NIVIS, *Latinum idioma pro parvulis editum* (Nürnberg: Hieronymus Hölzel, 1501), VD16 S 3208.

18 „...pocius interdum frendentes audiremus porcos, quam verba illorum incompta et ab omni decentia ornatuque aliena” – Paulus NIVIS, *Latinum idioma pro parvulis editum* (Basel: Michael Furter, 1489), GW M26069. Számos kiadásáról: BALASSA, *A latinitás...*, 138. Lásd még: BÖMER, *Die lateinischen...*; Rand JOHNSON, „A Parodistic Student Dialogue of Master Paulus Nivis”, *Archivum Latinitatis Medii Aevi* 59 (2001): 243–259, doi: [10.3406/alma.2001.1904](https://doi.org/10.3406/alma.2001.1904).

kusok rétjén” szedik („e campo comicorum”), ahogyan a különben bevett fordulat a *Puerilium colloquiorum formulae* több kiadásának előszavában is olvasható.

A kétnyelvű párbeszédes könyvforma is mindinkább elterjed. Az első olyan humanista iskolai dialógus, amelyben a latin szöveghez fordítást is mellékeltek, és nyomtatásban is megjelent, mindössze két oldal terjedelmű; a 15–16. század fordulójára datálható, s témáiban és hangütésében is nagyon hasonló a későbbi ismert példákhoz.¹⁹ Kétségtelen azonban, hogy a legnépszerűbbnek és így legelterjedtebbnek is az 1527-ben keletkezett *Puerilium colloquiorum formulae* bizonyult.

A Puerilium colloquiorum formulae – Sebald Heyden bilingvis dialóguskönyve

Ezt a latin–német dialógusgyűjteményt Sebald Heyden nürnbergi iskolamester (1499–1561) állította össze, hogy diákok hétköznapi beszélgetésein alapuló szóbeli gyakorlatokat alkalmazva taníthasson helyes latin nyelvhasználatot, rájuk szabott társalgókönyvet és frázisgyűjteményt adva a legfiatalabb korosztály kezébe – elsősorban saját iskolája diákjainak. A nyelvtanításon túl Heyden az egyházzene terén is tevékenykedett.²⁰ Kántorkodott, egyházi énekeket szerzett; írt zenepedagógiai műveket, szótárat²¹ és egyéb tankönyveket, például versbe szedett illemtankönyvet is.²² Iskolájában 1542-ben az ógörög-tanítást is bevezette választható tárgyként;²³ feltehetőleg e célból adatta ki előzőleg tankönyvként Lukianosz szatirikus dialógusait,²⁴ amelyhez a görög-tanulás fontosságát hangoztató verset fűzött.²⁵ Tanítványai köréből került ki például Hieronymus Wolf, a későbbi neves hellenista is.²⁶

Kisdiákoknak szánt latin–német dialóguskönyve, a *Formulae puerilium colloquiorum pro primis Tyronibus* hivatalos kérésre született:²⁷ Sebald Heydent, akit 1525-ben

19 *Collocutiones duorum puerorum de rebus puerilibus ad invicem loquentium*, közli: BÖMER, *Die lateinischen...*, 67–69.

20 Jörg RIECKE, „Sebald Heydens *Formulae Puerilium Colloquiorum*: Zur Geschichte eines lateinisch-deutschen Gesprächsbüchleins aus dem 16. Jahrhundert”, *Zeitschrift für deutsche Philologie* 114 (1995): 99–109; W. SALGÓ Ágnes, „Adalékok Sebald Heyden munkásságához és Thordai János Epiktétosz fordításához”, *Magyar Könyvszemle* 116 (2000): 266–283. Műveiről: RIECKE, BOPP és ROSENBERGER, *Sebald Heydens...*, 13–14.

21 Sebald HEYDEN, *Nomenclatura rerum domesticarum* (Nürnberg: Friedrich Peypus, 1530), VD16 H 3385. Egyik forrása a Murmellius-féle *Pappa puerorum* volt.

22 A *Paedonomia scholastica* 1552-es kiadásának függelékeként megjelenő *Leges scholasticae* (1530). Sebald HEYDEN, *Paedonomia scholastica* (Nürnberg: Johannes Daubmann, 1552), VD16 ZV 21393, H7v–H8r.

23 Rudolf ENDRES, „Das Schulwesen in Franken im ausgehenden Mittelalter”, in *Studien zum städtischen Bildungswesen des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit: Bericht über Kolloquien der Kommission zur Erforschung der Kultur des Spätmittelalters 1978 bis 1981*, szerk. Bernd MOELLER, Hans PATZE és Karl STACKMANN, 173–214 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1983), 185.

24 LUKIANOS, *Dialogoi uranioi, enalioi kai nekrikoi* (Nürnberg: Johann Petreius, 1537), VD16 L 2950.

25 W. SALGÓ, „Adalékok...”, 272.

26 KECSKEMÉTI Gábor, „Egy alig ismert 16. századi humanista: A körmöcbányai Paulus Rosa”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 111 (2007): 639–664, 643; 653.

27 Első ismert kiadása: Sebald HEYDEN, *Formulae puerilium colloquiorum* (Erfurt: Melchior Sachse, 1527), VD16 ZV 24475.

neveztek ki a nürnbergi Szent Sebald-iskola rektorává,²⁸ nem sokkal később a városi tanács megbízta azzal is, hogy a város latin iskoláiban reformálja meg az oktatást. Ennek gyümölcse lett a *Formulae*. Címe is, latin kifejezőkészséget fejlesztő rendeltetése is kapcsolja egyik valószínű előképéhez: Erasmus egynyelvű dialógusgyűjteményéhez, a *Beszélgetések*hez.²⁹ (Az első kiadásban szórványosan még előforduló néhány népnyelvű részletet Erasmus a későbbiekben maradéktalanul kigyomláta, míg a Heyden-féle formuláskönyv újabb és újabb nyelvekkel bővült.) Tartalmukban és hangütésükben a hasonló cím és téma ellenére is igencsak távol áll egymástól a két mű. Sebald Heyden nyelvileg és témáiban egyaránt a címbeli *tyro*, a kisiskolás gyermek nézőpontjához igazodva fogalmaz, így természetesen híján van annak a szatirikus, társadalomkritikus élnek, amely Erasmus művét mindinkább jellemzi, ahogy kiadásról kiadásra fokozatosan bővíti és módosítja a *Beszélgetések* gyűjteményét.³⁰ A *Formulae puerilium colloquiorum* jelenetei és beszédhelyzetei illeszkednek egy alsóbb osztályoknak szánt latin gyakorlókönyvbe. Maguk a dialógusok, de egyes mondataik is egyszerűek, röviddek és beszélt nyelvek (legalábbis azt imitálják); a jelenetek egyértelműek, és a maguk sajátos módján valóságúnak hatnak. Az iskolamester elvárásai, céljai olykor idealizált szövegeket képeznek a fiktív diákbeszélők szájába adva. A párbeszédek a diákelet mindennapjait viszik színre, az iskolai dialógus műfaja ezért is lehet kellő forráskritikával élve – számolva az implicit nevelési célokkal az életszerűség rovására – a kortárs iskolai közeg ábrázolója, szokásainak és tárgyi kultúrájának, saját használati közegének is tanúja. Némelyik párbeszéd a tanszereket: tollat, tintát, papírost etc. vonultatja fel,³¹ a felszólító módot pedig az asztali illemszabályokon gyakoroltatja be.³²

A bilingvis beszélgetéskönyv anyanyelvi fele kiadásonként regionálisan eltér a dialektális jegyek több nyelvi szintjén is. A kiadók többnyire szem előtt tarthatták azt a célt, hogy a német szöveg minél ismerősebb legyen, s így segíthesse a latin oldal értő olvasását. A jelenetek témái is otthonosak, bár dramatizálásuk és nyelvi megformálásuk olykor idealizált, például ahogyan kisdíkok három-négyféle különböző jól formált latin mondattal köszöntik egymást találkozáskor. A gyerekek iskolai hétköznapijainak mai szemmel hol megmosolyogtató, hol szomorúbb zsánerképei, ahogyan saját tanáruk láthatta őket, nem mentesek bizonyos didaktikusságtól. A példás szorgalom, az illem és az elvárt tekintélytisztelet színe és visszaja is megjelenik a párbeszédekben, így az efféle könyvek gazdag forrásai lehetnek a korabeli iskolakultúrának. Olyasféle jeleneteknek lesz tanúja az olvasó – és itt nem kizárólag Heyden művére, hanem más dialóguskönyvekre, a műfaj jellegére utalok –, mint például a rendetlenkedés a templomban (búgócsigával), kora reggeli kapkodás és késés, panaszkodás a böjtire, golyózás az osztályteremben és más hasonló tettenérések, séták, beszélgetések, uzsonna-

28 RIECKE, „Sebald Heydens...”, 103–104.

29 ERASMUS, *Familiarium colloquiorum formulae* (Basel: Johann Froben, 1519), VD16 E 2304.

30 Kiadástörténetéről lásd például FRANZ BIERLAIRE, *Érasme et ses « Colloques »: Le livre d'une vie* (Genève: Droz, 1977).

31 Dialogus XIII. *De instrumentis scholasticis*.

32 Dialogus XVI. *Dum instruitur mensa*.

felezések, árulkodások és verekedések, vagy éppen a tanárnak sört hozó diákok lépnek színre.

A kissé karikatursztikus helyzetrajzok mögött nemegyszer Terentiusból kivonatolt fordulatok lapulnak.³³ (A Terentius-frazeológiák jellegzetes címei *Vulgaria* vagy *Formulae* voltak.) Komédiákat idéznek meg például ezek a nem épp mintaszerű megnyilvánulások:³⁴ „majd egy darab fával kötlek [ti. kötlek] fel” (6.),³⁵ „Nyissuk fel az könyveket. Azképpen aléjt minket tanulni.” (18.);³⁶ „Esmerd meg ez vaksebet. – Ezt én vöttem vala.” (25.); „Megállom ez bosszút. – Én is terajta bosszút állok.” (26.)

A *Formulae* sikerének egyik titka tehát az életszerű(bb) tartalom lehetett. A másik – és témánk szempontjából jelentősebb – az új forma és tanítási módszer, melyekről a latin nyelven íródott előbeszéd tanúskodik, s amelyre szükség mutatkozott. Milyen nyelven és hogyan tanítottak, milyen nyelvű latintankönyveket használtak abban a kulturális környezetben, amelyből a Sebald Heyden-féle dialóguskönyvek erednek?

A késő középkori kisvárosi iskolákban latint is, németet is tanítottak („gemeine”, „vermengte Schulen”), még ha ezen intézmények olykor „latin iskolaként” hivatkoztak is magukra, sőt, a diákok többsége ezekben is német írás-olvasást és számolást tanult.³⁷ A nagyobb városok latin iskoláit viszont a 15. század elejére eléri és átalakítja az itáliai humanizmus hatása, jellemzően az Itáliában jogot végzett „oratorok”, városi tanácsosok arisztokratikus körein keresztül.³⁸ A nürnbergi „Poétika”-iskola teljességgel világi és elit intézmény volt; a város által megbízott humanista költő oktatott itt főképpen latin grammatikát, mégpedig bőséges javadalmazással, ami heves vitákat szült a városvezetésben.³⁹ Azonban az oktatás humanista megújítása korántsem békés egyetértésben zajlott le Nürnberg városában. A poétikai iskola rivalizálása a már működő négy városi latin iskolával (St. Sebald, St. Lorenz, St. Ägidien, zum Spital), a diákság rendbontásai, valamint az egyház és a városi vezetés konfliktusai többek közt ahhoz vezettek, hogy ekkoriban kezdték el megszervezni a tanulók iskolánkénti nyilvántartását.

Már a tananyag komoly ellentéteket szított: a domonkosok részéről érte főként Heinrich Grieningert, a poétikai iskola rektorát az erkölcsstelenség és haszontalanság vádja, ám az őt kinevező városi tanács és legfőképpen a tudós könyvgyűjtő-filológus Willibald Pirckheimer kiállt a humanista mellett.⁴⁰ A többi iskolával sem volt felhőtlen

33 Terentius utóéletéhez: MARÓTI Egon, „Terentius Magyarországon”, in P. TERENTIUS Afer, *Phormio – Az élődi*, ford., szerk. MARÓTI Egon, tan. TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre, 175–231, Görög és latin írók 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961).

34 „Még arra is van gondja, hogy a veszekedések hangját a klasszikusok stílusáról mintázzák a tanulók” – Hermann Schotten hasonló dialóguskönyvéről. BALASSA, *A latintanítás...*, 139.

35 Az idézeteket a dialógusok sorszámaival jelöltem, forrásuk: KÖSZEGHY Péter, szerk., *Formulae puerilium colloquiorum – Dicta Graeciae sapientum – Libellus elegantissimus – Civilitas morum* (Debrecen, 1591), tan. BITSKEY István, hasonmás kiadás, Bibliotheca Hungarica antiqua 40 (Budapest: OSZK–Balassi Kiadó–MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007).

36 Tudniillik a tanító.

37 ENDRES, „Das Schulwesen...”, 174; 186–187.

38 BAUCH, „Die Nürnberger...”, 4–5.

39 Uo., 9–10.

40 Uo., 21–25.

a viszony. A tanárok konkurenciaharca 1503-ban például szélsőségesen elharapódzott: a poétikai iskola egyik költő-tanára késsel támadt a Szent Sebald-templom kántorának. A kántor kitért; diákjai elhurcolták a poétát az iskolába, a Szent Sebald-iskola tanára pedig megbotozta. A városi tanács a panaszról értesülve kiutasította a városból az erőszakos tanárt, aki egyházzene-megvonással állt bosszút: nemcsak a kántort vitte magával, hanem a diákokat is rendkívüli vakációra bocsátotta, hogy ne legyenek a templomban kórista fiúk⁴¹ – a főtemplomok hagyományosan számítottak (volna) a diákság liturgikus szolgálatára az iskolamester ellátásának fejében.⁴²

A tankönyveket megvizsgálva abban sem volt egységes az elképzelés az egyes iskolatípusokban, hogy fűzzenek-e német értelmezéseket a latin grammatikához, meny nyiben alapozzanak a német nyelvre a helyes latinság magyarázatában. A városi iskolákban valamilyen formában minden korosztálynál megjelenik a szabályzatokban a „Verteutschung”, a német fordítás. A németül és latinul írni-olvasni tanuló legkiseb bek két latin szót tanulnak meg naponta jelentésével együtt. A „másodikosok” a *Donatus* és a *Doctrinale* mellett egy-egy latin mondást tanulnak meg a táblára felírt fordításával együtt (Salamon, Cato vagy Alanus).⁴³ A harmadik csoport „vidám olvasmány” gyanánt Aesopust, Avianust és Terentiust tanulmányozta; ezekhez is fordítás járult.⁴⁴ Ennek ellenére bizonyos kor felett a diákok az iskolához és a templomhoz tartozó területeken csak latinul szólalhattak meg, különben megvesszőzték őket. A tanulási folyamatban ugyanakkor szerepet kapott az anyanyelv, mint ezt a kettősséget Cochlaeus grammatikáinak német részletein is megfigyelhetjük majd.

Cato párverseit⁴⁵ és a funkcionálisan ennek kiegészítéseként felfogható *Facetus*⁴⁶ ugyanilyen formátumú erkölcsi intelmeit, illemtanéseit is latin–német kétnyelvű kiadásban tanulhatták a városi iskolák diákjai.⁴⁷ Míg a latin *Cato*-szentenciák rimes-ütemhangsúlyos parafrázisa inkább csak emlékeztetőnek való, és a kolofón utáni záróvers is az ifjúság erkölcsének nemesítését hangsúlyozza,⁴⁸ a *Facetus* paratextusai már a nyelviségre tett reflexiót is tartalmaznak. Sebastian Brant szintén rimes-ütemhangsúlyos fordítása a *Facetus* leoninusaiból szövegszerűen is kiegészítésként kapcsolódik a „morózus Cato” tanításához,⁴⁹ s abban is hasonlít hozzá, hogy egy-egy nagyobb betűvel szedett latin párverset annak rendszerint hosszabb német fordítása követ. Ezt Brant hol *vulgarisként* jelöli,⁵⁰ hol pedig anyanyelvként, amely könnyen elvezethet a vers ér-

41 ENDRES, „Das Schulwesen...”, 182; BAUCH, „Die Nürnberger...”, 33–34.

42 ENDRES, „Das Schulwesen...”, 176.

43 BAUCH, „Die Nürnberger...”, 48–49.

44 „...das soll man inen teutzschen, aufslegen und exponiren”; idézi ENDRES, „Das Schulwesen...”, 181.

45 *Cathonis Carmen de moribus* (Nürnberg: Hieronymus Höltzel, 1501), VD16 C 1684.

46 *Facetus [de moribus iuvenum] in Latein durch Sebastianum Brant gedeutcht* (Nürnberg: Hieronymus Höltzel, 1507), VD16 F 510.

47 BAUCH, „Die Nürnberger...”, 18–19.

48 „Der weis Catho ein ende hat / Der durch seynen lere und weisen rat / Leret den menschen in der iugent / Vil gutter sitten und auch tugend...”

49 „Quod minus exequitur morosi dogma Cathonis / Supplebo pro posse meo monitu rationis. Nach meim vermögen wird gemert / Was Catho nit hat als gelert.”

50 „Liber Faceti docens mores iuvenum per Sebastianum Brant: noviter in vulgari translatus.”

telméhez. Brant tehát a német fordítást egyfajta magyarázó kommentárként tünteti fel az ajánlóversben (*Ad studiosae indolis pueros*).⁵¹ Noha ennek a versnek is a *normes, virtus, mores* a kulcsszavai, figyelemreméltó, hogy a tetszés, az *urbanitas*, a kifinomult, illedelmes viselkedés (és beszéd) is helyt kap Brant versében.⁵²

A poétikai iskolának ugyanakkor Heinrich Grieninger olyan latin grammatikát írt, amelyben jószerével nincs német fordítás.⁵³ Nem hasonlítja össze a két nyelvet, nem tér ki a helyes fordításra. (A görög nyelv nyomaira a latin alaktanban viszont igen.) Néhány német névelőt leszámítva a latin esetek szemléltetésénél (!) ebben a grammatikában még szórványosan sincsenek német szavak.⁵⁴ Ugyanazzal a céllal írja nyelvtankönyvét, mint egy évtizeddel később Cochlaeus: helyettesíteni a középkori tankölteményt, a *Doctrinalét*.⁵⁵

Kialakult tehát egy olyan szemlélet, amely a latintanításban támaszkodik a német nyelvre is, és egy olyan, amelyik teljesen mellőzi gyakorlatából az aktív nyelvhasználatot, fordítást, és enélkül, a kizárólag latin beszédgyakorlat révén fejleszti a latintudást.

Sebald Heyden kétnyelvű dialóguskönyvének bevezető ajánlásban a tanár (*praeceptor*) szól tanítványaihoz, akik még „újoncok” (*tyrones*). Az egyes szavak, illetve paradigmák hasztalan magolása helyett a kontextusban tanulást, teljes, a gyakorlatban is használható mondatok és beszédfordulatok memorizálását javasolja, dialogikus formájuk pedig az ismétlést segíti. A szerző az ismétlés alatt alighanem szóbeli páros gyakorlatokat érthetett, hiszen a szövegeket párbeszéd formájuk erre kimondottan alkalmassá teszi – napjaink nyelvi tanóráin és tankönyveiben sem példa nélküli ez.

Az előbeszéd szerint tehát a cél a latin mondatok memorizálása. Feltehetőleg a tankönyv ezen típusának kétnyelvűsége éppen az egynyelvű, direkt nyelvtanítás eszköze lehetett. A könyv német tartalma pontról pontra megvilágítja a latin mondat értelmét, hogy azt a hétköznapiakban a diák – aki csak latinul beszélhet – zökkenőmentesen használni tudja. A beszélgetéshez szükséges mindennapi szó- és fráziskincs elsajátítását az efféle, 15–16. században gyakori tilalmak is motiválják.⁵⁶

A latin nyelv kizárólagosságának javaslatát mintegy kodifikálja Philipp Melancthon már 1528-ban, *A visitorok utasítása* oktatásnak szentelt szakaszában. Leszögezi, hogy a gyerekek csak latinul tanuljanak; s nem pedig németül, sőt görögül és héberül sem, mivel ez nem csupán értelmetlen, hanem káros is. Egymás közt is így beszéljenek, és tanáruk is latinul szóljon hozzájuk, hogy hozzászokjanak a gyakorláshoz.⁵⁷

51 „Has tibi materna placuit tranffertere lingua, / Quo facile illarum mentem animumque feras” – a *fertere* talán a német kiejtés nyoma.

52 „Si cupis urbanus fieri, multisque placere, / Sepius hunc legito lector amare librum.”

53 Heinrich GRIENINGER, *Epitome de generibus nominum declinationeque ipsorum, de preteritis item et supinis verborum* (Nürnberg: Hieronymus Höltzel, 1500), GW 11519. Függelékében Johannes Sulpitius Verulanus asztali illemet fejtegető verse: *De moribus puerorum carmen iuvenile*.

54 Például: „In numero singulari sensus nominativis est: der, die, das...”, stb. Uo., a7v.

55 BAUCH, „Die Nürnberger...”, 17–18.

56 Lásd erről mások mellett Aloys Bömer és Mészáros István fentebb idézett műveit.

57 „Erstlich, sollen die Schulmeister Vleis ankeren, das sie die Kinder allein lateinisch lernen, nicht deudsch oder grekisch, oder ebreisch, wie etliche bisher gethan, die armen Kinder mit solcher Manchfeltigkeit beschweren, die nicht allein unfruchtbar, sondern auch schedlich ist. [...] Es sollen auch die Knaben

Sebald Heyden 1535-ös új tanrendje is a latint rögzíti a tanítás nyelveként. Maga a tananyag lényegében egyezik a korábbi szabályzatok olvasmányjaival, melyek a legkisebnek a legfontosabb imádságok, a másodikosoknál bölcs mondások (Cato és Salomon), a harmadik csoportban pedig Aesopus meséi, Terentius és Ovidius.⁵⁸

Módszertani elveiről azonban árulkodnak maguk a párbeszédek is: a diákok együtt gyakorolnak:⁵⁹ „Hahó, ülj ide! – Mi dolgom ott? – Tanuljunk együtt! – Kedves felajánlás! – Egyik a másikat tanítsa! [...] Hol tartasz az olvasásban? – Ezen az oldalon. – Tudod-e a leckét? – Még nem elég jól. – Hányszor mondtad el?” Ezen a ponton a párbeszéd magát a gyakorlatot festi le, több válaszlehetőség is szerepel kapcsos zárójellel kötve egyazon állítványhoz.⁶⁰

A *Paedonomia Scholastica* részletes kifejtése Heyden iskolaelképzelésének, amely szerint fontos a figyelmes jegyzetelés (97.) és a szöveggörnyezetben értelmező tanulás. (102.)⁶¹ A németről latinra fordításnak is szentel néhány tanácsot: „ki-ki azon igyekezzék, hogy a lehető legszebben oldja meg a feladatot, ne hasonlítsák össze a műüket, és ne is kölcsönözgessék egymásnak csekélyke tudományukat.” (109.) Együtt és egyénileg is dolgoznak tehát. A nyelvi normativitás egészség-betegség allegóriájában a bajt a tanár orvosolja, de ehhez az kell, hogy a páciens őszintén forduljon hozzá. (110–111.) A rendszeres oda-vissza fordítás, a latin és a német levélfogalmazás is ebben segít. (116–118.) Figyelemreméltó a népnyelvi (tanári) fordítás szerepe az otthoni gyakorlásban. (134–135.) Ekkor a tudatosító-bevesső ismétlés (136–138.) ahogyan a németet a latinnal köti össze, úgy a görögöt is lehetne a latinnal. (139.) A latintanulás elsősorban hallás utáni és szóbeli: „hogy szert tegyünk a könnyed és ékes latin beszéd készségére, mi sem hatékonyabb, mint a mindennapos buzgó gyakorlás”. (151.) Hogy mennyit számít a nyelvtanulásban a használat, a mindennapi gyakorlás, a fiúk könnyen beláthatják abból, hogy az olasz, a francia, a cseh nyelvet és más hasonlókat két esztendő alatt pusztán a használat révén, bármiféle grammatikai oktatás nélkül is meg szokták tanulni.” (152.) A tanulás írásbeli része pedig auktorok kivonatolásán, jegyzetelésén alapszik, bár az így nyert formulák is a beszéd-készség fejlesztését szolgálják (153.); e téren pedig Terentius komédiái viszik a pálmát; ha beleivódik a tanulókba zsenge ifjúságuk idején, eleganciájuk, könnyedségük csodálatosképp megtermékenyíti latin ékesszólásukat. (154.) Faragatlanságukat mérsékeli, ha előkelő, komoly férfiakkal társaloghatnak, vagy ha komédiákat adnak elő, vagy ha sűrűn gyakorolják párbeszédek előadását emlékeztetből. (269.)⁶² Mindez az ő szájukból természet-

dazu gehalten werden, das sie lateinisch reden, und die Schulmeister sollen selbs, so viel möglich, nicht denn lateinisch mit den Knaben reden, dadurch sie auch zu solcher Übung gewonet und gereitzt werden.” Philipp MELANCHTHON, *Unterricht der Visitatoren an die Pfarrherren im Kurfürstentum zu Sachsen* (Wittenberg: Nickel Schirlentz, 1528), VD16 M 2600, L3v–M3v.

58 ENDRES, „Das Schulwesen...”, 184–185.

59 „Alter alterum doceat!” IX. *Inter discendum in schola*.

60 „Quoties recitasti? Semel. I. Bis. II. Ter. III. Quater. IIII.} recitavi.”

61 Első kiadása: Sebald HEYDEN, *Paedonomia scholastica* (Nürnberg: Johann vom Berg–Ulrich Neuber, 1546), VD16 H 3402. A zárójelben megadott számok a paragrafusok első kiadásban található sorszámai.

62 „269. Immodestum ac rusticum pudorem nihil rectius temperat, quam si viris gravitate praecellentibus conversentur pueri, ac Comediis agendis, seu Dialogus memoriter recitandis saepius exerceatur.”

tesen kizárólag latinul hangzik el. A latin iskolákban senki sem szólalhat meg németül büntetlen, ha csak nem auktorok fordítását hallja. (149.) És ha bárki német nyelven megszólalni hall valaki mást, s nem árulja el őt a tanítónak, vagy legalább meg nem pirongatja vétségéért, az a németül szólóval egyenlő büntetésben részesüljön. (150.)⁶³

Mint Rudolf Endres írja, 1535 után ez a szigorú népnyelvtilalom mindinkább elterjedt a kisebb városokban is, és a latin beszéd megkövetelése kedvezett a latin beszélgetőkönyvek gyors terjedésének.⁶⁴ Eleinte a *Formulae* tehát biztosan ezt a funkciót töltötte be.

Ugyanakkor Jörg Riecke cikkében amellet érvel, hogy a könyvtípus terjedése és bővülése további népnyelvekkel akár azt is jelezheti, hogy vernakuláris nyelvek tankönyvévé, illetve többnyelvű társalgókönyvvé alakult – a német nyelv egyfajta 16. századi, közép-európai *lingua francá*vá válásának tanújaként.⁶⁵ A *Formulae* 1798-ig bezárólag több mint száz kiadást és rengeteg variánst ért meg; s a kiadástörténetet, valamint a nyelvkombinációk változásait megvizsgálva kiviláglik, hogy habár nyelvkönyvként idővel napja leáldozott, a helyes, illedelmes beszéd társalgókönyvének funkciója felé tendált.⁶⁶

A latin beszéd kívánalmának egy másik logikus folyománya volt, hogy a latin iskola mellett a városokban gyakorlatiasabb képzést nyújtó, úgynevezett író és számoló német iskolák létesültek, és a 16. század második felére már az előbbiek komoly versenytársaivá válnak.⁶⁷ A grammatikákban megjelenő részleges többnyelvűség és alkalmi párbeszédes jelleg azonban fokozatosabb átmenetet sejtet. Az anyanyelvi részletek párbeszédes gyakorlatokat lehetővé tevő kétnyelvű formában történő megszövegezése annak a folyamatnak is része, amelyről a tanulmány elején már szó esett: a grammatikák fokozatos többnyelvűvé válásának egy állomása is kapcsolódhat a kétnyelvű dialógusok előzmény- és hatástörténetéhez egyaránt. A kétnyelvű dialóguskönyvek lehetséges módszertani előképeit meglátásom szerint nem kizárólag az iskolai dialógus műfajának berkeiben kereshetjük.

Sebald Heyden és Johannes Cochlaeus

Sebald Heyden, a *Formulae* szerzője Nürnberg „latin iskoláiban” végezte elemi tanulmányait: 1505-től 1509-ig a Szent Lőrinc-iskola, majd 1513-ig a Szent Sebald-iskola növendéke volt; tanára volt többek között Johannes Cochlaeus is,⁶⁸ aki ekkortájt mindkét említett iskoláért felelt, sőt, a város latin iskoláinak humanista reformjában is részt

63 „149. In Latinis Scholis, nemini, qui saltem authores interpretaari audit, impune sit, quicquam teutonice loqui.

150. Et quisquis alium Teutonica sermone loquentem audit, et illum Praeceptorum non indicat, aut saltem de peccato non obiurgat, is aequalem cum germaniloquo poenam luat.”

64 ENDRES, „Das Schulwesen...”, 185–187.

65 RIECKE, „Sebald Heydens...”

66 Erről bővebben lásd RIECKE, BOPP és ROSENBERGER, *Sebald Heydens...*

67 ENDRES, „Das Schulwesen...”, 187–188.

68 RIECKE, BOPP és ROSENBERGER, *Sebald Heydens...*, 8.

vállalt, így tanári munkásságának valamely hatása bizonyára érte a még kisdíák Sebald Heydent.

Felnőttkorukban egy esetleges találkozás aligha lett volna baráti. A katolikus Cochlaeus 1524-ben kényszerült távozni az immár inkább lutheránus Nürnbergből,⁶⁹ Heydent pedig 1525-ben nevezte ki a Szent Sebald-iskola élére a városi tanács. Kétséges tehát, hogy a tanítványi ismeretségen túl közvetlen kapcsolat, bizonyítható szellemi érintkezés létesülhetett volna a két humanista tankönyvszerző, a protestáns tanokkal fáradhatatlanul polemizáló Cochlaeus és a buzgó lutheránus Heyden között, mégis feltelezhetjük, hogy latintanítási elképzeléseikben felfedezhető bizonyos folytonosság. Ezért érdemes megvizsgálni Cochlaeus latintanári-tankönyvírói munkásságát; különösen azt, hogy milyen szerepet szán grammatikájában a népnyelvű betoldásoknak.

Johannes Cochlaeus és grammatikája

Johannes Cochlaeus (Johannes Dobeneck/Wendelstein; 1479–1552) életútját és részletes pályaképét Carl Otto előbb idézett, 1874-es monográfiájából ismerhetjük. Ez az életrajz azonban nem tesz említést Cochlaeus latin nyelvtankönyve, a *Quadrivium grammatices* német részleteiről, az anyanyelvhasználat itteni jellegéről, és semmilyen összefüggésben nem szerepel nála a város másik neves tanáregyénisége, Sebald Heyden. A *Quadrivium* szerkezeti-tartalmi ismertetése helyet kapott a wolfenbütteli könyvtár kora újkori grammatikákat leíró projektjében, ám a népnyelvű elemek beemelésére Aino Kärnä sem tér ki részletesen.⁷⁰

Johannes Cochlaeus humanista életútjából ezúttal leginkább iskolamesteri és tankönyvszerzői munkáját emelném ki. Teológiai tanulmányokat is végzett Bolognában, s Ferrarában doktori címet szerzett,⁷¹ emellett filológusi-szövegkiadói tevékenysége sem elhanyagolható. Immár a teológia és a kánonjog doktorátusával felvértézve lépett színre a hitvitázó irodalomban: a „hétfejű” Lutherrel,⁷² „a wittenbergi kámzsás Minótauros-szal” szemben képviselte a katolikusok álláspontját;⁷³ mint történelmi szereplő leginkább így: Luther ellenfeleként ismert.⁷⁴ Mintegy kétszáz műve maradt ránk.⁷⁵

1510-ben nevezték ki a nürnbergi Sankt Lorenz- (Szent Lőrinc-) iskola rektorának. Az intézmény élén főként új tankönyvek írásával igyekezett eleget tenni a városbéli is-

69 Carl OTTO, *Johannes Cochlaeus der Humanist* (Wrocław: Aderholz, 1874), 138.

70 Aino KÄRNÄ, „Johannes Cochlaeus: *Quadrivium Grammatices*”, in *Handbuch frühneuzeitlicher Grammatiken*, szerk. Aino KÄRNÄ és mások (Wolfenbüttel: Herzog August Bibliothek, 2021), hozzáférés: 2025.07.08, <https://diglib.hab.de/ebooks/ed000171/id/cochlaeus/start.htm>. A grammatikatörténeti kontextust illetően főként rá hagytam.

71 John N. MINER, „Change and Continuity in the Schools of Later Medieval Nuremberg”, *The Catholic Historical Review* 73 (1987): 1:1–22, 4.

72 Johannes COCHLAEUS, *Septiceps Lutherus* [...] (Paris, 1524).

73 Johannes COCHLAEUS, *Adversus cucullatum Minotaurum Wittembergensem* (Köln: Eucharius Cervicornus, 1523).

74 MINER, „Change and Continuity...”, 4.

75 Uo., 5.

kolák humanista pedagógiai reformjain munkáló hivatástudatának. Ő felelt a diákság zenei képzéséért, a templomi kóruséneklésért is.⁷⁶ Nem hallgatja el a munkájával járó veszélyeket: úgy tűnik, latin grammatikakönyve, valamint más: zenei, történeti és földrajzi tárgyú tankönyveinek összeállítása mellett nem kizárólag a Szent Lőrinc-plébániához tartozó, hanem a Szent Sebaldról nevezett iskolában folyó nevelésben is része lehetett, ugyanis „mindkét iskola” gondjával mentegetőzik-panaszkodik⁷⁷ – egy iskolában is legalább 200 diákja lehetett⁷⁸ –, latin grammatikakönyvének első nürnbergi (1511) és második, tübingeni (1513) kiadásának ajánlásait is többes számban: „ex scholis nostris” keltezéssel látja el.⁷⁹ Azaz bármelyik nürnbergi iskolába járt is éppen Sebald Heyden, találkozhatott Cochlaeus latinóráival.

A középkori grammatikaoktatási hagyományok és a reformáció oktatásra gyakorolt hatása közötti, átmenetinek tekinthető néhány évtizedben egy humanista, de katolikus iskolareform bontakozott ki Nürnberg városában. A reformtervek főként három, Észak-Itáliát is megjárt humanista baráti együttműködésének tulajdoníthatók, akik a város egyébként is jelentős személyiségei voltak: a humanista filológus és könyvgyűjtő városi tanácsstag, Willibald Pirckheimer (aki egyébként iskolainspektor is volt);⁸⁰ Anton Kress, a Szent Lőrinc-templom prépostja; és a templomhoz tartozó iskola, a *ludus litterarius* rektora, azaz Cochlaeus.⁸¹

Pirckheimer és Kress igyekezett átmenteni a négy latin iskolába a *Poetica* szellemiségét egy külön „ars humanitatis” kurzus formájában, amelyre mindennap egy délelőtti és egy délutáni órát szántak. Pirckheimer ezt időnként személyesen ellenőrizte. Az anyag az (új!) grammatika, költészet- vagy szónoklattan volt.⁸² A Szent Lőrinc-iskolában Cochlaeus vezette be ezt az új rendszert.⁸³

Mint már utaltam rá, a latin nyelvkönyvek, sőt kéziratok vernakuláris glosszái már több évszázados tanítási gyakorlat lenyomatai; a 15. században pedig egyre nagyobb teret nyer a népnyelv alkalmazása a latin grammatika magyarázatában, annak alárendelten. Ehhez képest Nürnberg városi tanácsának oktatási reformja valamelyest nagyobb szerepet szánt a német nyelvnek az iskolák curriculumáiban; amely viszont jobbra hagyományos maradt.⁸⁴

76 OTTO, *Johannes Cochlaeus...*, 27.

77 „...tot sunt curae tum utriusque scholae, tum musici certaminis” – Johannes COCHLAEUS, *Brevis Germaniae descriptio* (Nürnberg: Johann Weißenburger, 1512), VD16 M 2307. Idézi: OTTO, *Johannes Cochlaeus...*, 27.

78 Már 1485 körül 200-250 diák járhatott a Szent Lőrinc-iskolába. ENDRES, „Das Schulwesen...”, 177.

79 Viszont a *Tetrachordum musicest* (VD16 C 4402) „pro juventute Laurentiana” ajánlja. OTTO, *Johannes Cochlaeus...*, 39.

80 Uo., 20.

81 MINER, „Change and Continuity...”, 2–5, 18.

82 „...in der neuen regulirten grammatica und poesie oder arte oratoria” – BAUCH, „Die Nürnberger...”, 42; 55; ENDRES, „Das Schulwesen...”, 184.

83 BAUCH, „Die Nürnberger...”, 56.

84 A főbb olvasmányok: Donatus, *Doctrinale*; az evangéliumok; Cato disztichonjai és más didaktikus költemények, mint például a *Facetus* (*Liber Facetiae*); illetve a 12. századi ciszterciai költő, Alanus de Insulis művének tartott *Liber Parabolarum*. MINER, „Change and Continuity...”, 11–13.

1510-ben pedig további újítások léptek életbe a város négy latin iskolájában, köztük a két plébániai iskolában: a Szent Lőrincben és Sebaldban is.⁸⁵ A szabályzatból, bár szó szerint nem nevezi meg a kétnyelvűséget, kiderül, hogy a latin nyelv tanításában a diákok anyanyelvére, a németre is támaszkodtak. A táblára a tanár felírt egy-két sornyi latin verset vagy bölcs mondást – Cato disztichonjaiból vagy Salamon példabeszédeiből –, melynek értelmét négy- vagy kétsoros, általában párrimes, ütemhangsúlyos német fordítás világítja meg. Ezt az előírt bilingvis memoritert a tanulók lemásolták, este megtanulták, és rögtön másnap már fel is kellett mondaniuk. Ekkor a szóbeli számonkérés mellett latin és német kézírásukat is ellenőrzi a tanár.⁸⁶ A memoriterek megtanulása pedig a variáció, a verssorok, gnómius mondások szavainak ragozása révén a latin grammatika gyakorlását segíti elő – szóban és írásban egyaránt kétnyelvűen. Cochlaeus tankönyvéhez, a *Quadrivium*hoz pedig úgy köthető az új tanulmányi rendszabály, hogy a latin nyelvtan egyes jelenségeit, például az igeidőket a diákok német megfelelőikkel együtt gyakorolják; ez magyarázhatja a grammatikakönyv szórványos vernakuláris glosszáit, illetve arra vonatkozó magyarázatait, hogy milyen igeidőt, -módot, esetleg igeneves szerkezetet hogyan kell helyesen németül visszaadni. A szabályokból az is látszik, hogy a névszó- és igeragozás gyakorlásához a tanár általában az iskolai hétköznapiakhoz kapcsolódó szókincset magában foglaló szintagmákat, rövidebb mondatokat adott meg. Ennek ellenére fontos szabály volt az is, hogy a helyes latin beszéd rendszeres gyakorlásának érdekében a tanulók intézményesen szabályozott életének színterein – tehát az iskolában, a templomban, a kórusban és a körmeneten – kizárólag latin nyelven válthattak szót egymással; ellenkező esetben büntetést kaptak. Mindennek fényében értelmezem majd Cochlaeus grammatikájának szórványos népnyelvű fordításait.

A *Quadrivium grammatices*

Johannes Cochlaeus az általa szerkesztett új latin nyelvtannak „A grammatika négyes útja” címet adta (*Quadrivium grammatices*). A tankönyv először 1511-ben jelent meg Johann Stuchs nürnbergi nyomdájában, alig egy évvel azután, hogy Cochlaeus elfoglalta iskolarektori állását.⁸⁷ A *Quadrivium* a címének megfelelően négy nagyobb egységből áll: tárgyalja az alaktant, a mondattant, a kiejtés szabályait és a helyesírást. Mélyebb szerkezeti és tartalmi elemzésétől eltekintek, mivel ezúttal a legfontosabb szempont a népnyelvű részletek jelenléte és milyensége.

Mennyiben humanista szellemű, illetve mennyire középkorias még a *Quadrivium*? Noha a *Doctrinale* alkalmazásától inkább elhatárolódik, mégis ragaszkodik Donatus-

85 Részletesen ismerteti: OTTO, *Johannes Cochlaeus...*, 12–20.

86 Uo., 14–16.

87 Johannes COCHLAEUS, *Quadrivium Grammatices Ioannis Coclaei Norici Artium Magistri: Norinbergae nuper elucubratum, pro iuventute Scholae Laurentianae* (Nürnberg: Johann Stuchs, 1511), VD16 C 4365. A továbbiakban QG 1511.

hoz és Priscianushoz, episztolasegédletében pedig a középkori *dictamen* divízióihoz. Példaanyagában azonban bőséggel vezeti be a görög-római mitológia és történelem alakjait, feltűnően hiányoznak viszont a szentírási idézetek, s ha akadnak is, szinte elvesznek a klasszikus auctorok sűrűjében.⁸⁸

Az első kiadás (1511)

A *Quadrivium grammatices* első kiadásának már címdala is arról tanúskodik, hogy szerzője, Cochlaeus kimondottan a nürnbergi iskolásoknak szánta.⁸⁹ Keletkezésének fő okát abban jelöli meg, hogy a meglévő nyelvtankönyveket alkalmatlannak tartja: az ókoriakat és a kortárs itáliaiakat is. Elégedetlenségének a prológusban is hangot ad: fölöslegesnek tűnhet még egy grammatikakönyv, miközben annyit és annyiféle írtak már – megfelelő még sincsen. Dacára ennek a határozott ellenvéleménynek, újító szándékának, a mű természeténél fogva mégis erős gyökerekkel kapaszkodik elődei sorába, és – mint Aino Kärnä rámutat⁹⁰ – a *Quadrivium* inkább kompilációnak tekinthető. Cochlaeus műve első kiadását a nürnbergi Szent Lőrinc-templom prépostjának, Anton Kressnek⁹¹ ajánlja, akinek templomához iskola tartozott. Az iskolamester hálásan méltatja Kress hozzájárulásait a helyi oktatás körülményeinek javításához, mint például egy olvasóterem (*lectorium*) megépültét és a „stipendium” emelését, valamint hogy támogatta a reformtörekvéseket. Sőt, az 1513-ban Tübingenben megjelent második kiadás dedikációjában már arról is beszámol Kressnek, hogy az ezer példányban megjelent elsőből mi mindent tanulhattak meg a gyerekek.

A grammatika összeállítására saját bevallása szerint Cochlaeust az imént említett Kress prépost tanácsa,⁹² illetve tanítványai iránti szeretete indította,⁹³ hogy megfelelő tankönyvet adhasson a kezükbe, mely „serkenti zsöngé szellemüket”.⁹⁴ Célját a tömörség, az érthetőség és a változatosság hármas eszményében fogalmazta meg, a világos tagolás pedig a megjegyezhetőséget segíti.⁹⁵

88 MINER, „Change and Continuity...”, 19–20.

89 „Ad foelices primum juventutis Nurenbergensis, deinde caeterorum successus scholasticorum in luce emittitur.”

90 Lásd KÄRNÄ, „Johannes Cochlaeus...”,

91 Kressről bővebben: ОТТО, *Johannes Cochlaeus...*, 50–53.

92 „Etenim tuo hortatu instaurata est politiorum litterarum schola” – QG 1511.

93 „meosque erga discipulos amore promotus” – uo.

94 „tenera eorum ingenia excitare” – uo.

95 „verborum brevitate, sententiarum facilitate ac varietate materiae; memoriam insuper adiuvere bono ordine” – uo.

Kress mellett a nürnbergi iskolareformok harmadik prominens szereplője, Willibald Pirckheimer (1470–1530) is előkelő helyet kap a *Quadrivium* paratextusaiban. „Bilibaldus Pyrckheimer” részére is ajánló-köszönő levelet címez Cochlaeus,⁹⁶ melynek keltezése a kiadással megegyező, 1511-es. Az ő patrónusi oltalmába ajánlja⁹⁷ tankönyve 1513-as kiadását is. Pirckheimer kérte fel Cochlaeust a grammatika megírására. Egész életükben sűrűn leveleztek. (Cochlaeus pályáját, gondolatvilágát Carl Otto jobbára ebből rekonstruálta.) Cochlaeusra nagy hatással lehetett a szenvedélyes könyvgyűjtő humanista személyisége és műveltsége; az ő révén barátkozott össze Albrecht Dürerrel.⁹⁸

Az első kiadást bevezető levél megemlíti Pirckheimer gazdag humanista könyvtárát.⁹⁹ A bibliofil városi tanácsos nem csupán támogatója volt Cochlaeusnak – s ő használhatta is ezt a páratlan gyűjteményt –, hanem a humanista műveltségeszmény és klasszikus nyelvtudás példaképe is előtte. Pirckheimer könyvgyűjtése és tanulmányai kapcsán tudtommal még nem részletezték a kétnyelvű olvasás, az összevető nyelvtanulás szerepét, ami pedig jellemzője Cochlaeus latin grammatikájának is. Épp úgy alapozza a latint egy már ismert nyelvre (a németre), ahogyan a patrónusa a görögöt a latinra. De klasszikus és vernakuláris nyelv viszonylatában is akad a gyűjteményében arra példa, hogy egyazon műnek több nyelven megjelent kiadásait őrizte. Könyvtára alapján tehát Pirckheimertől sem állhatott távol a tudatosan többnyelvű nyelvtanuló olvasás gyakorlata; nem műtárgyakat, hanem szövegeket gyűjtött. Saját kora irodalmát is figyelemmel kísérte, de a leginkább a görög és a latin klasszikusok, sőt, héber nyomtatványok is érdekelték. Dürer tervezte meg héber–görög–latin ex librisét.¹⁰⁰ „Mindkét nyelvben igen jártas” volt (*utriusque linguae peritissimus*), ahogyan a korban bevett formula a latin- és görögtudás elválaszthatatlan egységére utal. Konrad Celtisnek azt írta 1504-ben, hogy valamennyi, eddig Itáliában nyomtatásban megjelent könyv a birtokában van.¹⁰¹ Szerkesztői-műfordítói munkája is jelentős; fordításaihoz többek közt budai eredetű patrisztikai kéziratokat is felhasznált, s így közvetíthette a görög egyházatyákat (például Nazianzi Szent Gergelyt, Hitvalló Szent Maximoszt) a korai reformációnak.¹⁰²

Így feltehető, hogy a korai kétnyelvű könyvek használatának vonatkozásában, mivel a könyvtárban kellett lennie bilingvis ősnymtatványoknak is, érdemes lenne megvizsgálni Pirckheimer közvetítő szerepét az itáliai és a német humanisták közt, vala-

96 *Epistola ad Bilibaldum Pyrckheymer*. Uo., 38v (recte: 37v).

97 „suscipe igitur, mi patrone, tuam in clientelam, hoc nostrum compendium” – Johannes COCHLAEUS, *Quadrivium Grammatices* (Tübingen: Thomas Anshelm, 1513), VD16 C 4366, a1v. A továbbiakban QG 1513.

98 OTTO, *Johannes Cochlaeus...*, 53–59.

99 „locupletissimam possideas bybliothecam, librorum quidem tam latinorum, quam graecorum” – QG 1511.

100 NÉMETH András, „Willibald Pirckheimer and His Greek Codices from Buda”, *Gutenberg-Jahrbuch* 86 (2011): 175–198, 175.

101 Emile OFFENBACHER, „La Bibliothèque de Willibald Pirckheimer”, *La Bibliophilie* 40 (1938): 7:241–263, 243.

102 A két kézitratról és Pirckheimer fordításairól: NÉMETH, „Willibald Pirckheimer...”

mint egyéni – tanulmányi, filológusi – motivációit gyűjteménye kialakítása mögött. Nemcsak városi, hanem országos szinten is kiemelkedő humanista magánkönyvtárát részletesen Emile Offenbacher ismertette.¹⁰³ Pirckheimer figyelemmel kísérte a német és az itáliai könyvkiadást is, és hol személyesen, hol megbízottjai útján vásárolt belőle.¹⁰⁴ Ezekből a megbízásaiból fény derül rá, hogy a szövegváltozatok érdekelték: beszerztette az Aldus-féle görög *Psalteriumot*, de a Milánóban megjelent s latin kommentárral ellátott görög zsoltároskönyvet is. Úgy vélem, ez a Johannes Crastonus-féle fordítás lehet, minthogy Pirckheimer birtokában volt a milánói tudós bilingvis *Aesopus*-kiadása,¹⁰⁵ valamint görög–latin szótára is.¹⁰⁶ Néhány Arisztophanész-komédiából pedig szó szerinti, tudós fordítást kívánt készíttetni, s érdeklődéssel várta az Aldus-féle trilingvis *Szentírás* megjelenésének hírért is, amelynek terve eljutott hozzá – bár végül soha nem valósult meg.¹⁰⁷ „Régi görög és latin” könyvekről szóló lelkes híradása Johann Reuchlinnak¹⁰⁸ jelenthet akár bilingvis nyomtatványokat is, s ez esetben görögtudása autodidakta fejlesztésének eszközeit. Az egynyelvű görög Aldina-Arisztophanész¹⁰⁹ előszava szerint boldogok, akik mostanság tanulnak görögül, hiszen könnyen és rövid idő alatt elsajátíthatják – immár megvan ehhez mindenük, csak a kellő elszánásnak lehetnek híján.¹¹⁰ (Bár Pirckheimer egy tükörfordításra is vágyott e kiadás mellé.)

Pirckheimer könyvtárában természetesen megvolt Cochlaeus grammatikája is,¹¹¹ s benne a neki címzett hálás ajánlás. Cochlaeus grammatikájának módszertani repertóriumából nem hiányzott a németről latinra és a latinról németre fordítás sem, azaz feltételezte, hogy a helyes és tudatos nyelvhasználat az egyes nyelvi struktúrák összevetéséből (és ennek a lépésnek a fordítás folyamatába történő aktív bevonásából) leszűrhető reflexió folyamánya lehet csupán.

Népnyelvű részletek Cochlaeus grammatikájában

A *Quadrivium grammatices* kétnyelvűsége részleges és szórványos, ám saját korában kiemelkedőnek mondható a népnyelvi betoldások mértékének tekintetében.¹¹² Így leírásukban először a mű összes kiadásában közel megegyező szöveghelyekre keríték sort,

103 OFFENBACHER, „La Bibliothèque...”

104 Többek közt Cochlaeus is járt helyette görög könyvek után. OTTO, *Johannes Cochlaeus...*, 78–101.

105 AESOPUS, *Vita et fabulae* (Milano: Bonus Accursius, 1480 körül), GW 313.

106 JOHANNES CRASTONUS, *Lexicon Graeco-latinum* (Venezia: Aldus Manutius, 1497), GW 07814.

107 LEONA ROSTENBERG, „The Libraries of Three Nuremberg Patricians 1491–1568”, *The Library Quarterly: Information, Community, Policy* 13 (1943): 1:21–33, 23, doi: [10.1086/615655](https://doi.org/10.1086/615655).

108 1512-ben, Trèves-ben. LUDWIG GEIGER, szerk., *Johann Reuchlins Briefwechsel*, Bibliothek des Literarischen Vereins in Stuttgart 126 (Stuttgart: Literarischer Verein, 1875), 183. Idézi ROSTENBERG, „The Libraries...”, 24.

109 ARISTOPHANES, *Comoediae novem (graecae)* (Venezia: Aldus Manutius, 1498), GW 07814.

110 „facile enim ac brevi graecam linguam, nisi ipsi sibi defuerint, consequentur” – uo.

111 Az 1513-as kiadás – két példányban is. OFFENBACHER, „La Bibliothèque...”, 254.

112 „Einzigartig zu der Zeit ist die Heranziehung der Volkssprache in dem Umfang wie hier. Man kann fast von einer frühen kontrastiven Darstellung reden.” KÄRNÄ, „Johannes Cochlaeus...”

majd rátérek azokra, amelyekkel Hieronymus Gebweiler toldotta meg átdolgozásában az eredeti művet.

Az első, 1511-es kiadást a lényegét tekintve változatlan 1513-as követi; az 1514-ben, 1515-ben és 1519-ben megjelent kiadások azonban Gebweiler keze nyomán immár a *Rudimenta* címet viselik.¹¹³ Jelentős a bővülés a grammatikakönyv német nyelvű anyagában; ám a bizonyosan Cochlaeushoz köthető német részleteket megvizsgálva kitűnik, hogy ezen népnyelvre irányuló törekvés folytatásának tekinthetők a Gebweiler-féle hozzátételek, amelyből következik az a nyelvpedagógia is, amely az iskolai dialóguskönyvek és a terentiusi florilégiumok hagyományával összefonódva Sebald Heyden többnyelvű párbeszédgyűjteményei révén indulhatott diadalútjára.

Cochlaeus grammatikakönyve tehát csíráiban már tartalmazza azokat a törekvéseket, amelyek a humanista iskolai dialógus hagyományával kereszteződve szerepet játszhattak a *Puerilium colloquiorum formulae* keletkezésében. Ezek a jellemzők a népnyelvű interpretáció jelenléte, a párbeszédes jelleg és a mindennapi iskolai környezetet tükröző, a diákok számára ismerős tematika.

Hogyan von be vernakuláris nyelvű részleteket grammatikájába Cochlaeus? Már a tartalomjegyzék megmutatja, hogy Cochlaeus a latin alaktan részének tekintette bizonyos grammatikai meghatározottságok német megfelelőit is. A IV. traktátus címében¹¹⁴ szerepel a *Teutonice interpretandi* kifejezés: az ige- és a főnévragozásokhoz kapcsolódik ezek fordítása. A *teutonica interpretatio* taglalása az alábbi témaköröknél mutatkozik meg: a német névelő ragozása a latin nyelv öt esetével, a jelzős szerkezetek, valamint a négy igemód (indicativus, imperativus, optativus, coniunctivus) és az igenevek (infinitivusok, participiumok, különösen a *participium coniunctum*) fordítása. Helyet kap a passzív és személytelen igeragozások megjelenése a latin és a német nyelvben, továbbá egyes határozószók, kötő- és elöljárószók német megfelelői.

Cochlaeus a latin grammatikán keresztül, közvetetten a német nyelv kifejezési formáiról is ír, hogy segítse a németről latinra való helyes fordítást, és erősítse a nyelvhasználat tudatosságát. Ez a bilingvizmus azonban szórványos: nem látszik következetesnek, hogy mely példák jelennek meg mindkét nyelven, a helyes fordítás metanyelvi reflexióival. Meglétükben is, elrendezésükben is esetlegesek ezek a német nyelvű értelmezések: hol sorokba, oszlopokba rendeződnek, hol folyamatos szöveget alkotnak, anélkül, hogy vizuálisan megfelelneek tartalmuk logikájának.¹¹⁵ Ray Schrire a grammatikakönyvek paradigmáinak az elrendezésben megmutatkozó átalakulását kognitív és materiális tényezők kölcsönhatásaként elemezve hangsúlyozza a lineáris megjele-

113 Miner nem ír a Gebweiler-redakcióról, Cochlaeus grammatikáján az 1515-ös strassburgi kiadást érti. MINER, „Change and Continuity...”, 19.

114 „Tractatus quartus de formis declinandi, coniugandi et Teutonice interpretandi casus et tempora”

115 Például: „De forma interpretandi teutonice tempora: Tu legis / du lißt. Ille legit / der lißt. Nos legimus / wir lesen. Vos legitis / ir lesent. Illi legunt / die lesent. [...] Lego, id est sum legens / ich bin lesen. Ioannes legit, est legen / ist lesen. Legebat: erat legens / was lesen.” JOHANNES COCHLAEUS, *Grammatica, Rudimenta ad Latine linguae usum necessaria, Continens sive prosa sive carmine Latine scribendum loquenduve sit* (Strassburg: Johann Prüß [II.], 1515), VD16 C 4369, 30v. A továbbiakban QG 1515. Hasonló elrendezésben, „De formis interpretandi tempora” cím alatt a QG 1511-ben is megtalálható (22v).

nítés táblázatosssá alakulásának tanulástörténeti jelentőségét, és az oktatási gyakorlat változását is, mely ugyancsak formálja a megjelenítés tendenciáit. Ebből az következik, hogy a vizuálisan transzparenssé tett morfológia logikája tanári közvetítés nélkül lesz hozzáférhetőbb, a nyelvtan mentális képe pedig letisztultabb, s ez előmozdíthatja a népnyelvek grammatikájának strukturáltabb szemléletét is.¹¹⁶ Cochlaeus grammatikájából viszont úgy tűnik, hogy akkor és ott ennek az átmenetnek kisebb jelentőséget tulajdonítottak, eszközként nem éltek vele.

Például a kijelentő módnál (*Teutonica indicativi interpretatio*) a megfeleltethető ige-idők két paradigmája táblázatszerűen rendeződik.¹¹⁷

ego	doceo	ich	ler	ego	lego	ich	liß
	docebam		leret		legebam		laß
	docui		hab gelert		legi		hab gelesen
	docueram		het gelert		legeram		het gelesen
	docebo		wird leren		legam		wird lesen

Bár a *Formulae* előzménytörténetében betöltött, általam feltételezett szerepe szempontjából nem az ilyen jellegű szórványos kétnyelvűségpéldák a leginkább mérvadók, mégis figyelemreméltó, hogy míg a kétnyelvű dialóguskönyvek német fele – legalábbis a kezdetekben és a szerzői elgondolásoknak megfelelő funkciót tekintve – alárendeltnek mondható a párhuzamosan elhelyezett, latin nyelvű szöveghasábjához képest, kizárólag a megértést támogató szerepe van, önmagában nem érdemes a tanulmányozásra, addig a Cochlaeus-féle grammatika helyenként az összehasonlításból származtatva már az „apanyelvről” (*patria lingua*), a németről is szűr le tudnivalókat – igaz, többnyire a helyes latinság viszonylatában. A német és a latin „névelők” különbségeit számba vevő szakaszban például megjegyzi, hogy az anyanyelvi használatot kell figyelembe venni, nem pedig a latin nyelvtani nemet.¹¹⁸ Ezt szemléltetendő mindhárom nemből feltüntet három-három főnevet, melyeket a német másik nembe sorol.¹¹⁹

A jelzős szerkezetek fordításának tárgyalásakor (*Teutonica adiectivi cum substantivo interpretatio*) is mind az öt esetben és mindhárom nyelvtani nemben fel van tüntetve egy-egy jelzős szerkezet – németül határozatlan névelővel kiegészülve – egyes és többes számban is, így a tankönyv nem pusztán a latin szerkezet helyes értelmezését mutatja be:¹²⁰ „Ebből a példából megértheted, hogyan kell németre fordítanod a mellékne-

116 Ray SCHRIRE, „Shifting Paradigms: Ideas, Materiality and the Changing Shape of Grammar in the Renaissance”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 84 (2021): 1:1–31, doi: [10.1086/JWCI84010001](https://doi.org/10.1086/JWCI84010001).

117 QG 1511, 22r.

118 „Vides, candide lector, quod latinis articulis Teutonici non respondent, sed quilibet latinus potest per triplicem teutonicum exponi et contra. Igitur in articulorum interpretatione sequi oportet usum patriae linguae: non artem aut analogiam.” Uo., 17v.

119 Például: „hic vir, der Mann; hic sol, die Sonne; hic equus, das Pferd” – QG 1515, 25v.

120 *Teutonica adiectivi cum substantivo interpretatio*. QG 1511, 17v–18r.

vet a hozzá tartozó névszóval együtt.¹²¹ A fordításra a *teutonice interpretare* szerkezetet és a *teutonizare* képzett igét is használja Cochlaeus, olykor pedig a (*cum*) *linguā vernaculā* ('hazai nyelven') kifejezést, ám ebben nincs rendszer.¹²² Az említett példák közül pedig minden férfi, nő (és állat) leginkább üdvös és célravezető tevékenysége rajzolódik ki: Vergilius olvasása. A költő neve a német mondatban accusativusban marad.¹²³

Ugyancsak kétnyelvűen prezentált igealak-megfeleltéseket találunk a kötetben folyamatos szöveg formájában is.¹²⁴ Az összetett igealakokat, például a passivum tárgyalásánál, Cochlaeus *circumloquium*nak, azaz körülírásnak nevezi – a nyelvreírás kiindulópontja tehát továbbra is egyértelműen a latin; a német szempontjából ez csupán kísérlet a segédige fogalmának megragadására.

Az imperativus esetében ugyancsak folyamatos szövegben adja közre a tankönyv a fordítási lehetőségeket,¹²⁵ azonban kiemeli, hogy többféle adódik.¹²⁶ Az optativusnál¹²⁷ jelen van az oszlopba rendezett és a folyamatos szövegű latin–népnyelv megfeleltetés is, ebből is látszik, hogy ekkoriban még nem volt evidencia a grammatikai paradigmák logikai szervezőelvet is közvetítő táblázatos szemléltetése. A fordítási lehetőségek számbavétele nem a német nyelv leírásához viszi közelebb az olvasót, hanem az optativus jelentésének tudatosításához.¹²⁸ Hasonló tendenciák figyelhetők meg a többi igemód, valamint az igenevek leírásánál, fordításaik alkalmi mellékelésénél is, azonban itt nem a megszólalás egységeiről, hanem paradigmák elemeiről van szó, amelyek nem rendeződnek párbeszéd formába. Innen is kiemelnék azonban egy szemléletes példát arra, hogy mutatkozik törekvés a német nyelv leírására, de a helyes fordítás viszonylatában és korlátozottan tudatos terminológiaalkotással, amint a személytelen passzívum német fordításánál (például *legitur* – *man list*) látszik: „hozzátételről” vagy ugyanazon oldalon belül „szótagról” ír Cochlaeus: „cum additione”, illetve „cum hac syllaba: man.”¹²⁹

121 „Ex isto exemplo intelligis, quomodo debes teutonice interpretari nomen adiectivum cum suo substantivo.” Uo., 18r.

122 A *vernacularis* szó humanista ártértelemezéséről: Johann RAMMINGER, „Humanists and the Vernacular: Creating the Terminology for a Bilingual Universe”, in Trine Arlund HASS és Johann RAMMINGER, szerk., „Latin and the Vernaculars in Early Modern Europe”, *Renæssanceforum: Tidsskrift for renæssanceforskning* 6 (2010): 1–22.

123 „Vir, mulier, animal legens Virgilium; Ein man der, fraw die, tyer das, da list oder lesende Virgilium.” QG 1511, 18r.

124 Például: „Tu legis / du list. Ille legit / der list. Nos legimus / wir lesen...” Uo., 22v.

125 Például: „Lege lisz, vel du solt lesen...” Uo., 22v.

126 „exponitur autem teutonice bifaria” – uo.

127 Uo., 23r.

128 „Optativus tripliciter exponitur” – Johannes COCHLAEUS, *Grammatica Io. Cochlei Norici: Rudimenta ad Latinae linguae usum necessaria continens, sive prosa, sive carmine latinae scribendum* [...] *Alexandri etiam versiculis utilioribus introsertis* (Strassburg: Reinhard Beck, 1514), VD16 C 4368, 29v. A továbbiakban QG 1514.

129 QG 1511, 24r.

Az adverbiumok alfejezetében a német megfelelőkkel is ellátott példaszorolykor párbeszédszerű jelleget ölt. „Az adverbiumok jelentésük sokféle típusa szerint különféleképp alkotnak csoportokat németül. Emiatt alkalmasnak tűnik, hogy kezdésnek néhányat közülük röviden lefordítsunk, általános jelentésük fordítását a helyhatározókról véve” – írja Cochlaeus.¹³⁰ Ezt a felvezetést követi folyamatos szöveggént közreadva, zömmel kérdés-felelet formában, többféle válaszlehetőségként elrendezve a latin adverbiumok német fordításának mintagyűjteménye.¹³¹ Ezen kétnyelvű példákat német felüket magyarra váltva idézem:

Quo curris? Hová szaladsz? Romam. Rómába. Huc. Ide. Istuc. Oda. Illuc. Amoda. Quaitur Nurnberga Romam? Hogyan lehet eljutni Nürnbergből Rómába? Augusta. Augsburgon keresztül. Hac. Erre. Istac. Arra. Ubi moratur papa? Hol tartózkodik a pápa? Romae. Rómában. Hic. Itt. Istic. Ott. Illic. Amott. Ubique. Mindenütt. Nusquam. Sehol. Usquam. Alicubi. Valahol.

Az időhatározókat felvonultató, ugyancsak kétnyelvű rész mozdul el a valóságosabb „dialógus” irányába (a jegyzetben csak latinul idézem). Például a „Mikor olvasol?” (Quando legis? Wen listu?) kérdésre több elfogadható választ is megad: reggel, későn, avagy este, rögvest, éjszaka, egykor.¹³² Hasonló feleletek követik a múlt és a jövő idejű rákérdezést is.¹³³ Azonban az olvasás időtartamára és tempójára rákérdező példamondatok nevelési értelemben is olvashatók, a valós körülményekre is utaló példaadásként: a megkérdezett *egész évben, folyamatosan, gyorsan* olvassa (természetesen Vergiliust).¹³⁴ Cochlaeus nyelvtankönyvében a grammatikai példaanyag jelentős része Vergiliustól származik, számos alkalommal szereplője is a mondatnak.¹³⁵

A számnévi adverbiumoknál már pusztán a példák felsorolását találjuk, tankönyvi kontextus nélkül. Figyelemreméltó azonban az a tanári útmutatás, amely rögzíti, hogy amellet, hogy olvasmányainkban gyakran feltűnnek, célszerű a mindennapokban is gyakorolni ezeket a kifejezéseket és német jelentésüket¹³⁶ – ami talán párbeszédes formában a legcélszerűbb.

130 Uo., 24v.

131 Uo., 24v–25r.

132 „mane, sero vel vesperi, statim, nocte, hora prima” – uo.

133 „Quando legisti? Heri. Modo. Nuper. Dudum. Pridem. Ante biduum. Hora tertia. Nudiustercius. Quando leges? Cras. Perendie. Olim. Aliquando. Post triduum. Hora secunda.” Uo.

134 „Quamdiu legisti? Semper. Totum annum. Tres horas. Continuo & assiduo. Quamcito legisti Virgilium? Tribus horis. Repente vel subito. Illico confestim. Extemplo. Continuo.” Uo.

135 A költő kanonikussága a középkoron át a humanista kánonokig megingathatatlanak bizonyult: példait az újabb tankönyvek megöröklük, prófétaí tekintélye pedig megerősíti. BALASSA, *A latintanítás...*, 291.

136 „Aliorum significantiae ex crebra lectione quotidianoque usu facile haberi poterunt.” QG 1511, 25r.

Ezen szakasz bemutatását egy olyan megjegyzéssel zárom, amely bizonyos fordítástechnikai korlátokra irányítja az olvasó figyelmét. Ha a fordítás megoldhatatlannak tűnik, akkor a hagyományos beszédrészek közül akad, amely így magából a tankönyvből is kimarad. „Minthogy a »közbevetések« [indulatszavak] a lélek érzéseit követik, nem pedig fogalmat, nem könnyű őket németül »kifejezni« [visszaadni]. Ezért azokat elhagyjuk.”

A tankönyv Donatus-kommentár szakasza jóval kevesebb népnyelvű közbevetést tartalmaz, ugyanakkor látványosabb a párbeszédesség és az iskolai témák jelenléte, ám mivel az auktoridézetek száma is megnő, természetesen nem minden példamondat illik a diákok mindennapjaihoz. A párbeszéd itt a grammatikakönyvekre oly jellemző erótematikus felépítés hagyományának folytatója. Az igei részben több a német fordítással ellátott példa, főleg olyan esetekben, ahol a fordításkor strukturálisan eltérő megoldáshoz ajánlatos folyamodni, így innen idézek párat. A személytelen igéknél az „es”, illetve a „man” szócskák közbeiktatását szemléltetik ilyesféle példák: *predatur – man raubt*;¹³⁷ *legitur – man liest*.¹³⁸

Témánk felől érdekesebbek azok a részek, ahol a példák – ismét helyhatározók – immár tényleges párbeszéd formáját öltik. Ebben a szakaszban viszont kizárólag latinul, olyasféle mondatpárokban, mint például: „Quo vadis? Norinbergam. Ubi habitas? Athenis.”¹³⁹ Talán még közelebb állnak a párbeszédes gyakorlatokat sejtető frázisgyűjteményekhez azok a példamondat-felsorolások, amelyek kísérőszövegük szerint viszont a kérdőszavakat és a rájuk adható tipikus válaszokat listázzák, különösen azokat a kivételeket, ahol kérdőszó és válasza nem azonos esetű. Mivel a fordítás tanítása ezekben a paragrafusokban nem cél, az „interpretatio Teutonica” itt is elmarad. A rövid párbeszéd konstrukciójának eredője tehát kimondottan grammatikai, a végeredmény ugyanakkor a dialóguskönyvek mondatanyagát idézheti fel, még ha a mondatpárok egymáshoz nem is kapcsolódnak túl szorosan.¹⁴⁰

A helyhatározó a megjelenés helyéhez igazított (Nürnberget említi meg); az említett tevékenységek között pedig a leggyakoribb az olvasás és a könyvvásárlás. De legalább ennyire a vergiliusi eclogák auktorszövegének világában is járunk olykor a tanulásra vonatkozó iskolai kérdezz-felelek gyakorlata közepette: „Kié ez a nyáj? Meliboeusé.”¹⁴¹

Érdemes azonban úgy is áttekinteni a *Quadrivium grammatices* kiadásait – azon részeit, melyek közel változatlanok maradnak –, hogy egyszerre legyünk tekintettel a párbeszédességre, a népnyelvű fordítás jelenlétére és a tanulással vagy olvasással kapcsolatos, iskolai vonatkozású tartalomra (amelyek elsődleges célja nyelvtani jelenség szemléltetése). Efféle példák, amelyekhez helyenként német fordítás is járul: *O, utinam studeres! Petii, ut studeres. Mallem esse doctus, quam dives. Taceamne an loquar? Soll ich*

137 Uo., 45r.

138 QG 1513, i3r.

139 QG 1511, 48r.

140 „Quomodo vales? Bene. Cur huc venisti? Gratia studii. Quo vadis? Norinbergam. Quid agis? Vaco litteris. Quanti emisti librum? Tribus talentis. Cuius plenus [sic!] est hoc dolium? Vino. Quantum distat? Tribus stadiis. Cuius est haec domus? Mea etc.” Uo., 51r.

141 „Cuium est hoc pecus? Meliboei.” Uo.

*schweygen oder soll ich reden?*¹⁴² A teljes mondatokat leszámítva is gyakran az olvasás a példaszó az igenevek fordítási lehetőségeinél.¹⁴³ Megjelenik a tanári tekintély megfogalmazása,¹⁴⁴ illetve a tanterv egy része hely- és időmeghatározással kísértén.¹⁴⁵

A kiadás (és a használat feltételezett) helyének megjelölése gyakori a helyhatározók leírásának egynyelvű, ám párbeszédszerű szakaszában – Nürnberg mellett egyébként Padovát, majd a már strassburgi kiadásoknál (1514, 1515) „Argentínát” olvashatunk itt, alighanem a lokális használatához igazodó behelyettesítés szándékával: ahol a korábbi kiadásokban „Norinbergae” állt.¹⁴⁶ A helyi jellegre, személyre szabás rokonszenvesebbé teheti a grammatikát.¹⁴⁷ Ahogyan Cochlaeus (és utóbb Culmann), Molnár Gergely is fontosnak tartotta, hogy a latin nyelvtant a helyi közösséghez „honosítsa” a földrajzi nevek cseréjével a maga kolozsvári Donatus–(Cochlaeus–Culmann)–átdolgozásában.¹⁴⁸

A későbbi kiadások népnyelvű részletei

A népnyelviség, a párbeszédedesség és az iskolai szcenírozás szempontjából azonban külön is megvizsgálandó az 1514-es, 1515-ös és 1519-es kiadás. Cochlaeus 1514-ig tanított Nürnbergben, utána más elfoglaltságok kötötték le, ezúttal is Pirckheimer megbízásából. 1515 és 1519 között Itáliában tartózkodott,¹⁴⁹ patrónusa három unokaöccsét kísérte nevelő- és görögtanárként;¹⁵⁰ ő maga jogi és teológiai tanulmányokat folytatott, s a héber nyelv is foglalkoztatta. Ezek a verziók tehát már egy strassburgi iskolamester és grammatikáiró, Hieronymus Gebweiler (1480–1545) szerkesztményei. A mű új címe *Rudimenta* lett.¹⁵¹ Népszerűségét az is mutatja, hogy külön latin–német szójegyzék is készült hozzá kiegészítésül.¹⁵²

142 Uo., 23r.

143 Például: volo legere, cupidus legere, legere est bonum, tempus legendi, venio lectum, difficile lectum; pueri legendo et audiendo proficiunt, delector legendo Virgilium. Uo., 23v; 46r.

144 „Tuum est regere, qui es praeceptor.” Uo., 51r.

145 „legitur Norinbergae Virgilium” – uo., 42r; „hac hyeme legitur Virgilium” – QG 1515, 45r.

146 Például: studeo Norinbergae, fui Patavii, visito scholas Norinbergae aut Patavii [...] Quo vadis? Norinbergam. Cur huc venisti? gratia studii. Quo vadis? Norinbergam etc. (QG 1511, 48r.) fui Norinbergae tres annos vel tribus annis – Quamdiu fuisti Norinbergae? Tres annos. (Uo., 51v.) Fui Argentinae [= Norinbergae] tres annos vel tribus annis. (QG1514, 52v.) Visito scholas argentinae. (Uo., 50r.)

147 Guarino a *Franciscus* nevet deklinálja görögül, egy tanítványa kedvére. Erótémata-compendium: Antonio ROLLO, *Gli Erotemata tra Crisolora e Guarino* (Messina: Centro Interdipartimentale di Studi Umanistici, 2012), 156. Johannes Stetmaister ingolstadti tanár pedig családtagjait és diákjait örökíti meg így. Xander FEYS és mások, szerk., *Student Notes from Latin Europe (1400–1750): A Research Companion* (Leuven: Leuven University Press, 2025), 244.

148 BARTÓK, „Tölünk...”, 432.

149 OTTO, *Johannes Cochlaeus...*, 59; 78–138.

150 Már 1515-ben feladja hivatalát. ENDRES, „Das Schulwesen...”, 184.

151 QG 1514.

152 Georg Altenheimer, Gebweiler munkatársa állította össze 1515-ben. OTTO, *Johannes Cochlaeus...*, 35–36.

Gebweiler elismerően szól Cochlaeus alaposságáról, mégis úgy érzi, hogy a *Quadriviumot* meg kell toldania az Alexander de Villa Dei-féle *Doctrinale*, egy 13. századi, leoninusokban íródott grammatikai kompiláció részleteivel („a hasznosabb versikékkel”). Ezeket egynyelvű latin idézetek formájában illeszti be. A vegyes fogadtatás eshetősége hidegen hagyja. „Alexander utálói fintorogni fognak, akár a rinocérosz, jól tudom. Hanem hogy a homlokuk sima-e vagy összeráncolják, az nekem egyre megy.”¹⁵³ A későbbi kiadások is tanúsítják, hogy Gebweiler kitartott a *Doctrinale* mellett. „Mások ám morogjanak csak, lármáznak, káromlanak, csinálnak, amit csak akarnak, úgysem tudják eltörölni az ilyen hasznos és tömör memoritereket. Az Alexandertől valókat értem ez alatt.”¹⁵⁴

Cochlaeus, mondhatni, fintorgott. „Hiszen a serdülők minálunk már kislány koruktól töltekeznek Alexander versikéivel, amelyek csakugyan rövidek, de fésületlenek, hiányosak és bőbeszédűek is...”¹⁵⁵ S a virágzó ifjúságnak ebben kell felőrlődnie.¹⁵⁶ Persze a többi meglévő tankönyvvvel sem elégedett – ezért is ír újat. A nürnbergi latin iskolák egyébként 1510-ig – tehát ameddig Cochlaeus nem kapott megbízást a grammatikairásra – megtartották a *Doctrinalét*; kemény kritikával illette viszont a poétikai iskola már említett tankönyvének szerzője, Heinrich Grieninger.¹⁵⁷ Előbeszédében leszögezi, hogy lassabban is, nehezebben is tanulnak „Alexander Gallus” homályos és alkatatlan verseiből, amelyek elnyomják a diákság senyvedő értelmét.¹⁵⁸ Egy ajánlóvers tollából pedig a kemény szavú „Kakas” csúf kornyikálásának helyettesítésére – a barbárság elűzésére – dicséri fel Grieninger könyvét.¹⁵⁹

Noha a *Doctrinale* szellemiségétől éppenséggel nem idegen a vernakuláris („laikus”) nyelvek segítségül hívása,¹⁶⁰ s készült is hozzá rengeteg glossza és kommentár, homályos sűrűsége mégis kikezdte népszerűségét. Az itáliai humanisták is, bár építettek rá,

153 „Torquebunt (scio) nasum rinocerotis more Alexandromastices; quorum tamen vel porrectam vel caperatam frontem iuxta estimamus.” QG 1514.

154 „Mussitent alii, clamitent, blatterent, agant, quid velint, non tam utilia ac brevia oblitterabunt memorialia. Ipsa dico Alexandrina.” *Ad studiosos scholasticos Exhortatio*. Johannes COCHLAEUS, *Grammatices rudimenta* (Strassburg, 1519), VD16 C 4370, 112r.

155 „Etenim nostri adulescentuli a puero Alexandri imbuunt versiculis brevibus sane, at incomptis, deficientibus superfluentibusque...” QG 1511, prológus.

156 „Si aetatis florem in Alexandro Gallo et Petro Hispano detrivisses, non profecto doctor eque praepositus uno simul in anno, utpote aetatis tuae vigesimo quinto evadere potuisses.” Cochlaeus véleménye az 1513-as kiadás előszavában. Idézi OTTO, *Johannes Cochlaeus...*, 51.

157 BAUCH, „Die Nürnberger...”, 18.

158 „...in quibus puerorum adolescentiumque ingenia miserabiliter opprimuntur, longe tardius ac potius difficilior harum rerum cognitionem pueri possunt haurire, si quidem obscuritatibus redolent et ineptiis.” GRIENINGER, *Epitome*, előbeszéd.

159 „Me pueri studeant animis mandare legendo / pro Galli tetrico carmine duriloqui / Nanque rudes planis et promptis imbuo normis / Quo linguae valeant pellere barbariem.” Részlet Johannes Fustis verséből, uo.

160 „...si pueri primo nequeant attendere plene, / hic tamen attendet, qui doctoris vice fugens / atque legens pueris laica lingua reserabit; / et pueris etiam pars maxima plena patebit.” *Doctrinale*, XII/7–10. Idézi BALASSA, *A latintanítás...*, 87.

mégiscsak szót emeltek a *Doctrinale* használata ellen.¹⁶¹ A kritikák dacára a 16. században is használják még a verses nyelvtant, párhuzamosan a humanista grammatikákkal; illetve számos nyelvtankönyv nem képes elszakadni a *Doctrinale* soraitól, inkább megújítására törekszik – akár Cochlaeus könyvének kései változatai.

Iskola – párbeszéd – népnyelv

Az 1514-es kiadás tehát régebbi hagyományokhoz nyúl vissza, ám újítás is több akad benne: gyakoribbak az iskolai életre utaló példamondatok, a népnyelvű fordítások, a dialógusokba rendezett mondatok, s e jellemzők különféle konstellációi. A *Rudimenta* sok mondata festi az iskolai hétköznapiakat. Fő céljuk egy-egy grammatikai jelenség szemléltetése; az életképek felidéznek a *Puerilium colloquiorum formulae* párbeszédesei jeleneit. Társaikkal együttesen olvasnak, futnak, tanulnak a szereplők. Grammatikára okítják őket, himnuszokat énekelnek, harangoznak. Meg is látogatják egymást; a vacsora valószínűleg főzelék. Néhány diák nevesítve szerepel, nemegyszer párokban, mint a *Formulae* dialógusaiban.¹⁶²

Mérsékelt célzásokban és közvetlen utasításokként is kiütözik bizonyos nevelési célt, hasonlóan az iskolai dialógusok hol idealizált, hol feddőleg kipellengérezett nebulóihoz. „István, ha alszik, horkol.” „Én írok, te meg alszol.”¹⁶³ Még direkter: „Én szorgosan tanulok, te pedig restül horkolsz”¹⁶⁴ – olvassuk az állítmányi jelző példázásában. Többek között Sebald Heyden dialóguskönyvében is visszaköszön, ahogyan a tanulók megróják egymás lomhaságát.¹⁶⁵ A jó diák, ahogy a *Rudimenta* példamondataiból kirajzolódik, mindenekelőtt szorgalmas és engedelmes. Eltökélten tanul, buzgalommal hallgatja is, olvassa is Vergiliust (aki jószerevével állandósult alanyként maga is tanul); szereti és tiszteli tanárát; bűnbánata őszinte.¹⁶⁶

161 „Még azok is támadták, akik egyidejűleg újabb kommentárokat szerkesztettek hozzá” – uo., 170–183; 180.

162 Ego et tu legimus. Tu et Johannes studetis. Ego cum Petro currimus. Ego curro cum Petro. (QG 1514, 77v.) Vocor Heinrichus ab omnibus sociis. (78v) Campana pulsatur a Petro. Hymni cantantur a scholaribus. Olus comeditur a nobis. (79r) Inter cenandum Johannes venit ad me: hoc est, dum cenarem. (79v) Vado ad scholas. Sum apud praeceptorem. (81v) Johannes et Petrus spaciuntur. Andreas et Ignatius student. (82r)

163 Si Stephanus stertit, dormit. Ego scribo, tu vero dormis. (Uo., 82r.) Ego doceo te grammaticam. (84r)

164 Ego diligens studeo, tu piger stertis. (Uo., 77r)

165 Például: „es glire somnolentior” – a fordítások metamorfózisában pedig Ratz, Ratte vagy Eychhorn is szerepel a *Formulae* hasonlatában. RIECKE, BOPP és ROSENBERGER, *Sebald Heydens...*, 51.

166 Vergilius studet. (QG 1514, 77r.) Studeo diligens et studeo diligenter. (78v) Ego sum bonus discipulus. Ego placeo preceptoris meo. Discipuli interest obedire. (78r) Me incumbere litteris est bonum. Me amari a discipulo est commendandum. Gaudeo tibi accidisse erudiri. Doleo te non poenitere viciorum. Venio causa studendi grammaticam. Audiendo praeceptorem ero doctior. Legendum est. (79v) Virgilius audiendus est diligenter. Legendus est Virgilius ab adolescentibus. Si Virgilius mihi esset discendus, maiori uterer diligentia. (80v) Discipuli est honorare magistrum. (86r)

Hasonló témák persze mindenütt feltűnnek, még azokban a mondatokban is, amelyek inkább a népnyelvű fordítás jelenléte miatt emelnék ki.¹⁶⁷ Ezek a példák a latin mondat és annak népnyelvű (német) megfelelőjének eltérő grammatikai szerkezetét szemléltetik, az összevetés elvárt eredményei pedig a helyes latinság és a tudatos fordítás – mindkét irányban. A bilingvis példamondatpárokat viszont a nyomtatásbeli elrendezés nem emeli ki a folyamatos szövegből, nem rendeződnek egymás mellé vagy alá.

Így szemlélteti például a tankönyv az összehasonlítás komparatív és partitív formáit latinul és németül is,¹⁶⁸ vagy bizonyos igék esetvonzatainak jelentéskülönbségeit,¹⁶⁹ az igevelek körülíró fordítását.¹⁷⁰ A szükségesség különféle kifejezései természetesen mindkét nyelven nevelő célzatot közvetítenek,¹⁷¹ ám a legtöbb kézzelfogható tanács mégis a kifogástalan mondatszerkesztésre int. Ma germanizmusnak neveznénk azokat az ösztönös tükörfordítás szülte megoldásokat, amelyeket Cochlaeus ellenpélda gyanánt ugyancsak rögzít. Így kárhoztatja például egy német tárgyi alárendelő mellékmondat latin fordításában a *quod* kötőszó felvezette, szerkezetileg analóg tagmondat alkalmazását a latin igeveles szerkezet elegáns használata helyett.¹⁷²

A szöveghelyekből, melyeknél a „teutonica interpretatio” a nyelvek strukturális különbségeiből fakadó potenciális buktatókat kívánja kiküszöbölni, kiviláglik, hogy Cochlaeus grammatikája írásakor kiemelt figyelmet fordított az anyanyelvre történő fordításkor szükséges szerkezeti transzformációk stilisztikai értékére is. Számos nyelvtani jelenséghez fűz tanácsokat a helyes fordításról, mégpedig mindkét irányban. Az általa

167 Különösen ebben a szakaszban gyakoriak: *De constructione – Grammatices Cocleaneae Appendix: Regulas (e grammatica nova selectas) et Syntaxis et prosodie cum earum punctis continens Grammaticae vacantibus haud inutilis*. Uo., 83r–87v. (A fol. 83 után újra 83-as szám szerepel – ezen kezdődik az adott szakasz –, a következő levél pedig 75-ös sorszámu, innentől újra folyamatos a számozás, tehát a megadott szakasz valójában 14 levél terjedelmű.)

168 „Virgilius fuit doctissimus poetarum. Der Virgilius ist gewesen der gelertest under den poeten.” (Uo., 75r.) „Habeo duos digitos in manu caeterorum longissimos. Ich hab zwen finger in der hand die die lengsten synt unter den anderen. Haec diversitas comparativi quando capitur comparative et quando partitive, etiam vulgari nostro discernitur. Nam cum dico, Iohannes est doctior Petro. Intelligo. Iohannes ist gelerter dan Petrus. Sed cum dico: dextera est melior manu. Under den zweyen genden ist die recht hand die besser. [...] Thais quam ego maiuscula est. Die Thais ist ein wenig grosser dan ich.” (83v) Thais neve minden bizonnyal Terentius *Eunuchus*-ból került a tankönyvbe.

169 Peto tibi, consulo tibi, ich bitt fur dich. Ich rat dire. peto te, consulo te, ich bit dich, ich frag dich rats (uo., 78v–79r); consulo acc. / dat.: consulo iurisperitos. Ich frag die gelerten in dem rechten etc. (83v); Quanti emisti hanc rem? Wie thur hastu das gekauft? (gen. pretii: 83v); ego letor tua foelicitate: ich freuwe mich von wegen deiner guckseligkeit. (87r)

170 Miserabilis visu, id est cum videatur, das ding ist erbermlich zu sehen; facile visu, ist leicht zu sehen; optimum factu, ist das best zu thon; difficile factu, es ist hert zu thon – uo., 80r.

171 Maxima quisque diligentia det operam litteris. Es sol ein ieglicher mit synem grosten flysz studieren. Debet fortissimus quisque magno animo superare eas voluptates, quae sunt caeteris fediores omnibus. Es sol ein ieglicher starcker mit gewaltigen gemute uberwinden die wolusten, die schedlicher synd dan die andern alle. Uo., 75r.

172 Például: Similiter cum lingua vernacula dicis: „Der meister bit uch ir wollent kommen zu im”, hoc latinum respondeat: „Magister petit vos venire ad se”, et non istud vulgare et barbarum: „Magister petit, quod veniatis ad eum”. Uo., 75v.

nos alanyt latinul például személytelen passzívummal elegáns visszaadni.¹⁷³ Ami helytelen, az pedig egyszerűen közönségesnek és barbárnak is minősül. A gondra, tudatosságra ügyelés szövegszerűen is megjelenik: „az igyekvőbb diákok ne hanyagolják el”, melyik szerkesztésmód az „elegánsabb”,¹⁷⁴ a gyakorlatba ültetve is: „így felelj”.¹⁷⁵ Ezekben az esetekben a német példa („lingua vernacula”) nemegyszer meg is előzi a latint.¹⁷⁶ He-lyet kap az anyanyelvre fordítás tanítása is, például az ablativus absolutusnál.¹⁷⁷

A legközelebb azok a példák állnak a bilingvis dialóguskönyvek szövegtartalmához, ahol a leíró nyelvtan minden valószínűség szerint valamiféle párbeszédes gyakorlatba vált át. Noha a szervezőelv továbbra is elsősorban grammatikai, a népnyelven is megjelenített részekből és az azokat keretező felszólításokból következtethetünk dialogikus gyakorlatokra is. Példaként azt a szakaszt idézném, ahol azt tárgyalja a tankönyv, hogy milyen latin kérdőszóra hogyan (milyen szófajokkal) kell helyesen megfelelni.¹⁷⁸ Itt a magyarázatot követő példaanyagban szóbeliségre utaló kifejezéseket tartalmaznak a felszólítások, mint: „mondd”, „feleld” – dialogikus beszédgyakorlat rögzíti a grammatikát.¹⁷⁹ Az alábbi részletben pedig jelen van a többnyelvű iskolai dialóguskönyvek jó néhány jellemzője: rövid, egyszerű mondatok párbeszédbe szerkesztve, mindennapi dialógusok lehetséges témáival, és mindez talán nemcsak a grammatikai tudást és a szókincset, hanem a helyes szóbeli latin kifejezést is segíteni hivatott, a többféle válaszlehetőség nem kizárólag a határozók változatos formáit mutatja be.¹⁸⁰ Efféle módon: *Melyik ez a szám? Feleld: a kettő. Hányasával mennek a fiúk? Feleld: kette-*

173 Sciendum et pro regula observandum: quodocunque lingua vernacula aliquid dicemus per dictionem man, tunc latine itidem per verbum impersonale eleganter interpretabimur. „Man singt in der kirchen” – dicas latine: „Canitur in ecclesia”, et non „Canunt in ecclesia”. „Man list”: „legitur”, et non dicas „legunt”. „Man wyrt yetz essen. – Iam comedetur. Iam non comedent.” „Man lut die glocken. – Pulsatur campanam.” „Was thut man in der schule. – Quid fit in scholis?”, et non dicas: „quid faciunt in scholis”. Uo., 77v–78r.

174 „Sciendum sit, quod huiusmodi orationes a studiosis discipulis non sunt negligende. Quid mea interest? Was gat es mich an? Quid tua refert? Was gat es dich an? Quid sua refert? Was gar es yn an? Tua nihil refert: es gatt dich nitt an. Quod mea interest, quantumlibet scribas. Es gat mich nit an wir vil du schribest. [...] Nota, quod piget et pudet differunt. [...] Me pudet huius facti. Ich schem mich der that. [...] Me piget illius viri. Mich verdruft des mans.” (Uo., 78r.) „Elegantius dices: Quod nomen est tibi?” (78v)

175 Et responde: Mihi est nomen Nicolaus; vel mihi est nomen Nicolao. Quib boni [sic!] affers? Was bringstu gut? Nihil boni dico. Ich sag nichts gut. (Uo., 78v.)

176 Hoc etiam pro regula notandum est, quod cum lingua vernacula dicimus „man sol”, Latine apte dicimus per gerundium cum verbo substantivo, ut „man sol essen: comedendum est”, „man sol lernen: incumbendum est litteris”; „man soll schlaffen: dormiendum est”. (Uo., 80r.)

177 Docente praeceptore discipuli celeriter student. Discipulo volente discere parum laborat magister. Has orationes in linguam vernaculam nostram plaerumque ita resolves: „me legente tu discis – wan ich lese so lernestu”. (Uo., 80v.)

178 Uo., 76r–76v.

179 Például: non sic dicas; nec responde per...; respondetur.

180 Quis est iste numerus? – responde: binarius. Quotenni vadunt pueri? – responde: bini vadunt. Hoc est: es gent zwen vn[?] zwen miteinander. Isti vadunt singuli: die gend ieder besunder. Quotennis es? wie vil iaren hastu. Responde: sum quinquennis vel sexennis. etc. Quantuplus est fructus agri? Responde: centuplus, theutonice: hundertfaltig. Quotuplicem vestem habes. wie vilfaltig oder wie manigfaltig gewand hast du? Responde: triplicem. Eyn trifaltiges. (Uo., 76v.)

sével mennek. Hány esztendőös vagy? Feleld: öt éves, hat éves stb. vagyok. Ezek a szórványos bilingvis példamondatok inkább iskolai környezetbe illenének. Azonban a származás, hogy ki honnét jön, és hová tart, általánosabb beszédtemák. A „honnán jössz” kérdésre pedig a tankönyv ezen kiadásának megjelenési helyszíne, Strassburg a tulajdonnévi példa.¹⁸¹

Végszó

Cochlaeus latin grammatikájában, a *Quadrivium*ban szórványosan, mégis látványosan jelen vannak német nyelvű részletek, értelmezések. Két főbb csoportba sorolhatjuk őket: fordítási tanácsok a német és a latin mondat szerkesztés eltéréseinek bemutatásával, továbbá rövid, párbeszédes formában elrendezett, bilingvis példamondatok. Utóbbiak a grammatikai szemléltetés mellett szóbeli gyakorlatokat is megelőlegezhetnek. A grammatikakönyvek hagyományát így közvetetten a dialóguskönyvekéhez kapcsolhatják, s ily módon helyet kaphatnak a többnyelvű párbeszédes nyelvtanító könyvek előtörténetében. Ugyanakkor a vernakuláris nyelvű grammatikák megszületésétől sem választható el a bilingvis beszélgetéskönyvek jellegéből fakadó implicit nyelvhasználati reflexió gyakorlata.

Paradox módon épp az elegáns, helyes latinság humanista kíváncsága vezet el a tükörfordítások kárhoztatásán keresztül a népnyelv – eleinte érintőleges és alárendelt – nyelvtani kontextusú taglalásához. Nem tartom kizártnak, hogy a leíró grammatika többnyire merőben életidegen műfaján átszűrve jelenjenek meg a mindennapi élet megnyilvánulásai, s ezáltal a nyelvoktatás története megírható legyen talán nemcsak egyes könyvtípusok fejlődése mentén, hanem kölcsönhatásaikat tekintve is. A közvetlen kölcsönhatás ténye ugyan nem bizonyítható, mégis lehetséges, hogy egy tanár megihletett egy fogékonyabb tanítványt; lehet, hogy a kor pedagógiai tendenciái úgy vetülnek egymásra, hogy a távoli utókor értelmezése közelebb kapcsolja egymáshoz a két humanista nevelő, Johannes Cochlaeus és Sebald Heyden szimbolikus alakjait; s hogy mindkettőjük munkássága olyasmiben működött közre, ami eredeti szándékaikból nem feltétlenül mutatható ki.

Grammatikájában már Cochlaeus is láthatólag törekedett arra, hogy a latinoktatásba valamelyest bevonja a tanulók anyanyelvét. Ebben az a rendeltetés is ott foglaltatik, hogy a fordítást és ennek révén a nyelvhasználatot, a nyelvek grammatikai struktúrájának átlátását egyszerűbbé, áttekinthetőbbé tudatosabbá, fordításkor mozgósítandó mentális gyakorlattá tegye.

181 Cuias, cuiatis querit de patria vel gente. Cui respondetur per nomina gentilia nostras et vestras: similiter per nomina significantia patriam vel gentem, ut Australis, Alsaticus, Pannonius, Tarentinus, Wien[n]ensis, Romanus, Ravennas, Alpinas etc. ut Cuias es tu? Wes lands bistu. Responde: sum Australis gentem / sum nostras gentem, id est, de nostra gente. (Uo., 76v.) Quo vadit regina? Durch welchs endt zucht die kunigin? Responde. Wienna, vel hac, da durch. (77r) Ubi fuisti? Responde: Wienne / Thebe / Venetiis / Tarenti / ruri / hic / illic / superius & caetera. Unde venis? Responde: venio hinc, venio Argentina, venio rure, venio militia. (77r)

Másutt a szórványos vernakuláris nyelvű részletek beszélt nyelvek, rövidek, hétköznapi témájúak; jellegükből arra következtethetünk, hogy a szerző módszertani elképzeléseiben talán szerepelhettek az iskolai élet mindennapjaiba illő párbeszédes gyakorlatok. E példák egyesítik magukban a legalább részben bilingvis tankönyv két fő rendeltetését: fordítás magyarázta frázisgyűjteményt ad, az összevetés pedig a nyelvtani különbségek felfedeztető szemléltetését teszi lehetővé.



Mimetikus eljárások az intrikusoknál – Katona József és Karl von Eckartshausen darabjaiban

KOVÁCS Viktor

ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, doktorandusz
ORCID: 0000-0002-3467-3313

Mimetic procedures in the intrigues of KATONA József and KARL VON ECKARTSHAUSEN

Abstract | The focus of my doctoral research is on the intrigue of reform-era drama, with a special focus on KATONA József's *Bánk bán*. According to my hypothesis, the knight-errant Biberach is not only a servant and advisor, but also a teacher to Prince Otto, who is trying to seduce the Bansan's wife. This depicted relationship can also be interpreted as a result of the source of inspiration and influence identified and detailed by WALDAPFEL József, who argues that KATONA was influenced by Karl von ECKARTSHAUSEN's philosophical work of dialogue, *Der Prinz und sein Freund*, when writing *Bánk bán*. The text was published in 1789 in Pest, and its overtly socially critical attitude made it instantly popular among the Enlightenment intelligentsia. The treatise, which is based on a conversational structure, is critical of historians for embellishing reality like courtiers, flattering when their work should be about the harsh transmission of truth. The central figure in *Der Prinz und sein Freund*, the vain prince, is confronted with the truth, the harmful and outdated image of absolutist monarchy, from an unexpected source, through the words of his servant. My research does not, of course, intend to repeat WALDAPFEL's claims, but, taking into account the theses of *Der Prinz und sein Freund*, I will include another of ECKARTSHAUSEN's works, the stage play *Fernando und Yuriko* (*Inkle und Járíkó* in KÓTSI PATKÓ János's adaptation), widely known to Hungarian classical audiences.

In the story of *Inkle and Járíkó*, Inkle, an English merchant, is shipwrecked and finds refuge on an island inhabited by Native Americans. He is helped by a native girl, Járíkó, who does not reveal the identity of the strange man to the rest of the tribe, carrying food for three years to Inkle's secret hiding place. Eventually, she manages to get the community to accept him, but all the while he misleads her, promises her marriage and sells her to a fellow trader in London at the first opportunity. The betrayal, the influence of romantic attraction, creates a thematic analogy between Inkle and the amoral male characters of *Bánk bán*, Otto and Biberach. Through a comparative analysis of the intrigues of the two dramas, my paper attempts to draw conclusions about the characterization-characterological peculiarities of the first and second stage of the reform era. In the first part, I will discuss the genesis of Inkle and Járíkó, and then, through textual examples of *Der Prinz und sein Freund*, I will interpret ECKARTSHAUSEN's view of the orderly structure of the period and of the power-servant status. After a comparative analysis of the intriguing portrayals of *Inkle and Járíkó* and *Bánk bán*, I will also seek to answer the question of how ECKARTSHAUSEN's thought process fit into the 1814 call for proposals of the Erdélyi Múzeum.

Keywords | motif history, song play, intriguing characters, social criticism, KATONA József

Katona József *Bánk bán* című drámája a korábbi szakirodalom közismert megállapításai szerint számos világirodalmi előzménymotívummal rendelkezik. A nemzeti drámaként kanonizált mű szerzőjét olyan alkotók inspirálták, mint Friedrich Schiller, Veit Weber vagy Cristoph Martin Wieland.¹ Korábbi kutatásaim során részletesen foglalkoztam a *Sturm und Drang*-drámairodalom emblematikus alkotásainak, Gotthold Ephraim Lessing *Emilia Galotti*jának, illetve Schiller *Kabale und Liebe* című szomorújátékának a *Bánk bán* alakbrázolására gyakorolt hatásával. Elsősorban a polgári szomorújátékok intrikusfiguráit elemeztem tárgy történeti összefüggéseket keresve. Befolyásolta-e a császári kamarás Marinelli és a hercegi titkár Wurm alakja a lézengő ritter, Biberach figurájának felépítését? Az azonosságok mellett a feltárt különbségek is megerősítették, hogy voltaképpen egy fejlődéstörténet figyelhető meg a három cselszövő személyisége között. Az *Emilia Galotti* Marinellije látszólag teljesen nélkülözi az érzelmi kapcsolódásokat: nemhogy szerelmi vonzalmat nem érez senki iránt, de a családi háttéréről, az indíttatásáról sem tudunk meg jóformán semmit. Kapcsolata a herceggel ugyanakkor túlmutat a szolgai függésen, többlettudásánál fogva ő az, aki valójában irányítja kettejük cselekedeteit. Szándéka nem más, mint az udvari kamarási pozíció féltékeny őrzése, stabilizálása.

Marinellivel szemben a *Kabale und Liebe* Wurmja a személyes érzelmein keresztül is kapcsolódik a történetekhez. Ugyanúgy Miller muzsikusz lányába szerelmes, akár csak von Walter tanácsos fia, Ferdinánd, s elsősorban az ebből fakadó féltékenysége készíti intrikus tettei végrehajtására. Bár ő is a rendi társadalom alkalmazásában áll, belső monológjában többször elhatárolódik ettől a közegtől. Első darabbeli megjelenése során, miután sikertelenül próbálja feleségül kérni Lujzát a szüleitől, hozományvadászattal vádolja a zenész házaspárt. A titkár szerint az öregek előbb beletörődnének abba, hogy gyermekük az ifjú arisztokrata kitartott szeretője, minthogy az ő törvényes felesége legyen. A férfi a polgári erényekre hivatkozik tehát, ám ebben kevésbé vezérli tényleges meggyőződés, sokkal inkább az igazodási szándék az aktuális beszédkörnyezethez. Wurm nagyon jól tudja, hogy Milleréket az erkölcsiségük megkérdőjelezése útján képes a leginkább elbizonytalanítani és feldühíteni.

A *Bánk bán* Biberachja elemzésem alapján a két előbbi intrikuskarakter átmenetének látszik. A segítő tevékenység, amelyet Ottó mellett végez, dramaturgiai szerepkettőzést hoz létre az udvari cselszövő hagyományos szerepkörében. Az érzelmi indítékot a mérániai herceg, a cél véghezviteléhez szükséges eszközöket pedig a kóbor lovag képviseli. Biberach konkrét szerelmi motivációjáról nem hangzik el utalás a darabban, ugyanakkor a szereplő meglepően sokat beszél családi háttéréről, előzetes tapasztalatairól. Hoszszasan részletezi apjával való konfliktusát, aki kitagadta őt, illetve többször előkerül a történeteiben szeretője, Luci neve is, aki megcsalja a férfit, közös életük boldogtalan. A lézengő ritter nemcsak szolgálója és tanácsosa, hanem szabályosan tanítója is Ottónak, ez a vonás pedig újdonságnak számít a vizsgált karakterológiai tárgy történetben.

1 WALDAPFEL József, „Eckartshausen és Katona”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 41, 2. sz. (1931): 213–216.

Jelen tanulmányom középpontjában ez a tulajdonság áll, amely előfeltevésem szerint a már említett cselszövői mimézis egyik eszköze. Waldapfel József 1931-es tanulmányában egy újabb világirodalmi forrásra utal, amely Katona Józsefet a *Bánk bán* megírásakor az előbb említett művekhez hasonlóan befolyásolhatta, sőt az intrikus-, illetve rezonórábrázolás tekintetében újításokra készíthette. Karl von Eckartshausen *Der Prinz und sein Freund* című filozofikus műve 1789-ben jelent meg Pesten, s a nyíltan társadalombíráló attitűdje miatt egy csapásra igen népszerű lett a felvilágosult értelmiség körében. A társalgási szerkezetre épülő értekezés elmarasztaló véleményt fogalmaz meg a történetírókkal szemben, amiért udvaroncok módjára szépítik a valóságot, hízelegnek, holott a munkájuknak éppen az igazság kíméletlen átadása lenne a célja. A *Der Prinz und sein Freund* központi alakja, a hiú herceg váratlan forrásból, a szolgája szavain keresztül szembesül az igazsággal, az abszolutista uralkodói kép káros és elavult mivoltával.²

Kerényi Ferenc a „felvilágosult állambölcselet kézikönyvé”-nek nevezi Eckartshausen munkáját, amelyből a rekonstrukciója szerint Katona József körülbelül hetven sort szó szerint is átvett.³ Ugyanakkor némely szövegutalások nem épültek bele a később kiadott és kanonizált változatba, hanem csupán az előzetes variánsok, vázlatok részei maradtak, míg vannak olyan gondolatok is, amelyek az átdolgozást követően kerültek a drámába. Az azonban valamennyi Eckartshausen-idézetben közös, hogy jobbra a két alattvalói státuszú szereplő, Tiborc és Biberach közléseiben érvényesülnek.⁴

Hogy miért vonhatta magára a költő figyelmét E. könyve, azt címe megmagyarázza. Udvari ármányt jelenítvén meg, kapott minden olvasmányon, amely hozzásegíthette, hogy az udvari levegőbe beleélje magát; sőt a címről még azt is gondolhatta, hogy a herceg barátja afféle udvari cselszövevények irányítója, mint sok regényben és drámában, s mint amilyen szerepet ő Biberachnak szán.⁵

Az idézett tanulmány szerint a felvilágosult abszolutizmus „katekizmusa”, a fiatal herceget oktató hangvétel, az ábrázolt alá-fölé rendeltségi viszonyok mind hasznosíthatók voltak Katona számára, s ezt a hasznosíthatóságot az sem zárta ki, hogy az eckartshauseni nevelő mindenkor a józan bölcsesség megtestesítője. Waldapfel Biberachot a misztériumjátékok ördögeihez, a barokk drámák gonosztevéihez sorolja, meglepő módon éppen a mértékletesség és racionalitás jegyein keresztül. Az ellenszenves vonásokat kétségtelenül komplexebbé teszi a tudás és az önuralom, ezáltal pedig Biberach szerethetőbbé válik az ostoba merániai hercegnél.⁶

2 Uo., 213.

3 KERÉNYI Ferenc, „Katona József dilemmái”, in KERÉNYI Ferenc, *Vörösmarty – Petőfi – Madách: Tanulmányok*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, GYURGYÁK János és SZILÁGYI Márton, 257–271, Osiris irodalomtörténet: Tanulmányok (Budapest: Osiris Kiadó, 2022), 263.

4 WALDAPEL, „Eckartshausen és Katona”, 213–214.

5 Uo., 215.

6 Uo., 216.

Kutatásom természetesen nem a Waldapfel- és Kerényi-féle állításokat szándékozza megismételni, hanem a *Der Prinz und sein Freund* téziseit figyelembe véve bevonja a vizsgálatba Eckartshausen egy másik művét, a klasszikus kori magyar közönség által széles körben ismert *Fernando und Yariko* (Kótsi Patkó János feldolgozásában *Inkle és Járikó*) című színpadi játékot. Gupcsó Ágnes kutatásából tudni, hogy ez a szöveg német nyelven 1784-ben jelent meg, korábban, mint a bölcseleti értekezés.⁷ Semmiképp sem vélem úgy, hogy a *Der Prinz und sein Freund* elméleti szöveggént hatott volna Eckartshausen színdarabjára, mivel a két alkotás az időrendiséget tekintve nem így követte egymást az életműben. Az viszont nem kizárható, hogy az Eckartshausen-darabot az 1790-es évek végén magyarra átültető és átdolgozó Kótsi Patkó János ismerte a filozófiai értekezés egyes tételeit, és azok szellemében adaptálta a szerző korábbi drámáját. Mindez ugyanakkor így is hipotézis, ezért a leghatározottabban az alkotói gondolatvilágban akár véletlenszerűen is megképződő párhuzamokra hivatkozhatom. A darab alapjául szolgáló történetről már Mikes Kelemen törökországi levelei is említést tesznek. Hopp Lajosnak az ehhez írt kíséretanulmánya szerint a téma a 18. század irodalmának egyik legkelendőbb eleme, többek közt La Fontaine, Goldoni, Antoine Francois Prévost is feldolgozta. A történet szerint Inkle, az angol kereskedő hajótörést szenved, és egy amerikai őslakosok által lakott szigeten talál menedéket magának. Egy bennszülött lány, Járikó lesz a segítségére, aki nem fedi fel az idegen férfi kilétét a törzs többi tagja előtt, három évig hordja Inklének a táplálékot titkos rejtékhelyére. Végül azt is eléri, hogy a közösség befogadja a férfit, aki azonban végig csak félrevezeti lányt, házasságot ígér neki, s az első adandó alkalommal eladja egy londoni kereskedőtársának.⁸

Isabel Kunz az *Inkle und Yariko*-téma teljes hatástörténetét ismerteti, a szüzse alapján írott szomorújátékok közt említi például Johann Heinrich Faber 1768-as *Inkle und Yarickóját* és J. N. W. B. Komarek 1791-es adaptációját. Eckartshausen 1784-es művét a daljátékok sorában tartja számon Joseph Alois Gleich és Johann Wilhelm Döring művei mellett.⁹ A téma hazai felbukkanását vizsgálva Zolnay Béla megjegyzi, hogy 1783-ban a pesti német színjátszás már bemutatott egy *Inkle und Yariko* című tragédiát, ez azonban még nem az eckartshauseni darab, hanem Joseph Bernhard Pelzel szomorújátéka. 1801-ből egy balettadaptáció emlékét őrzik a színlapok, amely a Kreutzer-Theater pódiumán mutatkozhatott be.¹⁰ Pukánszky Kádár Jolán a szerző nevének közlése nélkül említi egy 1786/1787-es évadban bemutatott *Inkle und Jariko*-előadást, illetve ő is hivatkozik az 1801-ben színpadra állított balettváltozatra.¹¹ A Belitska-Scholtz Hedvig és Somorjai Olga által szerkesztett *Deutsche Theater in Pest und Ofen 1770–1850* szerint

7 GUPCSÓ Ágnes, „Zenés színjátszás Debrecenben (1798–1799)”, *Zenatudományi Dolgozatok* 2 (1980): 259–272, 263.

8 HOPP Lajos, „A *Leveleskönyv* tárgyi jegyzetei”, in MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és Misszilis levelek*, szerk. HOPP Lajos, 399–798, Mikes Kelemen összes művei 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966), 782.

9 ISABEL KUNZ, *Inkle und Yariko: Der Edle Wilde auf den deutschsprachigen Bühnen des ausgehenden 18. Jahrhunderts* (München: Ludwig-Maximilians-Universität, 2007), 189.

10 ZOLNAY Béla, „Mikes törökországi leveleinek keletkezéséhez (Vége)”, *Egyetemes Philológiai Közlöny* 40 (1916): 90–106, 99.

11 KÁDÁR Jolán, *A budai és pesti német színpad története 1812-ig* (Budapest: Pfeifer Ferdinánd, 1914).

1783-ban a Pelzel-adaptáció került színre, ezt követte 1799-ben a schröderi átdolgozás, majd az 1801-es táncjáték. A Schröder műve alapján készített Gleich-adaptáció premierje 1807-ben volt.¹² Ugyanakkor az 1810-től 1815-ig tartó időszak német nyelvű előadásait összefoglaló színházi zsebkönyvekben nem található meg sem a *Fernando und Yarikó*, sem az *Inkle und Yarikó*, valószínű tehát, hogy a téma a közönség előtt már nem számított korszerűnek.¹³

Ami pedig a magyar nyelvű előadásokat illeti, Gupcsó Ágnes cikke említést tesz báró Wesselényi Miklós erdélyi társulatának debreceni vendégjátékáról, amelyre 1798. augusztus 11. és 19. között került sor, s amelynek szerdai napján a Kótsi Patkó János által szerzett zenés játékot, az *Inkle és Járíkot* adták elő. Ugyanezen előadás emlékét őrzi az 1803. január 9-i alkalomról szóló kolozsvári műsorismertető, illetve a tanulmány beszámol egy 1808-as pesti adaptációról is, amely Pacha Gáspár nevéhez fűződik.¹⁴ Az Országos Széchényi Könyvtárban megőrzött példány egyértelműsíti, hogy Kótsi Patkó János az Eckartshausen-féle *Fernando und Yarikót* fordította le, s mutatta be színészeivel: „Inkle és Járíko avagy az arany idő első rész. Énekes játék három felvonásban. Ekkartshausen után. Fordította Kótsi Patko János.”¹⁵ A *Magyar Játék-színi Almanak* (1813-tól *Magyar Játékszíni 'Sebkönyv*) szerint az *Inkle és Járíko* című háromfelvonásos énekesjáték 1810. január 31-én, április 13-án, szeptember 25-én és november 29-én szerepelt a pesti magyar színtársulat műsorán. Valószínű viszont, hogy a darabot nem az általam vizsgált fordításban játszották ekkor, mert az évad szerzőinek nyilvántartásában Kótsi Patkó János neve mellett nincs feltüntetve a mű, míg például Lessing *Galotti Emiliája* igen, tehát az adminisztráció nemcsak az eredeti drámákra, hanem a magyarításokra is kiterjedt.¹⁶ 1813. március 30-án újra előadták az *Inkle és Járíkot*, az ezt rögzítő katalógus azonban sem a daljáték szerzőjét, sem a fordítóját nem említi meg.¹⁷ Katona József elképzelhetően éppen a *Bánk bán* első változatának megírása idején találkozhatott a *Járíko*-téma variációival, s a szűzsé hazai jelenlétét és hatását szemlélteti, hogy Gyulay Lajos a naplója szerint 1824-ben egy több mint száz évvel korábbi írást, Richard Steele *Inkle and Yarikó*-ját fordította magyarra.¹⁸

12 BELITSKA-SCHOLTZ Hedvig és SOMORJAI Olga, szerk., *Deutsche Theater in Pest und Ofen 1770–1850: Normativer Titeltatalog und Dokumentation*, 2 köt. (Budapest: Argumentum Kiadó, 1995), 1:455–456, 2:922.

13 J. P. CSERNY és J. OERTEL, *Ofner und Pesther Theater-Taschenbuch auf das Jahr 1810* (Pest: Königl. städtischen Theater, 1811); J. P. CSERNY és J. OERTEL, *Ofner und Pesther Theater-Taschenbuch auf das Jahr 1811* (Pest: Königl. städtischen Theater, 1812); J. P. CSERNY és J. OERTEL, *Ofner und Pesther Theater-Taschenbuch auf das Jahr 1812* (Pest: Königl. städtischen Theater, 1813); F. HYBL és J. OERTEL, *Ofner und Pesther Theater-Taschenbuch auf das Jahr 1813* (Pest: Königl. städtischen Theater, 1814); F. J. HYBL és J. OERTEL, *Ofner und Pesther Theater-Taschenbuch auf das Jahr 1814* (Pest: Königl. städtischen Theater, 1815).

14 GUPCSÓ, „Zenés színjátszás...”, 261–262.

15 Karl von ECKARTSHAUSEN és KÓTSI PATKÓ János, *Inkle és Járíko, avagy az arany idő* (Kolozsvár: Református Kollégium Nyomdája, 1800), 1.

16 *Magyar Játék-színi Almanak* (Pest: Trattner, 1811), 7–17, 21–22.

17 *Magyar Játékszíni 'Sebkönyv* (Pest: Trattner, 1813), 28.

18 GYULAY Lajos, *Hamuszín könyv* (1824. január 14. – 1824. augusztus 2.), szerk. SZALISZNYÓ Lilla és ZENTAI Mária, tan. SZALISZNYÓ Lilla, Gróf Gyulay Lajos maga keze és könyve (Szeged: SZTE Klasszikus Magyar Irodalom Tanszék, 2009), 43–46.

Az ismertetett kontextus alapján nem véletlen, hogy Kerényi Ferenc a reformkor nagy színházi sikerei közé sorolja Eckartshausen énekes játékát, és Kuthy Lajos 1839-ben debütáló *Fehér és fekete* című drámájával említi egyazon kontextusban, ami azt valószínűsíti, hogy a német szerző műve még az 1840-es években is inspirálóan hatott a korabeli alkotókra. Ahogyan fogalmaz, a koloniális szempontok, a gyarmatosítás erkölcsi alapú radikális megkérdőjelezése erősen illeszkedett a klasszikus kori hazai színjátszás hagyományába. „Eckartshausen énekes játékában is [...] az inka lány váltja ki a nézői együttérzést, kétszeresen mentve meg szerelmese, a hajótörést szenvedett angol kereskedő életét, míg az, »hálából« a tőle terhes lányt lelkifurdalás nélkül adja el rabszolgának.”¹⁹ A mű társadalmi mondanivalóját hangsúlyozza Staud Géza tanulmánya is, amely szerint az *Inkle és Járíkó* a névleges amerikai cselekménytér ellenére a keleti mitológiai elemeket és névadási hagyományokat alkalmaz, ezzel pedig az ez idő tájt kelendő orientalista színházi irány példáihoz sorolható. A keleti tárgyú drámákat két okból szerette a közönség. „Az első az egzotikus dekoráció és a kosztüm lehetőség. A másik ok a fiktív, keleti jellemeknek vad szenvedélyessége, erőszakossága, bosszúszomja.” Staud olyan művek között említi Eckartshausen darabját, mint Voltaire *Alzire*-je, La Mierre *Lanasszája*, Hafner *Pikkó hertzeg és Jutka Perzsije*, illetve Emmanuel Schikanedertől a *Varázssíp* és *A jó tévő szarándok* című zenés drámák.²⁰ Nandini Bhattacharya szerint az *Inkle és Járíkó* a 18. század végi kereskedelmi túlkapások jellemző érzékeny kritikája. A kor kulturális köztudatában egyre szélesebb teret nyert az anyagi és a szellemi-emocionális értelemben vett gazdagság és gyarapodás ellentéte. Bhattacharya rekonstrukciójában a kor alkotói kísérletet tettek arra, hogy az arcot visszaadják a névnek, és az érték fogalmát az empátia (például a nők elnyomása, illetve a kolonizáció elszenvedői iránti szolidaritás) révén megtisztítják.²¹

Az *Inkle és Járíkó* több szempont alapján is rokonítható Katona József *Bánk bán*jával. A gyarmatosítást tematizáló Eckartshausen-mű cselekményéhez hasonlóan a magyar drámában is elnyomó idegen hatalom kerül szembe az alárendelt nép akaratával, amelyet mindkét esetben az ártatlan női test kiszolgáltatottsága jelképez. Akárcsak a *Der Prinz und sein Freund*, az *Inkle és Járíkó* is reprezentálja a herceg és a beosztottja viszonyát, az intrikus Inkle mellett folyton ott van az inasa, Pedrillo, aki a legtöbbször élő lelkiismeretként iparkodik ura önérzetére hatni. Bár szándéka teljes mértékben különbözik Biberachétól, a feletteséhez való kapcsolódás eszközeiben nem tudjuk nem észrevenni a lézengő ritter későbbi alakját, aki ilyenformán Eckartshausen filozófiájának kiábrándult, pesszimista kommentátoraként értelmezhető. Az intrikának a *Fernando und Yariko* cselekményén belüli szervezőerejét Isabel Kunz is kiemeli, a dráma tetőpontjának nevezi a Yariko eladása körüli ármány lelepleződését.²²

19 KERÉNYI Ferenc, „A radikális színházprogram és a közönség a Pesti Magyar Színházban (1838–1840)”, *Irodalomtörténet* 58, 8. sz. (1976): 165–181, 174.

20 STAUD Géza, *Orientalizmus a magyar romantikában* (Budapest: Sárkány Nyomda Rt., 1931), 98–104.

21 Nandini BHATTACHARYA, „Family Jewels: George Colman’s *Inkle and Yarico* and Connoisseurship”, *Eighteenth-Century Studies* 34, 2. sz. (2001): 207–226, 212, doi: [10.1353/ecs.2001.0002](https://doi.org/10.1353/ecs.2001.0002).

22 KUNZ, *Inkle und Yariko*, 208.

A következőkben a *Der Prinz und sein Freund* részletes bemutatása következik, felsorakoztatva a szövegben előforduló mimetikus szerepfelvétel példáit. Ezután az *Inkle és Járíkó* vonatkozó jeleneteit vizsgálom. Hozzá tartozik-e a mimézis gyakorlata a darabbeli intrikusok tevékenységéhez, s ha igen, cselekedeteik párhuzamba állíthatók-e a *Bán bán* Biberachjának ténykedésével? A tanulmány lezáró szakaszában arra keresek választ, hogy Biberach eckartshauseni karakterjegyei miképp illeszkedtek az *Erdélyi Múzeum* 1814-es pályázatának esztétikai elvárásához. Bár máig tisztázatlan, hogy a pályázat bírálói miért hagyták reflexió nélkül a *Bánk bánt*, s valójában abban sem lehetünk biztosak, hogy egyáltalán kézhez kapták Katona József művét, a darabot befolyásoló hatástörténeti motívumok feltárása szempontjából fontosnak látszik egy ilyesfajta elemzés is.²³

2. Mimetikus példák a *Der Prinz und sein Freund* szövegvilágában

Karl von Eckartshausen *Der Prinz und sein Freund* című művének párbeszédes szerkezete önmagában hordozza a dramatikus és a szerepfelvétel lehetőségét. A szöveg e tulajdonsága áttételesen kapcsolódik az arisztotelészi definícióhoz, amely szerint a mimézis a cselekvés utánzása, s legtöbbször kétféle módon valósulhat meg. A cselekvő alanyoknak vagy nálunk jobbaknak, vagy hitványabbaknak kell lenniük, a drámai műfajválasztás során ez dönti el, hogy tragédia vagy komédia születik. Egyes alkotók képesek az általános, hozzánk hasonló világ utánzására, ám ez jobbra a festőkre, képzőművészekre jellemző.²⁴ A mimézis tehát, amely konkrét definíció híján ugyan, de kulcsfontosságú szerepet kap Eckartshausennél, nem a valóságot, hanem a valóságot idéző illúziót hozza létre, és a befogadó megtévesztésével is szolgálhat.

Paul Woodruff az *Arisztotelész a mimézisről* című tanulmányában némiképp szembeszáll az ókori filozófus nézeteinek leginkább elterjedt értelmezésével, s elsősorban Platón összefüggései mentén viszonyul az egyébként leírhatatlannak s idegen nyelven átadhatatlannak nevezett arisztotelészi fogalmakhoz: ilyen például az „ábrázolás”, a „másolás”, a „kifejezés” vagy a „fikció”. Woodruff egyértelműen cáfolja, hogy a mimézis kizárólag utánzás volna, de szerinte teljes méretékű fikcióként sem foglalható össze. Inkább arról van szó, hogy a cselekvő vagy az elbeszélő hatalommal ruházta fel a fikciót, hogy a befogadónak valóságként funkcionáljon.²⁵ A költői mimézis előzménye akár teljes mértékben kitalált is lehet, az elérni kívánt hatás érdekében azonban nélkülözhetetlenek a reális szférával való találkozási pontok. „A mimézisnek [...] az a hatása, hogy működésképtelenné teszi az értelmünket; félretolja azokat a tudatos képzeteket, amelyek segítségével az értelem általában képes felügyelni az érzelmi reakciókat.”²⁶

23 GYALUI Farkas, *A Döbrentei-pályázat és a „Bánk bán”*, Erdélyi tudományos füzetek 32 (Cluj-Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1931), 3–6, doi: [10.36240/etf-032](https://doi.org/10.36240/etf-032).

24 ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*, ford. SARKADY János (Budapest: Magyar Helikon, 1974), 11.

25 PAUL WOODRUFF, „Arisztotelész a mimézisről”, ford. KOZÁK Dániel, *Helikon* 48, 1–2. sz. (2002): 29–55, 29, 39, 40.

26 Uo., 55.

Amint azt a bevezetőben már említettem, a *Der Prinz und sein Freund* alaphelyzete egy társalgási szituáció az udvartartás élén álló herceg és tanítója között. A *Fünfter Grundsatz* (Negyedik alapvetés) című fejezetrész azonban, amelyre Waldapfel József és Kerényi Ferenc egyaránt reflektál, kizárólag a mester monológja, az általa felsorakoztatott képek, részletességig kidolgozott példázatok az ő benyomásain alapulnak. Legelőször is kiköti, hogy a hercegnek tisztelnie kell az alattvalóit, tilos tréfálkoznia velük. A vaskosabb tréfálkozás megalázó, az enyhébb pedig túlzott bizalmaskodásnak tűnhet. A szolgák megismerése ugyancsak elsődleges feladata az uralkodónak, elvégre ők azok az emberek, akik a hatalmi pozíciókat az ezzel járó körülményeket biztosítják a számára. Látogasson el nád-
tetős kunyhójukba, egyen a fekete kenyérből, amit ők fogyasztanak, öltözzön rongyos ruhájukba, s így észre fogja venni, mekkora erőfeszítésükbe kerül a hercegi jólét megteremtése. A főrangú úrnak éreznie kell a szolgagyomor éhségét, a nyelv szomjúságát.²⁷

Az tehát már a tanító kezdeti megszólalásaiból kiderül, hogy elsősorban a test érzékeinek benyomásán keresztül gyakorol hatást az ifjú hercegre. Ezt saját bevallása szerint azért teszi, mert az uralkodó elől a megtévesztő udvaroncok elzárják az igazságot, a jobbágy a palota udvarára sem léphet be, nemhogy a panaszait valamiképp előadhathatná az igazságtévő trónus előtt. Az udvar hamis figurái természetesen érdekből cselekednek így: a gazdagok ugyanis mindig rosszul járnak, ha a feletteseik a náluk alacsonyabb rangú szolgálkkal veszik körül magukat. Az aranyruhába öltözött herceg szégyent érez a rongyokban járó szegények közt, felismeri a társadalmi hierarchia igazságtalanságát, s ezt a felismerést továbbítani akarná a grófok, további előkelőségek számára.²⁸ Bár az elbeszélő egyértelműen a kapzsi főurakat vádolja a megtévesztés gesztusával, voltaképpen az ő példázatai is megfeleltethetők az arisztotelészi mimézis típusainak. Amikor a herceg aranyruhát vesz magára, az általánosnál hitványabb uralkodói mintákat követ, mikor pedig a földművesek kunyhójába látogat, s ott osztozik velük a szegénységen, a nemesebb és erkölcsileg tisztább viselkedést sajátítja el. A tanító példáinak mindegyike a woodruffi elméletet támasztja alá, miszerint a fikciós alapokon nyugvó mimetikus eljárásnak is kapcsolatot kell tartania az átérezhető valóság szegmentumaival.

A *Fünfter Grundsatz* szónoka a jobbágyok élete mellett a birodalmak, udvarok élén álló hercegek mindennapjait, felnövekedését is igyekszik empirikusan modellálni, rámutatva közben a hiányosságokra. A legtöbbjüket már egészen kisgyermek korában hamis önképpel ruházza fel a dajka hízelgése, amely szerint idővel belőlük válik majd a legnagyobb uralkodó. Kivétel nélkül teljesítik minden kívánságukat, a haragjuktól, csalódottságuktól tartanak, a külvilágtól pedig, amennyire csak lehet, elzárják őket, nehogy bármiféle veszéllyel találkozzanak. Elvégre az életük mindenki életénél drágább: a sorsuk tragikus kimenetele a birodalom végét jelentheti. A serdülőkor során az udvarmester hamis tanácsa és személyiségtorzító jelenléte veszi körül a trónörökösöket. Az udvarnoki státusz legfőbb előnye, hogy a kiszolgált nemes az öregségére birtokot, életjáradékot, járandóságokat kap, a saját érdekei miatt arra kényszerül, hogy hazudjon, a nevelés sza-

27 Karl von ECKARTSHAUSEN, *Der Prinz und sein Freund: Ein Buch für Fürstenkinder* (Pest és Buda: Diepold és Lindauer Nyomdája, 1789), 163.

28 Uo., 164.

bályait az örökösök kedve szerint írja át. Az arisztokraták élete a reprezentációra épül, a tudásuk az egyes tárgyterületeken (irodalom, idegen nyelvek, történelem és földrajz) meglehetősen csekély, a felületes társalgás fenntartására, illetve a csodálat kiváltására szolgál. Eckartshausen sorai egy élveteg, a szórakozást a könnyelmű örömforrásokban kereső fiatalemberről szólnak, anakronisztikusan megteremtve a *dekadens dandy* figuráját. E karakternek a korábban említett rafinált, haszonleső tanácsadóval alkotott párosa a *Bánk bán* Ottó–Biberach alakkettőssével állítható párhuzamba.²⁹

Mindent összevetve megállapítható, hogy a *Der Prinz und sein Freund* ötödik fejezetének elbeszélője ellentmondásosan viszonyul a mimézishez. A saját bevallása szerint elítéli az udvari nevelés hamis illúziókat keltő, hazug jellegét, ugyanakkor az ő példázatai is csupán az elbeszélés szintjén léteznek, a *Fünfter Grundsatz* keretén belül legalábbis nem történik meg az uralkodói tér elhagyása, a tényleges kimozdulás. Ilyenformán az ő tevékenysége is megfeleltethető annak a folyamatnak, amelyet az arisztotelészi és a belőle kiinduló woodruffi fogalomkör mimézisnek nevez.

3. Vizsgált szövegpéldák

Kótsi Patkó János magyarázata a karakterábrázolásban és a lényeges cselekményfordulatokban követi Eckartshausen művét, a darab elején viszont két olyan jelenet is olvasható, amely nem szerepel az eredeti német nyelvű szövegváltozatban (legalábbis az 1784-es kiadásban).³⁰ Az elsőben a hajókatasztrófa után lehetünk tanúi, majd pedig a címszereplő Inkle dalának a lakatlannak tűnő szigeten. A férfi énekéből kiderül, hogy bár nem eredeti otthona a cselekmény színhelyül szolgáló sziget, kifejezetten jól érzi magát itt, semminek nem érzi szükségét.³¹ Az idill tapasztalata, illetve az ennek elvesztésétől való félelem a *Bánk bán* Ottójában is megfogalmazódik, még hozzá egészen korán, a dráma első szakaszában.

És még ma kell, hogy ő enyém legyen!
Szerelmet érzek én, s csak az meríthet
vég nélküli édes Elysiumba, hol
önnön szerelmünk önkirálynénk,
szép életünk világa, valódi jó,
forrása annak, ami nagy, koporsó
üreben élet, és kívánt jövődönk
egyetlen egy kezesse – az, de az!!! –³²

Bizonyos mértékben mindketten idegenek a térben, ahol járnak, és talán éppen ez ruházza fel őket a megismerés merészségével. Amíg Ottóban a szerelem kívánása dol-

²⁹ Uo., 170.

³⁰ Karl von ECKARTSHAUSEN, *Fernando und Yariko: Ein Singspiel in drei Aufzügen* (München: Crätz Verlag, 1784).

³¹ ECKARTSHAUSEN és KÓTSI PATKÓ, *Inkle és Járkó...*, 3.

³² KATONA József, „Bánk bán”, in *A magyar dráma antológiája I.*, szerk. KERÉNYI Ferenc, 105–199, Osiris klasszikusok (Budapest: Osiris Kiadó, 2005), 111.

gozik, addig Inklét elsősorban a környezet, a természet nyújtotta szépségek érdeklik, amelyek nyugalmat hoznak az egyébként feldúlt tudatállapotában.

Zafir-szinbe fel-öltözve
Piros bársonnyal övedzve
Kél-fel a nap, tölle félnek,
A' dörgések, s vissza-térnek.
Rózsát küld előre jelnek,
Melytől szalad az éjjelnek,
Sötét félelmes fellege,
És az álom' serege:

Minden plánta ujra éledt,
Ah! bennem -is ujj az élet;
Ujj lesz tehát a ditséret,
Áldott légy örökös Élet.³³

Inkle nyomában csakhamar megjelenik a szolgája, Pedrillo, akinek már az első mondatai is bemutatják dramaturgiai pozícióját. A szóltan és némiképp spekuláns, számító természetű gazdájához képest Pedrillo alakja elsősorban komikumforrásként szolgál, szószátyár és bölcseledő. Szinte szemrehányóan teszi szavá Inklének, hogy az jóízűen végighorkolta az éjszakai vihart, mialatt ő pedig ébren virrasztott, és így tanúja lett az árbóckoppanásnak, a tengeri hajótörésnek. Jelenetükből az inas szándékai nem válnak világossá, az azonban egyértelműnek látszik, hogy (a látszólagos elméleti beállítottsága, az eszmefuttatásai ellenére) gyakorlatiasabb életszemlélet vezérli, mint az urát, Inklét. Mintha ironikus előképe volna a *Der Prinz und sein Freund* bölcseledő udvarmesterének. Inkle csakhamar behelyezkedik a szenvelgő, kényes kegyúr figurájába, elmondása szerint szívesebben választaná a vízi halált, minthogy újabb éveket kelljen nélkülözésben, másnak kiszolgáltatva élnie a szigeten. Némiképp didaktikus vonása a műnek, hogy Pedrillo ezután egyből oktató hangvételt vesz fel. „No, így már nem tudnék gondolkodni. Hát nem jobb-é az embernek kis nyomorúsággal élni, mint teli haszal a vízbe fulladni?” Már ekkor is szó esik közöttük segítőjükről, Járikóról, akit a szolga hasztalan ajánl a gazdája figyelmébe. Bár Inkle szépnek találja a lányt, esze ágában sincs udvarolni az őslakos közösséghez tartozó hajadonnak.³⁴

A *Bánk bán* Ottójának reakciói is az idegen földhöz való ambivalens viszonyulásról árulkodnak. Mintha egy a civilizáción és a társadalmi korlátokon kívüli édenkertként fogná fel a magyar udvart, a Melinda iránt érzett fanatikus vágy megrémiszti viszont. Ilyenkor ő is a szenvelgő tónusokhoz menekül, sajnálatja magát bizalmasának, Biberachnak.

33 ECKARTSHAUSEN és KÓTSI PATKÓ, *Inkle és Járikó...*, 3.

34 Uo., 4.

Halljad csak: ő – Melinda szánakoz
rajtam, midőn komor tekintetem
tartom szegezve rajta, azt sohajtván:
„Mért nem maradtam a hazámba” –³⁵

A Pedrillóéhoz hasonlóan a lézengő ritter tanácsa se nélkülözi a kioktató hangnemet s a meráni herceg képességei, alkata fölötti kritikagyakorlást.

Ej, ej, kegyelmes úr, vigyázz, vigyázz; mert
egy ily keszeg, sovány fiút az izmos
Bánk bán – bajúsa egy végére tűz.³⁶

„Vad a gúttát, nó, ha ez is vad, már úgy szeretnék szelíd leányt látni” – mondja Pedrillo Inkle felvetésére, majd hozzáteszi: „Ebben a lányban semmi vadság sincsen. Én egészen másképp vélekedem a vademberek felől, velem elhitették, hogy ők az embert szőröstül-bőröstül megeszik. De látom, nem olyan fekete az ördög, amint festik.”³⁷ A mű világképe felől nézve tehát a szolga egyértelműen jó szellemként van jelen a hatalmi ambíciójú, kényelmes Inkle mellett. Ugyanakkor az ő szavai sem mozdulnak ki a kolonialista, lealacsonyító helyzetből, az elcsábítandó nőt erényei ellenére is állatias, egyszerű léleknek tartja, aki könnyen megszerezhető. Ez a meggyőződés Biberach esetében jóval intenzívebben van jelen. Bár ravasznak és kiismerhetetlennek tartja az asszonyokat, a szövegében szintén feltűnnek az állatokkal vont párhuzamok. Egy alkalommal például Ottó rangját, a „királyi néné”-t a kereszt, az aranylánc vonatkozásában emlegeti, amelyek „egérfogók az asszonyokra nézve”. Korábban pedig galambról és oroszlánról beszél, mikor Melinda attitűdváltozását említi.³⁸

Az intrikus Inkle és a segédje az első felvonás hetedik jelenetében tűnik fel ismét, miközben a Járikótól kapott gyümölcskosarat fogyasztják. Pedrillo ügyefogyott kérdései, felvetései („De valami juta eszembe; ha minket megettek volna a’ vad emberek, úgy-e koránt sem esne ilyen jó ízűen ez a gyümölcs?”) inkább már bosszantják, mint untatják, holott aktuálisan az ő gondolatait sem foglalja le a táplálkozáson kívül semmi. A szolga végül egy történettel hozakodik elő, amelyben a vándort elnyeli a cethal gyomra, ám ez korántsem jelenti számára a pusztulást, sőt az utazónak jobbra is fordul a sorsa. A hal belsejében pompás szobát talál asztallal, székekkel, tányérral, amelyben békésen ellakhat. Inkle annyira felháborodik az inas locsogásán, hogy a jelenet végén kegyetlenül felképezi.³⁹ A *Bánk bán* cselekményterében a fizikai erőszak csupán egyszer jelenik meg Ottó és Biberach között – akkor pedig végzetesen. A harmadik szakasz végén az érte küldetett udvari szolgák elől menekülő herceg hajdani tanácsadójához kö-

35 KATONA, „Bánk bán”, 110.

36 Uo., 112.

37 ECKARTSHAUSEN és KÓTSI PATKÓ, *Inkle és Járikó...*, 5.

38 KATONA, „Bánk bán”, 121–122.

39 ECKARTSHAUSEN és KÓTSI PATKÓ, *Inkle és Járikó...*, 11–14.

nyörög, hogy segítsen neki elmenekülni, aki ekkor már Bánk közelébe akar férközni, és nemet mond Ottó kérésére. A merániai ifjú erre ördögnek nevezi a kóbor lovagot, majd mikor Biberach távozni készülve hátat fordít neki, ledöfi.⁴⁰

Az *Inkle és Járíkó* női címszereplője az első felvonás nyolcadik jelenetében megvallja az angol kereskedőnek, hogy szerelmes belé, az őszinteség azonban nem rokonszenvet, hanem ellenérzést vált ki a férfiből, aki – továbbra is kiszolgáltatott lévén az őslakos lánynak – természetesen ezt nem ismeri, hanem igyekszik hasznát húzni az iránta tanúsított rajongásból. Járíkó azt is elmondja, hogy újabb két idegennel ismerkedett meg, akik a legutóbbi hajótörés áldozatai. Inkle szívesen találkozna velük, ezért a lány elvezeti a férfit és a szolgáját a két másik áldozat, Don Gonzalvo és Ferdnando rejtekhelyére. Itt azonban a négy férfi bajba kerül, az őslakosok meghallják a beszédüket, s foglyul ejtik őket. Járíkó bátyja, Azor elé járulnak, aki egyfajta vezető pozíciót tölt be a törzs életében. A megkövesedett, rendi szemléletű Don Gonzalvo rögtön pogánynak nevezi Azor népét, mire az őslakos közösség feje a monoteista meggyőződésű, általa álszentnek tartott európai civilizációt kezdi el bírálni. A félszeg Inkle nem vesz részt a párbeszédben, attól retteg, hogy felfalják a kannibálok. Mikor Azor megtudja, hogy az angol kereskedő már három esztendeje a szigeten lakik, felteszi számára a kérdést, ki bűjtatta-táplálta eddig. Inkle lelkiismeret-furdalás nélkül elárulná Járíkót, Pedrillo azonban közbelép, és egy komikus történettel áll elő, amely szerint mindketten krokodiltojáson élve vészelték át az elmúlt éveket. A jelenet során a darab hősi figuráját, Ferdnandót is megismerjük, aki elmondja Azornak, hogy a maga részéről egyáltalán nem állna szándékában harcolni az ősi közösségek ellen, csupán a király parancsának engedelmeskedik. Mint később kiderül, mióta itt tartózkodik, két bennszülött életét is megmentette.⁴¹

A mimézis mint tevékenység az *Inkle és Járíkó* és a *Bánk bán* intrikus kettősséhez is hozzátartozik. Az érzelmek utánzó megjelenítése elsősorban a történetpszövésszintjén érvényesül, amely mindkét esetben a szolgai státuszú figura sajátossága. Nem tudni, mennyi igazság van Biberach szavai mögött, de viszonylag gyakran hivatkozik a múltjára, hajdani esendőségére, ennek a tevékenységnek pedig csakis egy célja lehet. A bizalmaskodó hangvétel közelebb helyezi az aktuális partneréhez az intrikusfigurát, aki eléri, hogy a másik is megnyíljon előtte, ezáltal pedig máris leköteleződjön, zsarolhatóvá váljon. Rövid példa erre a kóbor lovagnak Izidórával folytatott párbeszéde az első szakaszban, amikor az asszonyi természet mély ismeretét firtató kérdezősködésre Biberach a következőképp válaszol: „Megtanultam, emberi / elmém ezernyi baklövésivel.”⁴²

Azor emberei természetesen nem elégednek meg Pedrillo komikusnak ható meséjével, továbbra is a titokzatos patrónus kilétét kutatják. Addig nem is hajlandók szabadon bocsátani Inklét és a szolgáját, amíg azok nem árulják el, ki segítette őket ennyi ideig. Ez természetesen konfliktust szül a két férfi között. A kereskedő szabadulni szeretne a fogságból, amely egyre kellemetlenebb a számára, a szolga viszont kitart, továbbra sem hajlandó felfedni Járíkó kilétét. Inkle emiatt vádakkal illeti Pedrillót, esetlen locsógnak nevezi, átkokat zúdít a fejére, az inas viszont állhatatosan hallgat, mikor pedig

40 KATONA, „Bánk bán”, 160.

41 ECKARTSHAUSEN és KÓTSI PATKÓ, *Inkle és Járíkó...*, 23–27.

42 KATONA, „Bánk bán”, 124.

szóhoz jut, ismét az őslakos lányt dicséri, aki remek felesége lehetne az úrnak. Eddig-re nyilvánvalóvá válik, hogy a javaslaton keresztül implikált érzelmek a saját vágyait tükrözik. A maga részéről boldogan fogadná, ha Inkle helyett Járíkó őt tüntetné ki a szerelmével. Inkle végül természetesen bevallja, hogy Járíkó volt a titkos segítőjük, ám ez Azort már nem éri meglepetésként, csupán igazolja mindazt, amit a fiatal nő korábban megvallott neki. Az őslakosok vezetője kijelenti, hogy mind a négy foglyuk szabad ember a szigeten, sem a mozgásterében, sem a jogaiban nem korlátozzák őket.⁴³

Járíkó boldogan rohan a szerelme karjába, Inkle azonban képtelen belenyugodni a természetközeli életbe, rangon alulinak ítéli a „vadleánnyal” való házasságot, azonkívül visszavágyik Londonba, a magafajta kereskedők, kufárok, polgárok közé. Az őslakosok elszántan készülnek az esküvőre, ő pedig a szökést tervezgeti, ám valamennyi elgondolása kudarcba fullad. Ismét a véletlen dramaturgiai ereje nyújt neki segítséget: egy újabb befolyásos kalmár, Sztelay köt ki a szigeten, akiben Inkle régi ismerősét üdvözlí. Sztelay elmondja, hogy újabban rabszolgafelhajtással foglalkozik, s azért érkezett ide, hogy a bennszülöttekből munkásokat vigyen az ültetvényekre. A férfi címszereplő kap a lehetőségen, elhatározza, hogy áruba bocsátja Járíkót. A két európai rögvést alku-dozni kezd, úgy beszélnek a hajadonról, mintha állat vagy tárgy volna.⁴⁴ Ezáltal a *Der Prinz und sein Freund*ban olvasható negatív mintákat jelenítik meg. A társadalmi kiszolgáltatottság ellenére felsőbbrendű, távoli pozícióból beszélnek az őslakos közösségről.

E helyütt ismét az eszünkbe juthat Ottó és Biberach kettőse, az viszont fontos különbség a két mű intrikusi szerkezete között, hogy a lézengő ritter nemcsak Melinda elcsábításának lehetőségét, hanem ennek eszközeit, furfangját is kínálja Ottónak. Ezzel szemben Sztelay nem cselekvő intrikus, sokkal inkább egy általánosan amorális társadalmi intézmény feje. A hajótörés miatt kiszolgáltatott Inkle és a nagy hatalmú embercsempész viszonya a hatalmi felállást tekintve inkább Gertrúd királyné és Ottó kapcsolatát idézi. Inkle hízeleg Sztelay-nak, sőt a szolgájául szegődik, csak hogy minél nagyobb nyereség üthesse a markát, és visszatérhessen az általa eszményített civilizált társadalomba.

A fentiek alapján úgy tűnik, hogy Inkle és Ottó figurája az intrikusi vonások tekintetében mutat némi összefüggést, ám ahogyan azt hipotetikusán megállapítottam, az Eckartshausen által részletesen ábrázolt úr-szolga viszony kevésbé kiegyensúlyozott interpretációban jelenik meg Katonánál. Bár Tiborc kétségtelenül a becsületes, őszinte alattvaló képét erősíti, Biberach rácafol a feltételezésre, miszerint a szolgai szerepkör bölcsessége egyszersmind morális fölényvel is társul. Az *Inkle és Járíkó* Pedrillója locsogása és kolonialista látásmódja ellenére jó szellemként tevékenykedik ura mellett, s bár nem jár sikerrel, egyértelműen azt szorgalmazza, hogy a gazdája hűséget fogadjon Járíkónak. Ezzel szemben Biberach alattvalóként kizárólag a saját érdekeit nézi, s ezáltal inkább geresztője, mint csillapítója a merániai befolyás alá került udvar erkölcstelenségének. Az utóbbi tény természetesen abból is következhet, hogy az *Inkle és Járíkó*, illetve a *Bánk bán* társadalmi felvetése rokonságot mutat ugyan, de alapvetően eltér egymástól. Katona József tragédiája a rendi társadalom problémáit járja körül, míg Eckartshausen daljátéka a gyarmatosítás lehetőségeiből vagyont szerző európai polgárság felelősségét érzékelteti.

43 ECKARTSHAUSEN és KÓTSI PATKÓ, *Inkle és Járíkó...*, 29–30.

44 Uo., 38–45.

4. Az eckartshauseni gondolatok lehetséges illeszkedése az Erdélyi Múzeum pályázatának esztétikai elvárásaihoz (összefoglalás)

A *Bánk bán* keletkezéstörténetével foglalkozó szakirodalom megállapításai szerint mindmáig nem konkretizálható, mi vezetett Katona József drámájának az *Erdélyi Múzeum* 1814-es pályázatán történő elutasításához. Amint azt Gyalui Farkas dolgozatából megtudhatjuk, a kiírásra tizenkét pályamű érkezett, s a bírálók a Bihar vármegyei birtokos, Tokody János *Pártosság tüze* című alkotását találták a legjobbnak. A darab sosem került színpadra vagy olvasóközönség elé, mivel a szerkesztők 1817-es nyílt fogalmazványa több részletet is kifogásol a műben, s átírási módozatokat javasol a szerzőnek, aki nemcsak a további munkálatoktól, de a levélre való választól is eltekint. (Természetesen annak a lehetősége is fenntartható, hogy a postára küldött dokumentum elkallódott a szállítás során.)⁴⁵ A bírálók Tokody tragédiája mellett Bolyai Farkas három szomorújátékáról, illetve egy történelmi drámáról, a *Kun Lászlóról* írtak rövid elemzést, Katona József művét azonban említésre sem méltatták. A *Bánk bán* mellőzéséről Gyulai Pál a következőket írja:

Nem jött szóba se a *Bánk bán*. Nem csodálkozhatni – úgymond. E tragédiában kevés volt, mit az akkori divat kiválóan kedvelt, s aztán Döbrentei adott irányt a bírálóknak, ő bár buzgó előharcos, nagyérdemű szerkesztő, de nem volt az a kritikus, akiben valamely szokatlan jelenség bárminő szempontból is emberére találjon.⁴⁶

Gyulai Pál azt sem tartja kifelejthetőnek a gondolatmenetből, hogy a pályázat eredendően egy színház megnyitására alkalmas dráma szövegét várta, tehát az ünnepi helyzethez való tematikai és stílusbeli azonosulást. A merániaiak kedvezőtlen megjelenítése, a pártütők általi szidalmazása és az első változatban szereplő váratlan gyilkosság mind elidegenítően hathattak a bíráló esztétikusokra.⁴⁷ Alighanem ebbe a sorba illeszthető az eckartshauseni utalásrendszer is. Az uralkodóját folyamatosan tanácsokkal segítő alattvaló ugyanis a látszólagos lojalitás és konstruktív szándék ellenére kiemeli a királyi abszolutizmus társadalmi megkérdőjelezhetőségét, hiányosságait. Azáltal hogy Tiborc ellentétéként Biberach egy nemkívánatos szolgai státuszt képvisel, aki birtokában van ugyan egy fölöttes tudásnak, de azt az amorális világ szolgálatába állítja, még súlyosabbá válik a rendi társadalommal szembeni bírálat.

Ha Gyulai Pál álláspontjánál maradunk, a felismerhetően a *Der Prinz und sein Freund*-ből származó gondolatok minden bizonnyal összeegyeztethetetlenek voltak a múlt dicsőségét reprezentálni kívánó igényekkel. Mindez azonban továbbra is csak előfelvetés, s valószínűnek látszik, hogy a jövőben is az marad, ugyanis az esztétikai összehasonlításhoz szükséges példányok sajnos nem állnak rendelkezésre.

45 GYALUI, A *Döbrentei-pályázat...*, 3–6.

46 Idézi Gyalui: *uo.*, 10.

47 *Uo.*



Tasi Réka: *Vana ludor imagine*. Az imagináció kora újkori katolikus kontextusai

Irodalomtörténeti füzetek 187

Budapest: Reciti Kiadó, 2023, 208 l.

BÁTHORY Orsolya

HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, tudományos főmunkatárs

ORCID: 0000-0003-3325-8916

A reneszánsz és a barokk művészetről, illetve költészetről szóló diskurzusaiban a fantázia és az imagináció sokszor szinonim használata érvényesül. A kontextustól függően jelenthetik a lélek képalkotásért felelős képességét, az értelmes képek megtartásának és újrakomponálásának adottságát, valamint a nem létező lények, dolgok létrehozását lehetővé tevő erőt. Az imagináció (fantázia) képessége azt mutatja, hogy a tudat nem csupán a külvilág passzív mentális tükrözésére, reprodukciójára képes, hanem annak aktív résztvevője is egyben, így képes szubjektív, akár nem létező tartalmakat is generálni. Az imagináció ezen utóbbi aktív, teremtmény jellegű használatát, a kreativitást a romantika emelte alkotói kulcsképességgé, nagy jelentőséget tulajdonítva neki a kultúra, a művészet és különösen az irodalom területén. A romantika előtti korok nem feltétlenül üdvözölték a képzelőerő ilyesfajta produktivitását. A kötet címében lévő idézet (*Vana ludor imagine*) épp a fantáziát övező kora újkori gyanakvásra hívja fel a figyelmet. A szó szerkezetet a kontextus ismerete nélkül leginkább úgy tudnánk fordítani, hogy „üres látomással járó játék”.

A cím teljesebb körű értelmezését a kötet utolsó fejezetében találjuk, amely egy retorikai kézikönyvben, az 1709-es *Manuductio ad eloquentiam*-ban található *imaginatio*-fogalmat tárgyalja. Itt az *imaginatio* egy olyan speciális retorikai alakzatként jelenik meg, amelyben a szónok egy alantas, naturális jelenségből alakít ki egy természetfeletti, grandiózus képet. A tankönyv példája erre a figurára az a retorikai szituáció, hogy miközben valaki Nagy Sándor hamvait szemléli, a hamvak csodás módon megmozdulnak. „Quale ostentum? frigides ebullit Magni cinis.” „Milyen csodajelenség ez? Nagy Sándor hamvai poszognak!” (Az *ebullit* igét Pázmány szokása volt ’poszog’-ként fordítani, a tetemet pusztító férgek tömegének sajátos, a forrásban lévő víz bugyogásához hasonló mozgására utalva.) A retorikai példa egyszeri szemlélőjében a hamvak mozgása egy nagyszerű, fenséges látomást indít el: „A hősök Főnixre löki szét az őt életre keltő máglyát, és az urnában hadakat állít, hogy újra harcba szálljon az egyszer már lever perzsa ellen?” Ah *vana ludor imagine*! Vermes cinerem movent. „Ah, üres látomás játéka ez csupán, a férgek túrják csak a hamvakat.” Tasi Réka szerkesztési megoldása azért is frappáns, mivel a korábbi fejezetekben, némileg leegyszerűsítve, arról volt szó, hogy az imagináció révén, miként lehet a

fenségest és a természetfelettit (*magnitudo rerum*) jelenvalóként a hallgatóság szeme elé helyezni (*praesentia oculis subiecta*). Az alakzatnak ez a fordított irányú jelentésátvitellel járó alkalmazása egyúttal az imagináció veszélyes, az igazságtól eltérítő potenciáljára is felhívja a figyelmet. A képzelet megbízhatatlanságától, korlátlanúságától való félelem az imagináció termékeny felhasználásával egyidejűleg, folyamatosan jelen van az alteritásban. A fantázia csalóka képekkel való azonosításának platóni hagyománya megerősítette azokat a 16. században kibontakozó orvosi és démonológiai diskurzusokat, amelyek a képzelet működési zavarait vizsgálták. Tasi Réka külön kitér a phantasia humorálpatólogiai és mágikus narratíváira. Ezek a pszichés eredetű betegségek – köztük a korban még más jelentésű hipochondria, melankólia és hisztéria – a 16–17. század fordulóján fokozott figyelem tárgyává váltak; elég, ha csak az angliai melankóliakultuszra gondolunk.

Mára elfogadott tény, hogy az imaginációhoz való viszonyulás megváltozása, pozitív kreatív potenciállal való felruházása kulcsszerepet játszott az új irodalmi episztémé kialakulásában. Az átalakulás megértéséhez elengedhetetlen a késő reneszánsz és a barokk képzelethez való viszonyulásának feltárása a különféle kora újkori diskurzusok fényében. A *Vana ludor imagine* épp ezeket a 16–17. századi imaginációelméleti előzményeket tárja fel.

Tasi Réka kötetének első részében (*Alteritás és imagináció*) a korai újkor imaginációs felfogásának történeti alakulását a filozófia mellett a teológia, a retorika-poétika-esztétika, valamint az orvoslás-démonológia diskurzusaiiban tárgyalja a szakirodalom megállapításai alapján. Általánosságban elmondható, hogy a középkornak a képzelet működései, funkciói közül a külvilág passzív tükrözését, mentális reprodukcióját hangsúlyozó felfogásához képest a reneszánsz és a barokk már az imagináció produkciós aspektusának is szerepet juttatott. A 17. századi világkép érintő tudományos, filozófiai-antropológiai változások mellett ez is az „episztemikus mező” elmozdulásának része volt, egy fontos lépés, amely a *litterae* és *literatura* 18–19. századi szétválásához vitt közelebb.

Tasi Réka imaginációelméleti vizsgálódásainak azonban konkrét apropója is van. A hívek érzelmi alapú meggyőzését szolgáló és ezért a mentális vizualizálásra ösztönző metaforikával, retorikai élenkséggel (*enargeia*), affektusokkal operáló, antik gyökerű homiletikai hagyomány, a *genus grande* 17. századi katolikus prédikációkban való megjelenésével a szerző már foglalkozott több korábbi írásában is, leginkább kutatásainak összegzését jelentő 2009-es monográfiájában. Úgy tűnik, a Trient utáni prédikáció a *litterae*, az episztemikus mező fentebb említett elmozdulására érzékenyen reflektáló műfaja lett, mivel szerepe felértékelődött, és az egyik fontos médiumává vált a katolikus reformokat megvalósítani kívánó zsinat szellemiségének. A poszt-tridentinus prédikáció többfunkciós jellege – amennyiben a *docere*, *delectare*, *movere* jegyében egyesíti a hitbéli és erkölcsi tanítást a gyönyörködtetéssel – jól tükrözi azokat az esztétikai újításokat, amelyek a korszak imaginációfelfogásának megváltozásából erednek, és alapvetően a vizualizáció felé mozdulnak el. A képzelet új szerepet kap a megismerésben: nemcsak eltorzítja a vallási tapasztalást, hanem közelebb is viheti ahhoz, mivel az érzékelés és az érzelem egyre fontosabb szerepet játszanak a hit megélésében. E retorikai kontextusban az imagináció nem ismeretelméleti, hanem esztétikai fogalomként jelenik meg – ám ez az értelmezés mégis szorosan összefügg a képzelet kora újkori ismeretelméleti és lélektani értelmezéseivel. Debora Kuller Shuger nagyhatású, Tasi Réka kutatásaira is termékenyítőleg ható *Sacred Rhetoric* című monográfiájában arra a megállapításra jut, hogy ennek a jelenségnek a hátterében a lelki ké-

pességek, fakultások számának csökkenése és ezzel a belső képalkotás folyamatának egyszerűsített magyarázata áll. Shuger szerint ennek a szimplifikációs folyamatnak a 17. századi betetőzését Francisco Suarez lélektana jelenti, amelyben Aquinói Tamással ellentétben egy *sensus internus* van, ezt nevezi *phantasiának*, és ruházza fel különféle reprodukzív és produktív működésekkel. Tasi Réka Shuger kifejtetlenül maradt megállapítása nyomán igyekszik rendet tenni a kor arisztoteliánus-neoskolasztikus imaginációfelfogásában, és ennek keretében külön vizsgálja Suarez *phantasia*-fogalmát. A kötet második, *Kontextusok* című részében ugyancsak Suarez nyomát keresve fókuszál a magyarországi filozófiai tankönyvekre és az iskolafilezófián túli művekre, Tarnóczi István, Gabriel Ivul, Kéry János, Hevenes Gábor, Szentiványi Márton traktátusaira. Az aprólékos vizsgálat végső kifutása, hogy a belső érzékek funkcióinak meghatározása a kora újkori lélektanban nem egységes, így az imagináció fogalma az arisztotelészi keretek megléte ellenére is meglehetősen széttartóvá válik a 17. századra. A lélekrészek számának csökkenése ellenére nem látjuk a Shuger-féle egyszerűsödést a fantázia kora újkori ismeretelméleti modelljében. A Tasi Réka által szintén többször idézett Barbara Niebelska-Rajca szerint ez a széttartás a korabeli poétikával és művészetelmélettel foglalkozó teoretikusok fantáziaelméletére is hatással volt, amennyiben a fantázia szerepét hol a *sensus communis*, hol a *memoria* tevékenységével kapcsolták össze.

Bár az imagináció mint belső érzék filozófiai diskurzusában kimutatható elmozdulások bizonyosan hozzájárultak a képzelet 17. századi retorikai felértékelődéséhez, ezek mégsem foglalkoztak a képzelet kreatív potenciáljával. Ezért önmagukban nem magyarázhatják azt a feltételezett rehabilitációt, amelynek nyomán az imagináció a 17. századi katolikus szövegprodukciónban legitim eszközzé válhatott. Tasi Réka arra a következtetésre jut, hogy az imagináció kreatív jellemzőjét inkább a platóninak nevezett elgondolásból és annak hagyományozódásából lehet eredeztetni, „s ebben a paradigmában az imagináció reprodukzív funkciójától a produktivitás felé történő 18–19. századi elmozdulás elsősorban a platóni tradíció bűvőpatakként történő továbbéléseként és hatásaként írható le.” (20.)

A szerző egy önálló fejezetet szentel az imagináció katolikus képteológiában és a képvitákban betöltött szerepének. Számomra – aki immár több mint húsz éve részt veszek Pázmány Péter műveinek kritikai kiadásában – ez volt a könyv egyik legérdekesebb része. Pázmány több polemikus írásában, így a *Keresztyéni feleletben*, az *Öt levélben*, a *Megrostálásban* és természetesen a vitairatokat szintetizáló *Kalauzban* tárgyalja a képek tiszteltét, illetve azt, hogy a szent képek nem magával az isteni természettel hasonlatosak (*similitudo in essendo*), hanem a reprezentációban való hasonlatosságot (*similitudo in repraesentando*) mutatják meg. A poszttrienti képteológiai traktátusokban kiérlelt argumentációs rendszerben fontos szerep jut azon érvnek, miszerint a kép (*imago*) egyenrangú a szöveggel, vagyis a textussal. Ahogy Pázmány írja az *Öt levélben* és a *Kalauzban*. „Vallyon nem ugyan-azt jegyzi-e a' szó, vagy írás, és gondolkodás, a' mit a festékekkel ábráztatott hasonlatosság?” Innen már csak egy logikai lépés, hogy e szerint valaminek a megfestése, illetve a festett kép befogadása egyenrangú az írással, valamint annak befogadásával, vagyis a jelölési tevékenységek egyenrangúak, ennek pedig az a végső oka, hogy a kimondott szó elménkben képet generál. Ismét Pázmányt idézve: „Vagy akarjuk, vagy nem, de a' mit halunk, annak valami hasonlatosságát kapcsoljuk, és ábrázuk elménkben: Intelligentem enim, necesse est phantasmata speculari.” („Amikor pedig az ember elmélkedik, szükségszerű, hogy egyúttal egy bizonyos képzetet is szemléljen” – mondja Arisztotelész.) Tasi Réka mindemel-

lett arra mutat rá, hogy Pázmánynál és a felső-magyarországi hitvitában is a képvíta dogmatikai-kontroverzoteológiai vonatkozásai kerülnek előtérbe, a képek hatásáról, az Atya- és Fiúis-tent, valamint a szenteket ábrázoló képek erejéről, az ezek nyomán bekövetkező bűnvallásokról, megtérésekről, illetve gyógyulásokról nem esik szó a vitairatokban.

A mentális képalkotás az antikvitástól kezdve nemcsak a filozófia lélektanon alapuló ismeretelméleti ágának vizsgálati tárgya volt, de ezzel párhuzamosan poétikai-retorikai eszköz is, végül egy alakzat, amelyet a hagyományos és affektusretorikák rendszeresen tárgyalnak. A kötet második részében (*Kontextusok*) az imaginációnak ezen hármas jelentéséhez kapcsolódóan vizsgálja a szerző a *phantasia-imaginatio* fogalom 17. századi előfordulásait, vonatkozásait, kontextusait. Tasi Réka részint már megjelent tanulmányait kiegészítve, egymás után rendezve alakít ki egy tematikus ívet, amelyből, mint írja, „a katolikus barokk próza filozófiai, teológiai és retorikai alapjainak eddig kellő figyelemre nem méltatott összefüggései” (9) bontakoznak ki.

Vizsgálódásai során a szerző igyekszik markánsan meghúzni a vonalat az alteritás, valamint a romantika és posztromantika imaginációelképzelése között, és ez már a következetes fogalomhasználatban is megnyilvánul. Az alteritás vonatkozásában szándékosan kerüli a képzelőerő kifejezést, helyette a *phantasia*, *imaginatio*, illetve Barbara Niebelska-Rajca nyomán az összetett *phantasia-imaginatio* kifejezéseket használja, mindezeket klasszikus helyesírással, ezzel is tudatosítva az olvasóban a posztromantikus kultúra és irodalom számára valóban idegen képzeletfogalom másságát.

A *phantasia-imaginatio* gondolata nagy jelentőséggel bírt a kora újkori esztétikában is. A poétikai és retorikai imaginációt már Pszeudo-Longinosz (Kr. u. 1. sz.) is megkülönböztette egymástól, amely differencia a kora újkorban számos alkalommal visszaköszön. Különbőségük alapja, hogy az alkotó mit kíván elérni a vizualizációval. A poézisben a cél az *ekplékszisz*, azaz a hallgató vagy néző megdöbbenése, lelki megrázása, a szónoklat hatásfogalma ezzel szemben az *enargeia* (világosság, szemléletesség). A befogadó közeg érzelmeire való ráhatáshoz a nyelvi illúzió megteremtése volt szükséges, ez utóbbi pedig a nyelv imitativ potenciáljában rejlik. A retorikailag megfelelően kidolgozott szöveg nem egyszerűen elmondja, hanem megjeleníti a dolgokat, az ilyen szöveg gyakori tulajdonsága a szavakon túlmutató nyelvi minőség, az *enargeia*. A Tasi Réka írásaiban számos alkalommal előforduló fogalmat és az azzal jelölt elméletet Pszeudo-Longinosz és Quintilianus hagyományozta ránk: az *enargeia* az, amitől a szónok nem annyira elmondani látszik a dolgokat, mint inkább megmutatni, és egyúttal a személyes jelenléttel járó érzelmeket ébreszt a hallgatóságban. Tasi Réka szerint a kora újkor megszállott érdeklődéssel fordult a nyelv képszerűsége, illúziót keltő természete és ennek nyomán az *enargeia* felé. Ezt az érdeklődést jól mutatja, hogy a retorikai praeceptumokban megszáporodnak a szöveg élenkségét célzó alakzatok, például az *amplificatio* tárgyalása, hangsúlyosabbá és kiterjedtebbé válik a *hypotyposis*, vagyis a szinte a befogadó szeme elé helyezett képleírás taglalása. Az erős affektusok kiváltását megcélzó *genus grande* homiletikai kiterjedése felértékelte a képszerűség egyéb eszközeit is és velük együtt az imagináció szerepét.

A kötet utolsó nagyobb tematikai egysége ugyanakkor arra a jelenségre világít rá, hogy a Magyarországon is használatban lévő kora újkori katolikus retorikai-homiletikai kézikönyvek mintha kerülnék az *imagináció*-fogalom említését, sőt, alkalomadtán ott is mellőzik, ahol az eredeti forrásukban konkrétan szerepelt. Kivételt képez ez alól a már említett 1709-es nagyszombati *Manuductio*, amely nagyban támaszkodik az itáliai Emanuele Tesauro *Il Cannochiale Aristotelico*,

azaz *Arisztotelészi messzelátó* című művére. Tesaurónál jelenik meg először a retorikatörténetben az *imaginatio* mint retorikai alakzat, amely akár a poétikai imaginációhoz is közelíthet, amennyiben Nagy Sándor „pozsgó” hamvaihoz hasonló örült képeket indukál a költőben.

Mindezek alapján úgy tűnik, a *genus grande* 17. századi katolikus kegyességi prózában való megjelenését Trient ideológiai hatása és az ennek szolgálatába állított verbális vizualizációra való törekvés határozta meg leginkább. Ahhoz képest, hogy a *genus grande* határozott artikulációját tapasztaljuk a prédikációirodalomban, vagyis a stílus retorikai eszközei, az *enargeia*, a *hypotyposis*, az *amplificatio* nagyon is jelen vannak a korabeli beszédekben, az alkalmazás mögötti szűkebb elméleti hátteret, a *phantasia* és *hypotyposis* már Quintilianusnál nyilvánvalóvá tett kapcsolatot hiába keressük a katolikus retorikaelméleti irodalomban. „Úgy tűnik, a phantasia-imaginatio gyanakvásra okot adó, sőt, valamelyest diszkreditált fogalmát igyekezik a Trient utáni katolikus praeceptumirodalom távol tartani a retorikai terminuskészlettől.” – írja Tasi Réka. (130.)

A kötet elolvasása után úgy vélem, hogy a borítókép igen jó választás volt: Andrea del Pozzo híres freskójának egy részletét látjuk rajta, amely a római Szent Ignác-templom mennyezetét díszíti, és a jezsuita rendalapító megdicsőülését ábrázolja. A műalkotáson ábrázolt esemény allegorikus megjelenítése a barokkban oly közkedvelt illuzionizmus, látszatarcitektúra, teatralitás, az optikával és a perspektívával való játék képi összegzése, egyfajta allúzió a kötet tartalmára. Szent Ignác személye ugyanakkor emlékezteti az olvasót a kora újkori imaginációval kapcsolatos diskurzusok erőteljes jezsuita kötődésére, gondoljunk csak az intenzív vizualizációra épülő *Lelkigyakorlatokra*, vagy a Kepler-féle optikának ellenálló species-elméletre a jezsuita fénytanban.

Összegzésképpen elmondható, hogy a *Vana ludor imagine* rendkívüli erudícióval és igen széles kontextusban mutatja be, miként hatottak – vagy épp miként nem hatottak – az imaginációra vonatkozó episztemológiai és esztétikai elméletek az imagináció mint retorikai-poétikai eszköz megítélésére az antikvitástól egészen a 18. századig. Befejezésképpen érdemes idézni a szerző záró kitekintését, amely már a folyamat végéről, a „nagyotál” perspektívájából szól, mi-
közben kijelöli a lehetséges további kutatások irányait.

A 18. században a retorika alapvető változásokon megy keresztül: a hagyományos retorikai rendszert egyfajta természetes ékesszólás váltja fel. Lényegében a klasszikus disziplína eltűnésének lehetünk tanúi, a benne felhalmozott tudásanyagot pedig disziplinárisan újraosztják – például a pszichológia, az esztétika és a retorika területei között. Hogy a hagyományos, úgynevezett officia-retorika struktúrájában szereplő, arisztotelészi alapozású phantasia-imaginatio pontosan milyen szerepet játszik ebben az átalakulásban, illetve hogy miként határozza meg a 18. századi és az azt követő irodalomértést, annak átfogó, a kora újkori előzményeket is integráló leírása még többnyire várat magára. (154.)

A *Vana ludor imagine* tehát nemcsak hiánypótló kötet, de irányadó is lehet azok számára, akik a képzelet retorikai szerepének átalakulását és ennek az irodalomértelmezésre gyakorolt hatását kívánják feltárni. Tasi Réka kutatásai e vállalkozáshoz mindenképp értékes segítséget nyújtanak.



Transzilvanizmus. Eszmék, korok, változatok

Szerkesztette Boka László

Budapest: MMA Kiadó, 2023, 544 l.

SZÉCHENYI Ágnes

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, Modern Magyar Irodalmi Osztály, ny. tudományos főmunkatárs
ORCID: 0009-0008-6157-6923

Elkoptott a „hiánypótló” jelző, mert túlhasználtuk. S ha így van – és ezt készségesen beismerjük –, vajon mit mondjunk a Boka László szerkesztette igen hasznos, útmutató kötetre, amely a transzilvanizmus, azaz a különböző *szellemi autonómiaformák* fogalmának a történeti metamorfózisokra is visszatekintő kortárs értelmezéseit mutatja be. Igen széles spektrumot átfogó, nagy és tudatossággal szerkesztett kötet, mint ezt bizonyítani fogjuk.

A transzilvanizmus fogalmát sokszor sokféleképpen használták. Egyszerre Erdély irodalmi és politikai autonómiájáról van szó, s a kettő összefüggése, olykor ellentétes dinamikája nem könnyíti meg a tisztázást. Nem szűkölködünk eddig sem „nyersanyagban”, tanulmányokban, újságcikkekben, éppen ellenkezőleg. Olyan szélesre tárult a transzilván mozgalom, gondolat értelmezési tartománya, hogy most a hiánypótlás szinte *redukciós* művelet: a célja, hogy áttekintést, rendszert teremtsen a jelentések és a fogalomhasználat rengetegében. A laikus olvasó alighanem csak azt tudja a fogalomról, amit – többek között – a *Magyar művelődéstörténeti lexikon* ad közre róla. Itt az olvasható, hogy a transzilvanizmus „az elszakított Erdély magyar, szabadelvű hagyományait őrző, az együtt élő népek közeledését, megértését elősegíteni, a világnézeti türelmet és megegyezést kívánó »erdélyi gondolat«”.¹ Ez a szűk értelmezés szoros időhatárok közé szorítja a fogalmat, és az 1928 és 1944 között megjelent *Erdélyi Helikon* folyóirathoz köti. A meghatározás közkeletű leegyszerűsítés. A *Helikon* két évvel korábban megalakult szabad munkaközössége ugyanis nem képviselt egységes eszme- és stílusáramlatot, mégis – Kuncz Aladár jellemzése szerint – Erdélynek majdnem valamennyi szépíróját, ha nem is egy irodalmi irányban, de egy közös programban és szellemben egyesítette az 1920-as főhatalomváltás után.

A tanulmányok – kettő kivételével – e kötet számára készültek. A könyv időrendileg első tanulmányának szerzője, Balázs Mihály a középkorra és a kora újkor időszakára összpontosító *Magyar művelődéstörténeti lexikon* címszavát idézi, azt a definíciót, amely szerint a transzilvanizmus „Erdély önálló államiságának gondolata”. Azt mutatja be igen alaposan, hogy a fogalom nem hirtelen, nem a semmiből bukkant föl a 20. században, s korábbi is, mint a békeszerződés,

1 Kőszeghy Péter, főszerk., *Magyar művelődéstörténeti lexikon*, 14 köt. (Budapest: Balassi Kiadó, 2011), 12:132–135.

noha a modern transzilvanizmus 20-as évek második felében kiformalódott változata nagyrészt Kós Károlynak Erdélyről írott kultúrtörténeti vázlatára alapulva tért vissza. Kós Károly 1929-es nagyobb terjedelmű dolgozata kettős célú. Amit mindenki értett az adott pillanatban, az nyilvánvalóan a főhatalomváltás nyomán fontossá lett identitáskeresés. Balázs Mihály hozzászámol a keletkezéstörténethez még egy inspiráló forrást, Szekfű Gyulának az éppen ekkor megjelenő Bethlen Gábor-monográfiáját.² A két szerző, Kós Károly (aki egyértelművé tette, hogy nem mesetersége a „históriaírás”) és Szekfű Gyula (aki a 20-as évek végére már szakmai és politikai tekintélyének csúcsára érkezett) kulturált hangnemben folytatott súlyos nézetkülönbségeket sem titkoló vitát a *Helikon*-ban. (A transzilvanizmus kifejezést a hivatásos történész kerülte, nem használta.) Miután a recenzens nem ennek a szakterületnek képviselője, de rengeteget tanult Balázs Mihály világos gondolatvezetéséből, most csak a tanulmány konklúzióját ismerteti. Azért is, mert ez visz minket tovább a fogalom életének időegyesítésére. Balázs észrevesz Kós Károlynál néhány erős túlzást – például az erdélyi népek közös karakterének misztifikálását és visszavetítését a minél távolabbi múltba –, azt tartja kiemelendőnek, hogy abban nem tévedett a sok területen laikusnak számító erdélyi polihisztor, „amikor a transzilvanizmust nem volt hajlandó egyszerűen a sérelmeket rekompenzálandó modern csinálmánynak tekinteni”. (100.)

A következő, mintegy százoldalas tanulmány szerzője, K. Lengyel Zsolt Kós Károly és Reményik Sándor erdélyiségét hasonlítja össze. A *Szabálytalan párhuzamok* című írás az 1911 és 1941 közötti három évtizedet dolgozza fel igen alaposan. K. Lengyel „bevezeti” az ótranszilvanizmus fogalmát, ami a nagymagyar politikai nemzetkép erdélyi relációja, a magyar nacionalizmus egyik imperatívusza, amely azt állította, hogy „a magyar nemzeti kultúra vezetése” megkérdőjelezhetetlen, és nyomatékosan szólította fel a „»transsylvanica natio«-ban az együttélő” nem magyar lakosságot, hogy törekedjenek az „egységes szabad nemzet kifejlődésére”. (103.) Ez az erdélyiség – mint K. Lengyel Zsolt írja – a polgáriasított hungarus-eszme egyik utolsó koncepcionális lenyomata volt, és az 1910-es években súlyos önellentmondásba került. A hungarus-tudatot – tudjuk jól például Miskolczy Ambrustól³ – nehéz beilleszteni a nemzeti látószögek által meghatározott történeti elbeszélésekbe. Ez a speciális, a királyság alatti összetartozáson alapuló identitásforma meg is szűnt a 18. századdal, „felváltotta” az új korszakos ideológia, a nacionalizmus. K. Lengyel Zsolt az ótranszilvanizmust illetően az olvasót Kós Károly Benkő Samu által sajtó alá rendezett *Életrajzához* utalja, s átvált a transzilvanizmus legkorábbi sajtótermékének, az 1912-ben Kós Károly által újraindított, mindössze tizenkét számot megért *Kalotaszeg* című képes hetilap nézeteinek felidézésére. Kós hetilapja nyíltan politizált, felszólalt Budapest Erdéllyel szemben tanúsított érzéketlensége és érdektelensége ellen. A recenzió keretei szűkre szabottak ahhoz, hogy megítéljük, a fővárosellenesség miként illeszkedik a Budapest-ellenesség más tendenciáihoz, de az ótranszilvanizmus, olvasatunkban, a nacionalizmus egyik hajtása. Ekkor még Kós Károly is azt mondta, hogy

az oláh társadalom annyira természetes ellenségünk, hogy ezt sem szép szóval, sem erőszakkal a magunk részére nyerni nem tudhatjuk. Amit állam és társadalom erre a célra

2 SZEKFŰ Gyula, *Bethlen Gábor: Történelmi tanulmány* (Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1929).

3 MISKOLCZY Ambrus, „A »hungarus-tudat« a polgári-nemzeti átalakulás sodrában”, *Magyar Kisebbség* 17, 3–4. sz. (2012): 163–204, 163.

áldoz, az teljesen haszontalan munka és erőpocsékolás. Az erdélyi oláh a maga jószántából magyarrá nem lesz soha.⁴

Kós regionális öntudatát, írja K. Lengyel, 1912 táján kezdi tágítani. Ady hívéül és pártfogójául szegődik, erőteljesen hivatkozik az *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című írására, emellett „védeni” akarja az erdélyiséget és főként nem a magyar nemzetről való leválás jegyében, mert még 1918–1919-ben is bízott benne, hogy Erdélyt nem csatolják el Magyarországtól.

1914 szeptemberében Reményik egy levelében azt írja: „[m]i sok függ hát ettől az ocsmány és embertelen világháborútól?! Én nem érzek most sem valami közösséget semmilyen állami közösséggel, és nagyon nehezemre esik osztrák–magyar hazafinak lenni.” (116.) A világháború végével Reményik megkettőzi önmagát, és a beszédes Végvári álneven kezd el verseket publikálni, hol nyomtatásban, hol pedig kéziratokban terjesztve azokat. A repatriálótak értetlenül, de dacos keserűséggel búcsúztatja, megfogadva, hogy márpedig ő marad, és „örlő szű” lesz az „idegen fában”. Szebbnél szebb, erősnél erősebb átkozódó költői képekben fogalmaz, például így: „Leszek az alj a felhajtott kupában, / Az idegen vérben leszek a méreg, / Miazma, láz, lappangó rút főreg, / De itthon maradok!”

Kós hamarabb talált magára, mint Reményik. K. Lengyel Zsolt szerint 1920 végén Kós már megértette, hogy útelágazás előtt áll Erdély és ő maga is. Ideológusként arról kellett döntenie, hogy „továbbra is passzívan ellenezze Nagy-Románia létrejöttét, avagy aktívan próbáljon az új államjogi helyzet kényszeréből magyar nemzeti hasznot csiholni. A második utat választotta.” (121.) Az olykor egymásnak ellentmondó, de mégis egy új irányba tartó publicisztikák végigolvasása lebilincselő utazást kínál. Az is, ahogyan ez ellen az új magatartás ellen Reményik zsigerileg tiltakozik. A megszülető transzilvanista irányzatot kezdetben a költő a magyar nemzeten belüli elkülönülés elvtelen szándékával vádolta:

[m]i politikailag leszakadtunk a magyar állam testéről, de senki sem akadályozhat abban, hogy kulturális tekintetben ma is a magyarság egyeteméhez tartozónak valljuk magunkat. Ezt véssé jól eszébe mindenki, aki transzylvanizmusról prédikál! Mert az nem jelenthet kulturális szeparatizmust a magyarság egyetemétől, csak egy árnyalatot jelenthet a magyar lélek csodálatos színgazdagságában. (125.)

Kitart amellett, hogy a „idegen népek” kulturális tekintetben közelebb állnának hozzájuk, mint az alföldi vagy éppen felvidéki magyarok. Erre Kós is reagált. Nem közvetlenül ezekre a szavakra, hanem az attitűdre. Megfogalmazza az erdélyi magyarság követelményeit: „Nyíltan és bátran kiáltom a velünk megnagyobbodott Romániában: *mi a magyar fajú, magyar hitű és magyar nyelvű polgárai Romániának nemzeti autonómiát akarunk, aminek birtokában bennünk Nagy-Románia megbízható polgárságot fog nyerni.*” (126.) Alkura képes aktív reálpolitikusnak mutatkozik tehát. Kós Károly, akit a transzilvanizmus atyjának tekintettek, nem volt hajlandó feladni az erdélyiséget, de három kultúra – a magyar, a román és a szász – lehetséges együttélésének hitét sem.

Kós és Reményik viszonya ekkor rendezetlen volt. 1924-ben írt Kós Reményiknek (mai tudásunk szerint először) levelet, magázódva, maguk közé hívta a költőt, jelezve, hogy szükségük

4 Kós Károly, „Levél a balázsfalvi gyűlésről”, *Budapesti Hírlap*, 1911. szept. 6., 5.

van rá a „belülről, alulról felépíteni Erdélyt” munkában. Sor kerül ezek után még a világnézet-i baloldallal való vitára; előkerül a Jászihoz és az októbrista szellemhez való meglehetősen kritikus viszony; majd az, hogy hogyan lesz Reményik a *Pásztortűz* meghatározó szerkesztője és szerzője; hogyan népszerűsítette – Ravasz Lászlóra hivatkozva – a *feladatmagyarság* elképzelését; valamint az individualista és kollektivisták szemlélet, az osztályöntudat és a nemzeti öntudat vitája, amely szintén kétoldalú belátást és kölcsönös engedményeket követel. De maradt, ami volt, szorongásosan aggódó. Minden elmozdulása ellenére többen voltak, akik Reményikről mint nemzeti konzervatívról emlékeztek meg még halálakor is. Reményik, mint tudjuk, tragikus sorsú lírikus volt. Az 1920-as békediktátum nyomán súlyos depresszióba esett, s ennek következtében vált morfinistává. Ezt az állapotot a korban mesterséges eszméletvesztéssel járó inzulinsokkal kezelték, ma már tudjuk, lényegében tudatlan kezdetlegességgel, s egy ilyen körházi beavatkozáskor veszítette életét 1941-ben. A legszebb nekrológok egyikét a tőle világnézeti-ileg igen távol álló Molter Károly írta. „Ott élhet csak ilyen költő, ahol szükség van prófétákra. S Reményik, mint minden próféta, fölfokozott ember, biblikus túlzás, melynek külön erdélyi szépsége, hogy népünk méltóságos szenvedésében nem lett Übermensch, hanem emberibb ember.” (198.) Kós Károly maradt, aki volt, azonosult Erdély „különvalóságának” tételével, de úgy, hogy egyaránt képviselte a három nemzet összefogásának elvét.

Érdekesen „ellenpontozza” a tanulmányt Boka Lászlónak, a kötet szerkesztőjének Kuncz Aladár-ról szóló tanulmánya. Az *Erdélyiség-koncepciók mint híd-szerkezetek és szellemi autonómiaformák* cím akár az egész kötet alcíme is lehetne. Kuncz Aladár jóval ismertebb szerző, köszönhető ez szövegei új, remek kiadásának – Filep Tamás Gusztáv, Boka László, Juhász Andrea, Rózsa-falvi Zsuzsa, Varga Ágnes és a már eltávozott Jeney Éva munkájának – de sokat tett érte a róla szóló első monográfia szerzője, Pomogáts Béla is.⁵

Az itt felvázolt Kuncz Aladár-portré irodalom-szociológiailag is kiegészíti az első két tanulmányt: amennyire más volt Kuncz Aladár háttére, úgy annyira más lett transzilvanizmusa is. Kapcsolatrendszere – melyet többek között a fővárosban töltött hosszú évekből, a budapesti egyetemről és az Eötvös Collegiumból hozott, illetve többszöri párizsi időzése, a tanulmányi utak – az előző tanulmányokban érintett szerzőktől eltérő. Irodalmi szemhatára is nyitottabb. Szemlézi az erdélyi irodalmat, a kismagyar termést és egyúttal a világirodalmat is, külön hangsúllyal a francia, a német, az olasz és az orosz irodalomra, de ideértve a román irodalmat is. Az erdélyiség megmaradása legfontosabb zálogának tartotta a minőségelvet és a kritikai igényességet.

1923-ban Kuncz visszatelepült Erdélybe. Mint Boka László idézi Schöpfung, Kuncz „szerepe a figyelés, a válogatás, tanácsadás, irányítás lett”. (209.) S idézi a szerző Babitsot is, aki amikor Kuncz elszegődött a kolozsvári *Ellenzék*hez, levelében azt írja: „örülök, hogy ezt az ügyet átvette! Fontos dolgot kitűnően fogsz csinálni.” (209.) Nem lényegtelen a két budapesti barát megerősítő, biztató véleménye. Kuncz még a Nagy-Magyarország részét jelentő Kolozsvárott született, a dualizmus kori főváros egyetemén tanult, a megkisebbedett országhoz soha nem lanyhuló természetes kapcsolat fűzte. A szásznak született Kós édesanyja francia-osztrák származású volt (érdekes, hogy ezt a *Transzilvanizmus*-kötetben senki sem említi, holott az egész „ügy” az önazonosság körül forog), Budapesten diplomázott, de nem volt a humán-művészeti szféra tagja. Reményik Sándor tösgyökeresebben erdélyi, csak kis időre hagyta el Erdélyt, bár éppen a világhá-

5 POMOGÁTS BÉLA, *Kuncz Aladár*, Kriterion közelképek (Kolozsvár–Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 2001).

ború után, a még magyar területek megszállásakor. Más tehát Kuncz helyzete, ő egy „harmadik” verziót képvisel. Vele kapcsolatban is fölmerül az „osztályvonal” képviselőjével, a marxista baloldali iránnyal való kapcsolat, ezúttal a Gaál Gábor értetlen kritikájával való szembekerülés során. Gaál egy univerzális eszme szempontját képviselte, s nem tudta, nem akarta elfogadni a helyi korparancsot, az ideológiai semlegességet mint összetartó erőt.

Boka László érdeme – s ez vonatkozik szerkesztői koncepciójára is –, hogy tud újat mondani Kuncz Aladárról, illetve a transzilvanizmusról. Említi azt a részben történeti, részben földrajzi, pontosabban geopolitikai sajátosságot, melyet már a kortársak is észrevettek, hogy „az »elszakadt folyók közül« az erdélyi az, amely »valósággal diadalmasan tör ki« e féltett hipotetikus mocsárból, s ez a helyi magyar szellem vitalitását mutatja.” (233.) Ebből a szempontból nagyon érthető, amit a Kádár-kori kultúrpolitika csak vonakodva fogadott el, hogy a *Tiszatáj* című folyóirat (s részben az *Alföld*), azaz az eleve regionális szempontot is képviselő irodalmi folyóiratok miért fordultak elementáris nyitottsággal az erdélyi, romániai magyar irodalmi termés felé.

Szász László tanulmánya, amely Bánffy Miklós „mecénási és nemzetgazdai szerepét” járja körül, szintén szervesen viszi tovább a megkezdett sort. Boka László tanulmányában már feltűnik egy pillanatra Bánffy Miklós, mert Bánffy 1926-os hazatérése Erdélybe komoly háttértámogatást adott Kuncz működésének is. Szász egy remek, minden fontos életrészre kitékintő, ugyanakkor arányos, hagiográfiától mentes monográfiát szentelt a közismerten egyetemes tehetségnek, Bánffynak,⁶ tanulmánya ennek a könyvnek egy metszete. Az erdélyi gróf politikus, író, a budapesti operaház és a Nemzeti Színház korábbi intendánsa, díszlet- és jelmeztervező, akinek nevéhez nem kevesebb fűződik, mint Bartók elutasított darabjainak színrevitele. Igazi transzilvanista volt, Erdély ősi szellemét őrizte méltósággal, ugyanakkor saját korához idomulva, azaz nem szerepként, hanem legsajátabb, egyszerre készen kapott és megszenvedett világnézetként, tradícióként. Csak örülhetünk annak az olvasói reneszánszunknak, amelyben Bánffyt ma a magyar értelmiségi olvasók részeltetik.

A fogalomtörténet változásának megfelelően a kronologikusan szerkesztett kötet következő hőse Dsida Jenő. A róla szóló tanulmány szerzője a közelmúltban meghalt Láng Gusztáv, akit Dsida monográfusaként ismerünk.⁷ Dsidával egy új nemzedéki élethelyzet jelenik meg. Szatmárnémeti szülőtte volt, kereste a közlési lehetőséget, ami onnan nem ment könnyen, nehezen talált kapcsolatot az erdélyi fórumokkal. Ekként lett Benedek „apó” gyermeklapjának felfedezettje. 1929-ben meghívták a *Helikon* marosvécsi találkozójára, s ekkor tudatosult benne, hogy a „kicsiny erdélyi literatúra kivirágzásáról” úgy tud beszámolni, mint „félig-meddig tudatosan átélt eredményekről.” (283.) Az újabb nemzedéket, önmaga társaságát ekként határozza meg Dsida: „A különbség: az egymásra ütő, egymásra megszólalásig hasonlító apa és fiú közötti örök különbség.” (284.) Láng Gusztáv tanulmányának legfőbb erénye, hogy hátrébb tud lépni az erdélyiségből, hátrébb s egyszersmind egy magaslatra is. Fontos Makkai Sándor-idézettel tágitja az olvasó figyelmének körét, nehogy abszolútnak lássa a transzilvanizmust, ezt a speciálisan erdélyi–magyar irányzatot. 1927-ben elmondott beszédét Makkai 1935-ben jelentette meg írásban. Az „Európa-szerte elszórt sokmilliónyi” kisebbségről beszél, azaz nem szegődik a magyar

6 Szász László, *Bánffy Miklós: Az erdélyi szellem arisztokratája* (Budapest: MMA Kiadó, 2020).

7 LÁNG Gusztáv, *Dsida Jenő költészete* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 2001); illetve LÁNG Gusztáv, *Dsida Jenő költészete* (Szombathely, Savaria University Press, 2022). Ez utóbbi kiadás jelentősen bővített verzió.

„faj”-t ért – a kötet természetesen végig kulturális fogalomként használja a kifejezést – sorscsapás egyedisége mellé, tudja, hogy a kontinens számtalan pontján kerültek és kerülnek a történelmi változásokkal hasonló helyzetbe népek vagy néprészek. A hosszú, itt nem idézett Mak-kai-passzus előkészíti azt, hogy Láng jellemezni tudja Dsida költészetének egyik sajátosságát. Dsida a *Nagycsütörtök* kötetével (1933) ért el a csúcra, s Láng Gusztáv itt a Dsida-féle transzilvanizmus jellemzőjeként a szemérmességet emeli ki, idézve a *Kerülöm a nevedet* (Erdély) című verset is: „... kerülöm a nevedet, / melyet káromkodó kocsisok és / esküdöző kalmárok szájából hallok, // melyben önhitt szónokok dagasztják nagygyá magukat [...] // mely úgy elkopott ércnyelvünkön és / szánon, mint egy ócska köszörűkő / és már-már semmit sem jelent.” (287.) Frázisokat megvető szemlélet ez, s mindvégig kitart a Dsida-lírában, sőt, ha lehet, még erősödik is. Kevéssel halála előtt – Mahatma Ghandi mozgalmát Baktay Ervin könyvében át tanulmányozva – az önámítást, a naiv nacionalizmust, a fellengzős nemzeti összebékülést hirdető eszméket gúnyolja verssoraiban: „De hagyjuk a honmentő, népszakértő / s egyéb csúf irodalmi tetveket, / (ez nem reájuk, a tetvekre sértő!) / kik csattogtatnak nyálas nyelveket / a hatalom talpán s szőnek megértő / »kultúrközeledési« terveket, – / minél többször rúgnak belénk s beléjük, / annál mohóbb nyalóka szenvedélyük.” (*Tarka-barka strófák*) Dsida a hátralévő másfél évében román költőktől is közölt fordításokat. Azt még megérte, hogy a németek lerohanták Ausztriát 1938 márciusában, de azt, ami utána jött, szerencsére már nem. Meglátásunk szerint az ilyen higgadtan gondolkodó költő, esszéista – bármily izzó ragaszkodással is volt a magyarság iránt – ugyanazt írta volna cikke címéül, amit Márai Sándor, amikor a Felvidéket visszacsatolták az anyaországhoz: *Ajándék a végzettől*.

Filep Tamás Gusztáv tanulmánya (*Urbánus transzilvanisták*) már címével is felkelti a „honi” olvasó figyelmét. Számunkra az egykori népi–urbánus vita, annak minden formában való túlélése, újragondolása, az igazságtevés újra fölmerülő kérdése nyomatókat ad a kíváncsiságnak. Valóban voltak a mi fogalmaink szerinti urbánusok Erdélyben a két világháború között? Hogyan alkalmazható az „urbánus” irányzatjelző fogalom a transzilvanizmuson belül? A rövid bevezetőből kiderül, hogy itt másról van szó. Filep megszólja a magyar irodalomtörténet-írást, főképpen a hazait, hogy „olykor felszínes, bináris a szempontrendszere”, és az urbánus is „elsősorban a történelmi »népi–urbánus vitát« implikálja.” Ahogyan a „transzilvanizmusról pedig éppen (szintén elég felszínesen) a népiségben, etnicitásban, archaizmusokban megjelenő autochtonizmusra szokás leginkább asszociálni.” (302.) Később pedig egy másik önkorlátozó szemléletre is felhívja a figyelmet, arra nevezetesen, hogy „[m]aga Erdély mindmáig sokak számára archaizmust, történeti hagyományt, népiséget jelöl, és nemigen tartozik bele a partiumi és bán-sági fejlett – s az első világháború előtt magyarországi viszonylatban legrohamosabban, legdinamikusabban fejlődő – városaink köre: részben már Arad és Szatmárnémeti is, de főképp Temesvár, művészeti vonatkozásban pedig Nagyvárad”. (302.) Kétségtől van igazság ebben a szerzői vádban, nagy veszteség a földrajzi értelemben szélső sáv leszakítása a történelmi Magyarországról, máig nehéz arányosnak, decentralizáltnak nevezni a mai viszonyokat. Visszautasítja a szerző a „pesti viszonyok” átlántálását abban a tekintetben, hogy az urbánus jelző Erdélyben a „zsidó” eufemizmus volt, mint volt némely körökben itthon. Filep fontos megjegyzése, hogy az az 1918–1919-ben megszállt területeken nem volt sem vörös-, sem fehérterror, s ennek következtében is találunk bizonyítékot arra, hogy az októbrista hagyomány bizonyos formában maga is beépült a kezdeti transzilvanizmusba. S arra is van példa, amire a „törzsország

(a »csonka ország«) történetében nincs: „Erdélyben és a Felvidéken előfordulhatott az, hogy konzervatívok, liberálisok és polgári radikálisok egyazon, nemzeti alapon szerveződő ellenzéki pártnak voltak a tagjai”. (304.) A nyolc kisportré mindegyike nyújt tanulságot, muníciónak tovább olvasásra készítenek az erdélyi irodalomban kevésbé jártasakat, és nem utolsósorban fel-sejlenek benne az urbánus transzilvanizmus változatai is.

Vallasek Júlia képviseli a kötetben a sajtótörténeti megközelítést. Tanulmányának címe: *Irodalom hírek közé tördelve*. Ne gondolja az olvasó, hogy valami avítas, leíró sajtótörténeti megközelítést kap. Izgalmasan indít, előveszi Osvát Kálmánnak (Osvát Ernő öccsének) 1928-ban megjelent *Erdélyi lexikonját*, s keresi benne a transzilvanizmus fogalmát. Bár az önálló címszó hiányzik, de a szóalak előfordul többször is. Egyszer az ilyen nevű „armatura- és gépgyár” megnevezéseként, majd egy hasonló nevű bankot (!) jelez, s tudatja a bank alapítóját is. Mindez azt mutatja, hogy túl sokszor csak csupán irodalmi irányzatként tételezzük a transzilvanizmust, holott összetettebb jelenségről van szó. A transzilvanizmus megannyi vetülete „mind egy többségi hatalommal szembeni kisebbségi-közösségi érdekérvényesítés dinamikájában értelmeződik, és nem ritkán szimbolikus állásfoglalásokban, gesztusokban nyilvánul meg.” (349.) A tanulmány kimozdítja a fogalmat az esztétikum közegeiből.

Eddig a kötetben nem szereplő ellenpontot jelenít meg Vallasek, aki idéz egy korabeli, román irodalomtörténész, Ion Chinezu⁸ 1930-ban született doktori disszertációjából is. Ellentét, azaz román aspektussal itt találkozunk először. Vallasek felhívja a figyelmünket arra, hogy bár jogos a transzilvanizmust irodalmi-publicisztikai vetületében olvasni, az „esztétikai kánont előíró és működtető transzilvanizmust nem célszerű összemosni a politikai ideológiaként működő transzilvanizmussal.” (351.) Mástól is olvashatjuk a kötetben, de Vallasek is említi, hogy többeknél jelen volt „jellegzetesen irodalmi érdekkörű [...] a kisebbségi (regionális) irodalom a priori magasabbrendűségének elve”, mert a kisebbségbe szorultaknak mindig is „óhatatlanul számolnia kellett a provincializmus veszélyével”. (351.) Ezt többféleképpen igyekeztek elkerülni az erdélyi magyar írók. Kuncz Aladár, aki etnocentrikus keretek között maradt ugyan, „de nem a nemzetit, hanem a regionálist vélte az egyetemességhez szorosabban kapcsolódó kategóriának. »A kisebbség csak a politikában kisebbség, irodalmában és művészetében maga az egyetemesség«” – idézi őt szerzőnk. (351.) Ilyen értelemben – vonjuk le mi a következtetést – a világirodalom része, bár annak vérkeringésébe való bekerülése ugyanúgy kétséges, mint a magyarországi munkáké.

Milyen „színeket”, identitáskonstruáló jellegzetességeket említ Vallasek Júlia? A régió történelméhez való visszanyúlást, „a szenvedés és a tűrés ethoszát”. (353.) A transzilvanizmus alapvonása a „képlékenysége”, s ekként – a kötetben ugyancsak elsőként mondja ki, bár a kötet alcíme már előrevetíti, hogy a fogalmat helyesen többes számban kell használni: *transzivanizmusok* léteznek egymás mellett. Érdekes passzusa tanulmányának, amikor olyan lírai szimbólumokat

8 Ion Chinezu (1894–1966) 1930 és 1932 között ösztöndíjjal a Sorbonne-on tanult. 1935 és 1940 között a leg-rangosabb két világháború közötti erdélyi folyóirat, a *Gând românesc* vezetője volt. Emellett konferenciasorozatot kezdeményezett az „erdélyi energiákról”. Tiszteletbeli tanársegéd volt a kolozsvári román kultúrtörténeti tanszéken, amelyet 1931-ben hoztak létre Octavian Goga számára. 1940-ben, miután a második bécsi döntés Észak-Erdélyt Magyarországnak ítélte, Bukarestbe költözött. Diplomáciai szolgálatba lépett, és a budapesti román nagykövetségre nevezték ki. 1944 vége felé a Margit-hadművelet során Magyarországot megszálló náci német csapatok Chinezut Németországba deportálták. 1945-ben szerencsésen hazatért, és műfordítóként működött, számos magyar alkotást tolmácsolt.

gyűjt egybe (a *kosályi kert* Bartalistól, az *örök természeti rend képeit* Áprilytól és Reményiktől, a *magányos fenyőt* Tompa Lászlótól), amelyek az eszmei szülőföld képét rajzolják ki, de mégis egyetemesek. Bár a transzilvanizmus gondolata kitüntetett helyet jelöl a gondolkodásban, az autonómiaformák között, nem mindig „vegytisztán” jelenik meg. Idézi Pomogáts Bélát, aki nevezetes kötetében a *Jelszó és mithosz*-vita anyagát adta közre,⁹ tizenöt olyan diskurzust említ meg, amelyben különböző hangsúllyal, de megjelenik a transzilvanizmus egy vagy másik értelmezése. A *Jelszó és mithosz*-vitát Szemlér Ferenc kezdeményezte egy magabiztos, kategorikus tétellel, mely szerint a transzilvanizmus, tartalmát tekintve, 1937-re kiürült jelszó volt csak, s valójában mindig is csak jelszóként működött. Vallasek Júlia ellentétele szerint egészen 1990-ig jelen vannak „a helytállásból és szenvedésből értéket kovácsoló magatartás szimbólumai”. (356.) A kötet olvasói, ha már végigtekintettek a tartalomjegyzéken, tudják, hogy Markó Béla a rendszerváltás utáni erélyiségről ír (*Ki beszél még transzilvánul?*), és hogy a kötetben Boka László újraközzeli Cs. Gyimesi Éva *Gyöngy és homok* című esszéjét, azaz tudjuk, hogy elérünk a rendszerváltás utáni időkhöz, egészen a máig.

De addig is van olvasnivalónk, új nézőpontot mutat Murádin Jenő remek tanulmánya, amely *Az erdélyi magyar képzőművészet transzilvanista-helikoni korszakát* mutatja be, illetve Patócs Molnár János elemzése, *A transzilvanizmus esélye és vallási vonatkozásai* című tanulmánya. Csak elismeréssel adózhatunk a szerkesztőnek és a két írás szerzőinek, hogy ennyire kaleidoszkópszerűen megsokszorozzák a transzilvanizmus képét.

A máig elért írások előtt Balázs Imre József tanulmánya járja körül a második világháborút követő időszakot. Munkájának címe: *Transzilvanizmusalakzatok 1945 után*. Balázs Imre József az úgynevezett harmadik Forrás-nemzedékről, a hetvenes–nyolcvanas években megújuló és fordulatot hozó erdélyi irodalomról szerkesztett a közelmúltban fontos könyvet.¹⁰ Itt most mindhárom Forrás-csoport munkásságát felvázolja, kiemelve az őket jellemző irodalmi-poétikai innovációt, s rajzol mögéjük történelmi, (irodalom)politikai kontextust. A korszak egyik – ha nem is teoretikus, de – kitüntetett pozícióban lévő szereplője Szemlér Ferenc. Említettük az imént, hogy a helikoni íróközösség tagjaként 1937-ben tett erősen provokatív, társaival is szembeforduló állítást. Mindezt nem mellesleg a *Helikon* hasábjain tette, ami a lap vitára nyitott szemléletét is igazolja. A háború után Szemlér „újra feltalálta magát” költőként, mégpedig úgy, hogy „az új rendszer híveként”, pártos támogatójaként került a romániai magyar irodalom „nagy öregjeinek” sorába. 1953-ban Állami-díjat kapott, később titkára volt a román írószövetségnek. Világnézetének alakulását, elköteleződésének belső logikáját, kompromisszumait magyarázni itt nincs helyünk. Az új rendszerben munkássága, írói és közéleti stratégiája a két világháború közötti transzilvanizmus és a szocialista Románia értékeivel kompatibilis közös halmaz megtalálása volt. Az irodalompolitikai erőviszonyokat jellemzi, hogy először a *Korunk* költői munkáiból jelenhetett meg egy antológia Méliusz József szerkesztésében (1967), s csak ezután néhány évvel Szemlér válogatásában *Az Erdélyi Helikon költői: 1928–1944* (1973). Senkinek nem róhatom föl, s pláne nem a tanulmány írójának, akinél jobban kevesen ismerik a *Korunk* múltját, de a kötet összképéből több ponton méltánytalanul hátrányos pozícióba került az utóbbi patinás folyóirat.

9 POMOGÁTS Béla, szerk., *Jelszó és mítosz* (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2003).

10 BALÁZS Imre József, *A harmadik Forrás-nemzedék viszonyhálózatai* (Kolozsvár: Komp-Press, 2022).

1945 után a romániai többségi kultúra és kisebbségi kultúrák közötti viszonyt jól mutatja az intézményes keretek megváltozása. Csakúgy, mint nálunk, megszűnt a magántulajdon, a folyóiratok irodalmi közösségek alapítója az állam lett (természetesen mögöttes pártirányítással), és erőteljesen szovjetizálódott a kultúra és a művelődés. „Kirakatként” – ezt a szót Balázs használja – létrejött a Magyar Autonóm Tartomány (MAT), amely csak tompított, korlátozott formában tudta képviselni az erdélyiség eszméjét, mert a társadalom osztályalapon szerveződő szemlélete vált kötelezővé. Jelzésszerűen ugyan, de fontos adatokat kapunk Magyarország és Románia viszonyának alakulástörténetéről, többek között arról, hogy a 70-es évektől kezdődően a korábbiakhoz mérten erőteljesebb átjárásra volt lehetőség a kultúrák között. Bukaresti központtal és kolozsvári fiókszerkesztéssel 1970-ben jött létre a Kriterion Könyvkiadó. A magyarországi recepció, az erdélyiség iránti figyelem elsősorban a „népnemzeti” oldal kritikusai részéről volt tapasztalható. Ez volt a Sütő- és Kányádi-recepció legitimációs periódusa, Páskándi Géza, aki maga is lektora volt a Kriterionnak, 1974-ben áttelepült, Magyarországon lett megbecsült színpadi szerző, de ő és Székely János történelmi drámái is köthetők egy progresszívebb utótranszilvanista gondolatkörhöz. Sorra jönnek a Forrás-nemzedékek (1961, 1967 és 1979), amelyeket jól választott lírai idézetekkel szemléltet Balázs Imre József. De nemcsak líráról van szó, a harmadik nemzedék kapcsán a teoretikus analízis nyelve is megjelenik, megerősödik (a Bretter-iskola eszszéirői révén), s nem tévedünk, ha örömmel rögzítjük, hogy erőteljessé válik a versengő, plurális értékrend, a regionális, nemzedéki, poétikai és politikai diverzitás. De a sokféleség, a szétágazás nem lúgozza ki az újraértelmezett transzilvanizmusból annak ethoszát.

Markó Béla *Ki beszél még transzilvánul?* című tanulmánya zárja a kötetet. Remek, szellemes cím, s a szerző felkérése is fontos gesztus volt a szerkesztő részéről, hiszen személyében egyszerre szólal meg az író és a politikus. Szereptudata kettős, de egyik nem zavarja a másikat, az irodalomban költőként szólal meg, a politikában nem használja a metaforákat, ott annak szabályai szerint világos és tiszta fogalmakban, racionálisan fejezi ki magát. Annál is fontosabb a kettősség megkülönböztetése, mert esszéjében mindkét énje megszólal, mégpedig egymást nem zavarva, tisztán.

A rendszerváltás Közép-Kelet-Európában majdnem univerzális műszó. Több nemzedék egyszerre kellett, hogy válaszoljon a kihívásokra, és természetes volt, hogy a reakciók szórtak voltak. Az idősebbek generációja számára begyakorlott volt a társadalmi elvárás, amely szerint az írás feladat. A fiatalabbak viszont látták, hogy onnantól fogva végbemegy egy munkamegosztás, és nem kell feltétlenül metapolitikai hangon megszólalni. Markó Béla Kántor Lajos és Láng Gusztáv irodalomtörténeteinek föl, vagy abból kiindulva eszmélt, a *Romániai magyar irodalom: 1945–1970* című 1971-es Kriterion kiadású kézikönyv és a *Száz év kaland: Erdély magyar irodalmáról, 1918–2017* című 2018-as verzió formálta véglegessé tudását. Kántor – írja Markó – a legnagyobb transzilvanista irodalomtörténész volt, Láng Gusztáv pedig arra ébresztette rá, hogy amikor transzilvanizmusról gondolkozunk, irodalomnak és politikának előbb-utóbb találkoznia kell.

A tanulmány elején Markó Béla egy helyütt úgy fogalmaz: „mi, magyarok”. Ez a többes szám első személyű személyes névmás a közösségi tudat továbbélése, olyan fordulat, amelyet „mi”, itthon már kerülni akarunk. A képviselési pozíciót, a mások nevében való megszólalást egyre inkább felváltja a távolságtaróbb és differenciálásra törekvő nyelvi megfogalmazás. Csakhogy Markó úgy használja ezt, hogy gondolatmenetében éppen az előző korszakot jellemzi, a saját nemzeti nyelvhasználat tilalmával megalapozott román homogenizáló törekvéseket, a román nacionalista politikát. Észleli és bemutatja, hogy a rendszerváltás után – tegyük hozzá, hogy

egyébként teljesen azonos sémára, mint itthon – többnyire a humán értelmiségből kerültek ki a politikusok, és átmenetileg nyitottabbak voltak a politikai viták, mint az irodalomban véghez vitt átalakítások, amikor olyan régi intézményeket támasztottak föl, mint az EME (Erdélyi Múzeum Egyesület) és az EMKE (Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület). A jogutódlás egyben elkobzott javak visszaszerzése is volt, nem egyszerűen a szellemi örökség vállalása. Természetes volt, hogy a folyóiratok neve is változott, amennyiben szükségét érezték. Így lett az *Igaz Szóból Látó*, az *Utunkból Helikon*. Az új nemzedék, Markóé, észlelte és hangfogóval tiltakozni kezdett¹¹ a sztereotípiák, az olyan egydimenziós szimbólumok ellen, mint a „székelyharisnya, a nagybajuszú öregemberek, rokolyás öregasszonyok, nyikorgó szekerek, borzas szénaboglyák”. (451–452.) Az RMDSZ létrejöttékor kompromisszumot kellett kötni: Bukarest lett a szervezett központja, mert pragmatikusan illeszkedni kellett a román politikai élethez, de Kolozsvárott működött az adminisztráció. A cél nem a politikai restauráció, hanem a Nyugatra figyelő modernizáció volt. A célul állított demokratikus rendszerben nem volt ellentmondás az állami hovatartozás és a nemzeti identitás között. 1993-ban Antall Józseffel együtt megállapodtak abban, „hogy a magyar kormány nem avatkozik be az RMDSZ politikájába, de mindenben messzemenően támogatja annak legitim törekvéseit és álláspontját. [...] Magyarország miniszterelnöke és az RMDSZ vezetői egyetértenek abban, hogy a határon túli magyarság ügyét nem szabad pártpolitikai és választási célokra felhasználni.” (463.) Ehhez az 1993-ban írásban rögzített megállapodáshoz képest – írja Markó Béla –

a magyar politikai szótárban Erdélyt a határ mindkét oldalán egyre gyakrabban helyettesíti Székelyföld, ami egyrészt távolról sem ugyanaz, másrészt jelzi, hogy a transzilvanizmust, amely szerves része az együttlétnek és különletnek, általában a multikulturalizmusnak a sajátos dinamikája, kezdjük elfelejteni. (464.)

Ezekkel a súlyos és időszerű mondatokkal fejeződik be a *Transzilvanizmus*-kötet, anélkül, hogy napi viszonyainkat említene, mégis értjük üzenetét.

A könyvhöz csatlakozik egy függelék, két írással. Az első a transzilvanizmus magyarországi monográfiájának, az egyszemélyes intézményt jelentő Pomogáts Bélának 1979-es, az *Irodalomtörténeti Közleményekben* (1979/1) közölt tanulmánya, *A transzilvánista ideológia*. Tisztelgés ez a három vaskos kötetben dokumentumokat is közlő *Magyar irodalom Erdélyben: Irodalmi dokumentumok* című hatalmas munka szerzője előtt. A másik Cs. Gyimesi Éva 1986-os *Gyöngy és homok* című nagyesszéje, amely akkor nem kerülhetett az olvasók elé, csak 1992-ben a szerző azonos című kötetében jelent meg.

A Boka László szerkesztette *Transzilvanizmusok* kötet megkerülhetetlen sorvezető és erénye, hogy a „fiatalok” szemszögét is megmutatja. Hibája mindössze egy: a névmutató hiánya. A kötetet – nem sokkal megjelenését követően – újra kellett nyomni, mert nagy volt az olvasói érdeklődés iránta. Ha még egy újranyomás, esetleg új kiadás készül, azt feltétlenül ki kell egészíteni a mutatóval.

11 MARKÓ Béla, „A másik Erdély”, in MARKÓ Béla, *Az erdélyi macska: Szépliteratúrai utazások 1978–1994* (Csíkszereda: Pallas – Akadémiai Könyvkiadó, 1999), 124–125.



Kiss Gy. Csaba (1945–2025)

BERKES Tamás

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, ny. tudományos tanácsadó

ORCID: 0009-0009-9610-2928

Halálhíre váratlanul ért, megütött, hiszen alig két hónapja még a bölcsészkar Trefort-kertben futottunk össze. Nyugdíjas óraadóként bejárt az egyetemre, megjelenése, stílusa alig változott az elmúlt négy-öt évtizedben (bár érzékelttem, hogy szikárabb, soványabb, mint korábban). A hetvenes évek második felétől ismertük egymást, Bojtár Endre mellett ő volt a legfőbb mentorom a közép-európai irodalmak felfedezésre váró labirintusában. 1978 nyarán töltöttünk először hosszabb időt együtt egy szlovákiai magyar írótáborban (tőle tanultam, hogy inkább használjuk a „felföldi” kifejezést, mint a „felvidéki” szót, mert ez utóbbinak negatív konnotációja van a szlovákok számára). Akkoriban az MTA Irodalomtudományi Intézet munkatársa volt, Sziklay László irányítása mellett írta kandidátusi disszertációját, amely a közép-európai családtörténetek összehasonlító elemzéséről szólt. 1986-ban védte meg tekervényes című értekezését, amely könyv formájában nem jelent meg, de egyes részleteit szaklapokban közölte: „Családtörténeti modellek a közép-európai irodalmakban: Dąbrowska, Babits, Krleža” (*Hungarológiai Közlemények*, 1982); „A családtörténet értelme: Babits Mihály: *Halálfiái* – Maria Dąbrowska: *Éjjelek és nappalok*” (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1985).

1968-ban végzett a pesti egyetemen magyar–német szakon, de tudományos és közírói pályafutásához a lengyel kultúra felfedezése adja a kulcsot. Már 19 évesen autóstoppal eljutott Krakóba, amely tartósan a kedvenc városa maradt, hamar megtanult lengyelül, mert ráértett a hazai mintáktól eltérő lengyel nemzeti öntudat természetes erejére. Lenyűgözte a lengyel világ pezsgő sokszínűsége, miközben itthon – ahogy gyakran felidézte – szürkéséget és provincializmust tapasztalt. Sziklay László ösztönzésére a lengyel mellett megtanulta annak a szláv népnek a nyelvét is, amelyik 1918-ig teljes egészében a Magyar Királyság keretei között élt. Szlovák tanulmányai a felfedezés kíváncsiságával, megértően tárgyalják közeli szomszédunk nemzeti narratíváit, amelyek a magyar törekvésekkel összevetve törvényszerű konfliktusokat szültek, hiszen két – nem összeegyeztethető – nemzetállami koncepció szikrázott össze.

A nyolcvanas évek elején Kiss Gy. Csaba már egyre kiterjedtebb kapcsolati tőkével rendelkezik: szervezi a kutatásokat, könyveket ad ki, a *Nagyvilág* rendszeres munkatársa, a *Tiszatáj* „Kelet-európai néző” (később csak „Néző”) rovatának egyik szerkesztője. (A híres két „lengyel szám” mellett számomra a legemlékezetesebb az 1983-as cseh összeállítás, ahol az első komolyabb dolgozatom megjelenhetett Csabának köszönhetően.) Ekkor kerül napirendre – főként Szűcs Jenő híres tanulmányát

követve –, hogy történeti-kulturális értelemben nem Kelet-Európában élünk. A fiatal komparatista nemzedék fokozatosan értette meg, hogy az orosz és a német nyelvterület között egy önálló sajátosságokkal rendelkező kulturális régió húzódik meg, ahol a nemzetté válás eszme- és társadalomtörténete rokon vonásokkal rendelkezik (jóllehet a nemzetépítés folyamata ellentéteket is teremtet).

A közép-európai kontextus felismerése egyike volt azoknak az ösztönzéseknek, amelyek elkerülhetetlenné tették a nemzetfogalom revízióját. Mivel Csaba önmagát elsősorban közvetítőnek tekintette, az *Új Forrás* hasábjain 1979–1980-ban zajló nemzetvitához a téma közép-európai párhuzamai alapján szólt hozzá. A nyomaték kedvéért megismétlem a „közvetítő” szót, mert nem csupán magyarok és szlovákok, magyarok és a régió többi népe között igyekezett mindkét irányban közvetíteni, hanem a hazai nemzetfelfogások rejtjelezett ellentéteit is iparkodott feloldani a kevesek által hozzáférhető közép-európai kutatások szakmai eredményei alapján. Nemcsak azt tudta jól, hogy térségünkben mindegyik nemzeti közösség másképpen tartja számon, képzelet el, s tanítja iskoláiban önmaga és szomszédai történelmét, de arról is meg volt győződve, hogy a szovjet típusú társadalmi rendszer idején „a magyar nemzeti érzést módszeresen megálázták évtizedeken keresztül”. Ez az idézet már az *Új Forrás* 1991/1-es számából való, ahol az egykori nemzetvita szereplői egy évtized elmúltával újra megszólaltak. Csaba már csak szakmai tapasztalatból is világosan látta, hogy az egységes nemzetállam 19. századi modelljei a maguk kizárólagosságával eleve agresszívek voltak, de nem tartotta helyesnek a nacionalista-sovinizista előítéletek és a nyelvi-kulturális azonosságtudat összemosását. A Kádár-korszakra utalva arra figyelmeztetett, hogy a kulturális identitást lekezelő univerzalizmus maga is nacionalista indulatokat gerjeszt, miközben az itt élő népek traumái skizofrén nemzeti mitológéákat termelnek. „A magyar nemzeti tudat éppúgy ellentmondásokkal terhelt, mint a térség többi népéé” – írta 1991-ben. Nem véletlen tehát, hogy az általa kiemelten kedvelt lengyel szerzők közül lefordította Gombrowicz egyik eretnek cikkét, amelynek provokatív tartalma – megváltoztatva a megváltoztatandókat – itthon is érvényesen szólt. A *Védem a lengyeleket Lengyelországgal szemben* című írásban (Bronie Polaków przed Polska) így hangzik a konklúzió:

Vajon „Lengyelország” végül is nem olyan tökéletlen, gyöngé, eltorzított és megerőszkolt képződmény, amelyet a gyöngesség megannyi férge rág? Vajon a lengyelt nem terheli-e Lengyelországnak ez az öröksége, vagyis a nemzet beteg múltja és szüntelen haldokolása? És vajon ezzel szemben, ha a lengyel teljes értékű ember kíván lenni, aki képes energiáinak maximális mozgósítására egy olyan átmeneti időszakban, mint létünk jelenlegi szakasza, nem kell-e fölmondania ennek a „lengyelségnek” a szolgálatát, amely annyira korlátozza? (*Nagyvilág*, 1984)

Ezzel a hosszú idézettel azt akarom szemléltetni, hogy Csaba – ahogy azt többször is kimondta – középen állt a magyar nemzeti tudatot értelmezni kívánó két fő áramlat, a „népnemzeti” és az „urbanus” között. Jól látszik ez a nyolcvanas évek második felének két nagy lengyel tárgyú vállalkozásán, a Kovács Istvánnal együtt tető alá hozott Felczak-émlékkönyv anyagán, illetve a kiváló lengyel esszéista, Stanisław Vincenz születésének századik évfordulójára rendezett konferencia szervezésében. A két lengyel személyiséget összeköti az a történelmi tény, hogy a második világháború alatt mindketten magyar földre menekültek, és megtanulták nyelvünket is. A történész Waclaw Felczak futárszolgálatot töltött be a hazai lengyel ellenállás és a londoni emigráns kormány között, 1948 és 1956 között bebörtönözték, s csak ezt követően indult el történetírói pályafutása, amely magyar

szempontból különösen figyelemreméltó, mert a korabeli szláv nyelvű kutatók közül egyedül ő értékelte tárgyilagosan az 1848–1849-es magyar forradalmat és honvédő háborút. A 70. születésnapja előtt tisztelegő kötet Klaniczay Tibor jóváhagyásával az MTA Irodalomtudományi Intézet kiadásában jelent meg (tehát a félhivatalos „szürke zónában” látott napvilágot), s „népfrontos” jellegét jól mutatja, hogy többek között olyan eltérő felfogású szerzők írtak bele, mint Für Lajos, Csoóri Sándor, illetve Göncz Árpád, Bojtár Endre. A Wincenz-konferencia megrendezésére is az Irodalomtudományi Intézetben került sor, bár Csaba ekkor már nem az Intézetben dolgozott, hanem átigazolt a rövid életű, a történész Juhász Gyula vezette Magyarságkutató Intézetbe. Az emigrációban elhunyt Wincenzzel foglalkozó magyar ülészak a nemzetközi sajtót is érdekelte – szemem előtt van, ahogy intézeti szobánkból Csaba tökéletes franciassággal nyilatkozik telefonon az AFP hírügynökségnek.

Ekkor jött el az a pillanat, amikor a közép-európai nemzetek irodalom- és művelődéstörténetének immár jeles kutatója politikai pályára lépett. 1987-ben az MDF egyik alapítója, a *Hitel* szerkesztője, majd a párt első szóvivője, az 1990-es választások után alelnöke. Ebben az időszakban ritkán láttam, de 1991 nyarának egyik forró vasárnapján összefutottunk a Margit híd budai hídfőjénél, amiből hosszú beszélgetés kerekedett. Azokban az években néhány publicisztikában élesen támadtam lapjának szerkesztőit, pártjának egynémely képviselőjét, de Csaba érveimre meggondolt érvekkel felelve megértő hangon válaszolt kételyeimre. Tiszteletben tartotta véleményemet, elegánsan olykor igazat is adott. Megállapíthattam, hogy a közélet eszmei vitáiban már egyikünk sem áll „középen”, de ami a közép-európai kulturális térséghez kapcsolódó tudományos feladatokat illeti, ebben az elkötelezettségben semmi sem változott közöttünk. Összintéségére jellemző, hogy egykorú naplóm tanúsága szerint ez a mondat is elhangzott a szájából: „én még nem láttam embert, aki annyira képtelen elviselni a bírálatot, mint Antall József”. Sejtteni lehetett, hogy közéleti szereplésének nagypolitikai epizódja immár a végéhez közeledik. Ahogy visszavonult a politikától, abban is volt valami nemes elegancia.

1992 és 1995 között Kiss Gy. Csaba a Teleki László Intézet igazgatója volt, majd 1995-től haláláig az ELTE Művelődéstörténeti Tanszéken oktatott. Az egyetemi állás egyszerre volt számára menedék és kitörési pont, visszatérés a tudományos életbe. Ekkor jelentek meg szakmai szempontból legjobb, összegző igényű kötetei: *Közép-Európa, nemzetek, kisebbségek* (1993), *Nálunk és szomszéd nemzeteknél* (1994). Termékeny évtizedek következtek: tanulmányai és könyvei számát csak az mtmt alapján lehet számszerűsíteni. (Idegen nyelvű – főleg persze lengyel – publikációi kitesznek egy széles könyvespolcot.)

Új szín a munkásságában, hogy irodalom- és esztétörténeti érdeklődését kiegészítette a nemzeti szimbólumok részletekbe menő elemzésével. Ennek legjobb példája a nemzeti himnuszok – több változatban is publikált – elemzése. (Összefoglaló igényű: *Hol vagy, hazám? Kelet-Közép-Európa himnuszai: Egy nemzeti jelkép történetéhez*, 2011.) Szellemi frissességére, megújulási képességére jellemző, hogy a kétezres években megtanult horvátul, vendégtanári állást vállalt Zágrábban, s egy sor magyar–horvát tematikájú kötettel gazdagította a kapcsolattörténeti kutatásokat.

Kiss Gy. Csaba egyszerre volt szaktekintély a szlavisták és a hungarológusok között. Gondolkodását az összetett és nem kizárólagos nemzetfelfogás, s ezzel összefüggésben a közép-európai régió népeihez való megértő közelítés jellemezte. A párbeszéd és együttműködés jegyében éveken át volt fontos közvetítő, miközben napi tapasztalat lehetett számára, hogy a régi és újabb keletű ellentéteket, sztereotípiákat nem sikerült igazából leküzdeni. A régiót kutató következő nemzedékeknek örökölni hagyta személyes példáját: azt az alapvető attitűdjét, amelyben ötvöződik a fáradhatatlan kutatási szenvedély és a fegyelmezett öntudat, egyenes tartás.

Megjelent számaink teljes szövege az Interneten!



Az **ItK 2001 óta** megjelent számainak teljes tartalma folyamatosan elérhetővé válik honlapunkon a nyomtatott kiadással megegyező, szövegesen kereshető PDF fájlokban!
(Az online megjelenés néhány hónappal késleltetett.)



Honlapunkon a magyarországi latin nyelvű irodalommal foglalkozó testvérkiadványunk, a **Camoenae Hungaricae** megjelent számai is egészükben elérhetők.
Honlapunk címe:

<http://itk.iti.mta.hu>



Tájékoztatjuk továbbá arról, hogy az **ItK** alapításától, **1891-től 2000-ig** megjelent teljes tartalmát ugyancsak digitalizálták. E korábbi lapszámok kétrétegű (faksimile és automatikus OCR) PDF formátumban a következő címen érhetők el:

<http://epa.oszk.hu/00000/00001>

Megjelent:

Pázmány Péter: *Az kálvinista prédikátorok tüköre (1614), Az igazságnak győzedelme (1614)*. S. a. r., jegyz. BATHORY Orsolya, Bp., Universitas Kiadó, 2025. (Pázmány Péter Művei, 13. kötet)

Pázmány Péter: *Hodoegus. Igazságra vezérlő kalauz (1637)*. S. a. r. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas Kiadó, 2025. (Pázmány Péter Művei, 14. kötet)

Pázmány Péter: *Csepregi mesterség (1614), Csepregi szegényvallás (1616)*. S. a. r., jegyz. AJKAY Alinka, Bp., Universitas Kiadó, 2025. (Pázmány Péter Művei, 15. kötet)

A fenti köteteken kívül a **prosperod.hu** internetes könyvtárházban megrendelhetők az Arany János kritikai kiadás kötetei, valamint a Petőfi Sándor kritikai kiadás utolsó kötete, továbbá számos irodalomtudományi szakmunka.

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.



A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.



A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)

A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Draskóczy Eszter

Korrektor: Horváth Csaba Péter

Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa

A folyóirat megjelenik évente hatszor.

Budapest, 2025.

A nyomdai munkálatokat a Fellini Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (Nyomtatott kiadás)



HU ISSN 1588-0834 (Online)



Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Humán Tudományok Kutatóközpontja Irodalomtudományi Kutatóintézetének folyóirata.

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címen kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.).

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban (pl. Írók Boltja, Penna Könyvesbolt).

Egy szám ára: 1575 Ft

Éves előfizetési díj: 9450 Ft